

Филозофски факултет, Универзитет у Београду | 2024

1838

П ОЛИТИЧКИ ОКВИРИ КОЛЕКТИВНИХ ИДЕНТИТЕТА: СВЕДОЧАНСТВА СРПСКОГ СРЕДЊОВЕКОВЉА

Смиља Марјановић-Душанић

Небојша Порчић

Зорица Вийић

Александар З. Савић

*Политички оквири колективних идентитета:
Сведочанства српској средњовековља*
Смиља Марјановић-Душанић, Небојша Порчић,
Зорица Витић, Александар З. Савић
Београд 2024.

Издавач
Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд 11000, Србија
www.f.bg.ac.rs

За издавача
проф. др Даниел Синани,
декан Филозофског факултета

Рецензенти
Др Срђан Рудић,
Историјски институт Београд
Др Невен Исаиловић,
Историјски институт Београд
Доц. др Жарко Вујошевић,
Универзитет у Београду – Филозофски факултет

Лектор
Јелена Лутров

Дизајн корица
Ивана Зорановић

Припрема за штампу
Досије студио, Београд

Штампа
ЈП Службени гласник, Београд

Тираж
200

ISBN 978-86-6427-296-4

Ова публикација је резултат рада на пројекту
Concepts of Nationalism and Patriotism in Serbian Political Discourse
– *Medieval, Modern, Contemporary* (CoNatPat),
који финансира Фонд за науку Републике Србије
(програм ИДЕЈЕ, бр. пројекта 7750060).

Фонд за науку
Републике Србије

САДРЖАЈ

7		Увод
11		<i>Небојша Порчић</i> Присуство и облици исказивања националних и патриотских осећања у документима владара средњовековне Србије
55		<i>Смиља Марјановић-Душанић</i> Концепт отачаства у српској хагиографији: Живот и подвизи оснивача
77		<i>Александар З. Савић</i> „Незнабошци дођоше у достојање твоје“ (Пс 78, 1): Идентитет и другост у српском политичком дискурсу епохе османских освајања
115		<i>Зорица Виђић</i> Патриотска лексика у српској средњовековној хагиографији: Нацрт за појмовник
181		Библиографија
191		Summaries
213		Белешка о ауторима

УВОД

Пројекат под називом *Концепции национализма и патриотизма у српском политичком дискурсу – средњи век, нови век, савремено доба* (*Concepts of Nationalism and Patriotism in Serbian Political Discourse – Medieval, Modern, Contemporary*) покренут је са циљем да истражи начине на које су српски политички чиниоци током различитих историјских раздобља формулисали осећања припадности и привржености етници/нацији и отаџбини/држави. Савремена политичка теорија баштини сложено разумевање појма дискурса. Сагледавамо га у јавном простору у којем су обим, домет, брзина и интензитет древних видова комуникације – било усменим или путем рукописног текста – у битним тачкама измењени. Захваљујући проналаску штампе у рано модерно доба, затим увођењу додатних средстава масовног и даљинског информисања током XX века и, коначно, динамичном развоју информатичких технологија у најновије време, домети комуникација су постепено увећавани до неслућених размера. Међутим, што се дубље залази у прошлост, распрострањеност и доступност оних елемената који творе појам политичког дискурса и на основу којег историчари сагледавају овај феномен, у значајној мери опадају. Такав процес је условљен не само ужим оквирима комуникације који су датом историјском раздобљу били на располагању, него и зато што се увид у садржину комуникација из минулих времена може остварити само на основу њихових мање или више случајно сачуваних трагова. Самим тим, мења се битан елемент „мерења“ дискурса – карактер испитиваног узорка.

Сходно томе, први задатак у реализацији пројекта састојао се у проналажењу и анализи историјских извора који сведоче о политичком дискурсу у три назначена раздобља српске прошлости како би се у њима уочили и издвојили трагови о генези, а потом и променама концепата *natio/patria*. Свеска која је пред нама, настала из предавања одржаних на Филозофском факултету Универзитета у Београду у марту и априлу 2023. године, има за циљ да саопшти неке од резултата које је та анализа дала током рада са историјским изворима за најраније, средњовековно доба; оно у којем су распрострањеност и доступност комуникација били веома штурни, па је и сачувана грађа најмалобројнија. Како смо се у првој фази пројекта концентри-

сали најпре на утврђивање репертоара, а потом и на учесталост јављања изабраних термина који се односе на етнију, династију, државу, те на карактер саме власти (света династија), важан део наших прилога усмерен је на израду глосара патриотске лексике. Било да је реч о дипломатичким или о наративним изворима, наш задатак је био да анализом језика писаних историјских извора поставимо основе за шире истраживање које следи.

Поред тих ограничења, трагање за концептима национализма и патриотизма у тако дубокој прошлости повлачи са собом и питање да ли се они тамо уопште могу наћи, с обзиром на то да је у научним круговима, под утицајем државно-правних теорија XIX столећа, дуго владало уверење да су ови концепти тековина знатно новијег времена. Заиста, не може се оспорити да је целокупан јавни, па тиме и политички, дискурс средњовековне Европе прожимала хришћанска вера која је, будући заједничка целом континенту, спутавала развој свести о посебности као темељном предуслову за постојање концепата национализма и патриотизма. Сличан ефекат производила је и околност да се у монархијском уређењу, као најраспрострањенијем и најзначајнијем облику средњовековног политичког организовања, власт владара (осим на схватању о божјем изабрању) заснивала на феудалном уређењу као хијерархијски устројеном систему личних веза (формализованих поново кроз дубоко християнизовани обред полагања заклетве). Посредством ових личних веза настајала је идеја о једној другачијој врсти „припадности“: нижи чиниоци изражавали су на тај начин оданост вишим, док су виши чиниоци јемчили нижим заштиту и делегирали им одређене прерогативе своје власти. Иако је овај систем у бројчаном смислу обухватао само мањи део становништва, тај део – познат као властеоски staleж – био је у политичком смислу најзначајнији и најактивнији. Најзад, ни међу преосталом већином као главни оквир јавног живота (поред исповедања хришћанске вере унутар црквене организације) није се истицала етничка или територијална припадност колико припадност некој од препознатљивих правних категорија, у које се појединац врло често сврставао чином рођења.

Изложена структура јавних односа у српском средњовековном друштву наизглед није погодовала настанку концепта прото-нације. Ипак, наши извори, анализирани у новом кључу, пружају занимљиве увиде у природу средњовековних колективних идентитета. Новија теоријска разматрања проблема, о којима ће бити више речи у завршној презентацији резултата пројекта, указују на неке од занимљивих константи везаних за читав европски простор, посебно за

простор југоисточне Европе на којем живе српски народ и његови суседи. Већ летимичан поглед на савремену политичку карту континента јасно сведочи о континуитетима – етничким и територијалним – које ниједна озбиљна анализа не може пренебрегнути. Поред ових неспорних и очигледних чињеница, основним запажањима ваља додати и низ питања која данас постављамо изворима, а која произлазе из пређеног пута теоријских сазнања о природи друштава која анализирамо. Када је реч о средњовековној прошлости, на темељима смо богатих резултата проучавања колективних менталитета, области средњовековног имагинарног, истраживања света емоционалног, чулног и тактилног, проучавања моћи обреда и ритуала, те идеологије владања и међузависности политичких и конфесионалних спрега унутар друштвеног ткива. Та, нова сазнања не само да слику чине потпунијом и дају јој више дубине и нијанси, већ омогућавају одговоре на питања постављена унутар овог пројекта.

Пред нама је прва свеска грађе, сврстане према више критеријума, завршно са приложеним глосаром. Предложена типологизација имала је за циљ да на практичним примерима покаже на које се начине избор термина може применити као аналитички оквир почетних студија. Разуђеност грађе, као и њена типолошка разноврсност, омогућавају компаративни методолошки приступ. С обзиром на поменућу случајност сачуваног узорка и релативно слабу сачуваност средњовековних извора, истраживачки тим задужен за средњовековно раздобље настојао је да овим прелиминарним истраживањима постави јасне тематске оквире. Они су у битним тачкама одређени релативно традиционалним избором језичких појмова, који, правилно анализирани, представљају основу за ваљано бављење концептима национализма и патриотизма у политичком дискурсу српског средњовековља.

Небојша Порчић

ПРИСУСТВО И ОБЛИЦИ ИСКАЗИВАЊА НАЦИОНАЛНИХ И ПАТРИОТСКИХ ОСЕЋАЊА У ДОКУМЕНТИМА ВЛАДАРА СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ

Међу изворима података које историчари користе у својим настојањима да дођу до научне спознаје о прошлости, начелно највиши степен поверења уживају документи. Као мање или више типски структурирани текстови званичног порекла, који су задовољавали потребу за писменим бележењем одређених радњи или околности од званичног значаја, документи по правилу потичу од понајбоље обавештених актера прошле стварности који су их издавали са циљем да ту стварност у самом њеном току сагледају, уреде и усмере. Захваљујући томе, они у себи сједињују одличне предуслове за пружање веродостојних података са веома јаким објективним и, штавише, функционално условљеним разлозима да то заиста учине. Мада је ова особена вредност докумената као врсте историјских извора препозната у проучавању свих историјских епоха, може се рећи да она нарочито долази до изражаја када је реч о средњем веку. Документи су тада издавани знатно ређе него у потоњим периодима и стога су се обично бавили знатно широм тематиком, што је имало за последицу сразмерно већи значај сваке јединице понаособ. Из тог разлога, управо на примеру средњовековних докумената развијена је дипломатика, помоћна историјска дисциплина посебно посвећена проучавању својстава документарних историјских извора како би се успоставили критеријуми за утврђивање вредности коју сваки појединачни примерак има за историјска истраживања.

Имајући у виду овакав значај докумената као извора за средњовековну историју, велика заступљеност документарне грађе у иначе не нарочито богатом фонду расположивих текстуалних извора за историју средњовековне Србије несумњиво представља праву благодат за истраживаче. Ипак, код изрицања ове констатације мора се

имати у виду околност да далеко највећи део тог корпуса документарне грађе чине јединице које потичу од страних издавача. То значи да ти документи, поред објективних и функционалних подстицаја веродостојном приказивању историјске стварности, истовремено носе у себи и одређени степен измештености из животних токова српске средњовековне државе и друштва, што на сазнајну вредност у њима садржаних података неизбежно баца сенку могуће недовољне упућености, необјективности или, просто, неразумевања. Поменута сенка је притом, по природи ствари, најизраженија када је реч о проучавању „унутрашњих“ појава и процеса, у какве несумњиво спада и предмет овог истраживања – одрази националних и патриотских осећања у српском средњовековном политичком дискурсу. У ствари, у конкретном случају, документи које су издавали домаћи чиниоци јесу заправо непосредни остаци тог дискурса, док сведочанства докумената који потичу из других средина представљају само још један поглед са стране, чија се веродостојност може правилно оценити тек након што се пажљиво проучи грађа српског порекла.

Данашњим истраживачима доступно је око 600 докумената које су издали чиниоци са простора средњовековне Србије. У европским размерама, овај корпус грађе може деловати сићушно – на пример, број сачуваних средњовековних докумената издавача из суседне Угарске мери се десетинама хиљада примерака, док их из Италије има још многоструко више.¹ Такође, према времену настанка јединица које га чине, он покрива само мањи део средњовековног раздобља, будући да најстарији примерци потичу тек из последњих деценија 12. столећа, када је династија Немањић ујединила под својом влашћу српске области дуж југоисточне обале Јадранског мора и област Рашку у њиховом залеђу. Ипак, поменута ограничења нису таква да би довела у питање изузетну истраживачку драгоценост корпуса српских средњовековних докумената. У погледу величине, он не заостаје превише за документарном заоставштином суседног Византијског царства, док је у односу према заоставштини суседне Бугарске заправо огроман. Исто тако, његови на први поглед уски хронолошки оквири у ствари се поклапају са добом највећег успона средњовековне Србије. У њих улази двовековно раздобље влада-

1 За основне податке о фонду сачуваних докумената са простора средњовековне Србије видети: Ž. Vujošević – N. Porčić – D. Živojinović, *Das serbische Kanzleiwesen. Die Herausforderung der digitalen Diplomatie, Digital Diplomats. The computer as a tool for the diplomatist?*, ed. A. Ambrosio – S. Barret – G. Vogeler, *Archiv für Diplomatik, Beiheft 14* (2014), 134–135; Н. Порчић, Краљеви документи, *Свети краљ Милутић: владар на раскрсћима светова*, ур. С. Пириватрић – С. Марјановић-Душанић – Д. Поповић, Београд 2022, 277–278.

вине Немањића, када је јединствен и стабилан државно-политички оквир створио услове за снажан друштвени, привредни и културни развој, а потом још готово цео један век током којег су се темељи постављени под Немањићима најпре показали довољно чврстим да обезбеде континуитет развоја у околностима када је гашење немањићке лозе довело до политичког распарчавања, да би затим послужили као стожер новог обједињавања, које је услед неповољних међународних прилика било крхко и сразмерно краткотрајно, али је ипак омогућило још један унутрашњи узлет. Штавише, захваљујући положају средњовековне Србије у граничном подручју између источнохришћанског, византијског цивилизацијског круга и цивилизације западног, латинског хришћанства, корпус српских средњовековних докумената представља у континенталним размерама случај вредан нарочите истраживачке пажње. Наиме, поред јединица које су састављене и сачуване на домаћем, српском језику, он садржи и знатан удео (око 20%) јединица које су српски издавачи из разних разлога издали на грчком или латинском и другим романским језицима, притом обично врло верно следећи дипломатичке обрасце коришћене при састављању докумената у тим страним срединама.

Када се корпусу докумената домаћег порекла приступи као извору за истраживање чинилаца српског политичког дискурса, на видело излази још један његов квалитет – чињеница да више од три четвртине сачуваних јединица потиче од носилаца највише политичке власти. Током немањићког доба, у ову скупину убрајају се припадници династије који су, најпре са титулом великог жупана, а потом као краљеви и цареви, владали целом српском државом, али и они њихови сродници који су у својству њихових сарадника или супарника са великом или чак потпуном самосталношћу владали појединим њеним деловима. Од времена нестанка династије Немањића и распада њихове државе, тај се круг састоји од припадника више различитих породица који су управљали појединим територијалним целинама као практично независни властодршци – обласни господари. Међу њима су се убрзо уздигли Лазаревићи, који су спровели и потом предали у наслеђе својим сродницима Бранковићима програм обнове државног јединства под новом владарском титулом деспота. Најзад, у редове носилаца највише власти са простора средњовековне Србије могу се сврстати и они Бранковићи који су се након коначног освајања Српске деспотовине од стране Турака Османлија 1459. године учврстили у суседној Угарској, одакле су, уз подршку тамошњих владара и са ослоном на бројну заједницу избеглица из Србије, још неколико деценија наставили да одржавају представу о

продужетку српске државности, кујући планове о њеном повратку на матично тло.²

Налазећи се на положају политичких предводника српског средњовековног друштва, сви ови појединци налазили су се и у самом средишту тадашњег српског политичког дискурса, позиционирани да буду не само његови истакнути судеоници, већ и протагонисти који ће га стварати и усмеравати. У том смислу, документи које су они издавали са основном наменом преношења својих управних одлука чиниоцима укљученим у систем вршења власти, превасходно припадницима властеле и црквеним достојанственицима, представљали су уједно и најдоступнију платформу за испољавање политичког дискурса и најнепосреднији начин његовог распрострања међу владаревим политички релевантним поданицима. Када се овоме додају раније изнета начелна запажања о сазнајној вредности документарних извора, тешко је избећи закључак да за испитивање елемената политичког дискурса у средњовековној Србији нема природнијег полазишта од докумената које су издали њени владари. Додуше, при том треба имати у виду постојање једног потенцијалног методолошког изазова у виду околности да су поједини састави који се представљају као документи српских владара (око 5% укупног броја) у дипломатичким истраживањима препознати као фалсификати, док се аутентичност још већег броја њих налази под сенком сумње. Ове појаве су нарочито изражене међу документима које су српски владари издавали у корист црквених, поготово монашких, установа, јер су ове – као средишта писмености и стецишта бројних аутентичних владарских докумената који су им могли послужити као узор – имале одличне предуслове да у погодном тренутку патворе такве текстове у своју корист.³ Ипак, када се има у виду тема овог истраживања, чини се да проблем нема тако велики значај, јер чак и ако нису заиста издати у име владара, ови фалсификовани и сумњиви документи огромном већином потичу из средњовековне српске средине, при чему су их, често уз угледање на аутентичне владарске примерке, стварали чиниоци који су и сами били значајни судеоници у обликовању њеног политичког дискурса.

2 Још увек релеватне опште прегледе историје средњовековне Србије доносе К. Јиречек, *Geschichte der Serben*, I–II, Gotha 1911, 1918 (= К. Јиречек, *Историја Срба* (превео и допунио Ј. Радонић), I–IV, Београд 1922–1923; ²I–II, Београд 1952), и *Историја српског народа*, I–II, ур. С. Ђирковић, Београд 1981, 1982. За сажетији преглед, посебно усредсређен на историју државних творевина и политичког организовања, видети: М. Благојевић – Д. Медаковић, *Историја српске државности* I, Београд 2000, 11–318.

3 Н. Порчић, *Краљеви документи*, 280.

Најзад, како би се сведочанства докумената српских средњовековних владара о теми као што је политички дискурс и присуство у њему националних и патриотских елемената могла схватити и оциени-ти на прави начин, потребно је обратити пажњу на одређене особено-ности средњовековних докумената, како уопште тако посебно оних који су настајали у средњовековној Србији. У том погледу, кључна улога припада разликама које су између докумената могле постојати по питању њихове намене, као и последичним разликама у структури текста и природи његових саставних делова, онако како се они дефинишу у оквиру дипломатичких истраживања. Са становишта дипломатике, текстови средњовековних докумената представљају сложене структуре састављене од одређених препознатљивих текстуалних чинилаца који на мање или више формализован начин теже да саопште поједине садржаје чије је присуство сматрано неопходним или пожељним како би документ одговорио својој намени. У зависности од те намене, документи се могу разврстати у више различитих типова, али у случају владарских докумената огромна већина може се подвести под два главна типа – повеље, чија је првенствена намена била бележење правних радњи, и писма, која су превасходно била намењена преносу порука.⁴ Писма по правилу имају једноставнију структуру, са сразмерно малим бројем текстуалних чинилаца, док су садржински изразито актуелна, усмерена на преношење налога, захтева, молби, претњи или, просто, вести. Отуд, ако се изузму случајеви када је сам предмет писма пружао повод да се проговори о неком елементу политичког дискурса, од овог типа документа углавном се може очекивати да понуди тек посредне и узгредне податке на ту тему. Ти подаци обично се срећу у склопу *инџиџулације* и *џоџиџи-са*, текстуалних чинилаца чија је сврха била да коришћењем података, као што су имена, титуле, епитети и територијалне или етничке одреднице, представи издавача, то јест, дипломатичким речником, ауктора документа, али и у склопу *инскрипције*, која је користила исту палету података да би представила његове примаоце – дестинатаре. Овој скупини може се придодати још један дипломатички чинилац особеног типа. У питању је *џечайџ*, који по правилу такође носи на себи текст намењен представљању ауктора, али у исту сврху готово једнако редовно користи и ликовне представе.⁵

4 Искрпно о овим типовима, као и о појединачним текстуалним чиниоцима у документима српских средњовековних владара: Н. Порчић, *Дипломатички обрасци средњовековних владарских докумената: српски пример* (необјављена докторска дисертација), Београд 2012.

5 Уопште о печатима владара средњовековне Србије, са потпуним текстуалним каталогом сачуваних примерака: Б. Хекић, *Печати српских средњовековних*

С друге стране, усмереност повеља на обезбеђивање правног дејства, не само у датом тренутку, него и у некој дужој или чак неограниченој перспективи, има за резултат најчешће много сложенију структуру њиховог текста, уз могућност појављивања појединих чинилаца чији превасходни смисао није био да допринесу актуелној улози документа, већ да изнесу одређене садржаје од ширег и дугорочнијег значаја. У владарским документима, који се, као што је речено, могу сматрати најнепосреднијим видом текстуалног општења између носиоца врховне власти и његових политички релевантних поданика, ово је подразумевало одличне предуслове за испољавање елемената политичког дискурса које не би било само узгредно, већ срачунато, посебно осмишљено и довољно опширно – једном речју, „програмско“. Као за ту сврху посебно погодан текстуални чинилац истиче се *аренја*, свечани увод, чија се намена може најјезгровитије описати као изношење и објашњавање општих мотива који су подстакли ауктора да изврши или писмено забележи правну радњу. Зависно од предмета повеље, у аренги су на књижевно стилизован начин обрађивани мотиви попут благодати које владару доноси даривање црквених установа или верне властеле, или пак корисности бележења правних радњи у писаном облику. Притом, за разлику од повеља западних владара, у којима аренге од краја 12. века представљају реткост, као и повеља византијских царева, где се овај чинилац јавља нешто чешће, али обично као сразмерно кратак филозофско-теолошки осврт на природу и дужности владарске власти, у документарној продукцији српских владара аренге су биле готово неизоставан део сваке иоле свечаније повеље, при чему се врло често радило о подужим, неретко и изразито дугачким саставима чије су поруке саопштаване кроз проповедно-молитвене форме верске књижевности.⁶

владара између западних и византијских узора (необјављена докторска дисертација), Београд 2021. Најпотпуније објављене збирке фотографија сачуваних печата доносе А. Ивић, *Стиари српски печати и грбови. Прилој српској сфрагистици и хералдици*, Нови Сад 1910, и Д. Синдик, *Српски средњовековни печати у манастиру Хиландару, Осам векова Хиландара, историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура*, ур. В. Кораћ, Београд 2000, 229–237.

- 6 Мотиви и композиција српских аренги често су били предмет проучавања, а недавно су били опширније третиран у Ж. Вујошевић, *Стиари завети у аренјама средњовековних српских и бујарских повеља* (необјављени магистарски рад), Београд 2008, и В. Тријић, *Нови завети и хришћанско предање у српским средњовековним повељама* (необјављена докторска дисертација), Београд 2016. О аренги као дипломатичком чиниоцу у ширем контексту српског средњовековног документа видети: Н. Порчић, *Дипломатички образци*, 47–54, 305–308.

Слично аренги, широке могућности за испољавање елемената политичког дискурса у оквиру текстова српских владарских повеља нуди и *експозиција*, чинилац намењен саопштавању конкретних мотива и околности настанка документа. Мада тешње везано за предмет документа, њено излагање о томе зашто и како је он издат било је исто тако пријемчиво за појмове и ставове који представљају одраз политичког дискурса, па и за осмишљено прилагођавање његовом програмском исказивању. У ствари, може се рећи да према својој усмерености на то да о стварности у којој су настале оставе одговарајуће сведочанство, пре него на то да учествују у њеном текућем сагледавању, уређивању и усмеравању, ова два текстуална чиниоца повеља стоје ближе историјским изворима наративног типа, какви су у случају средњовековне Србије житија владара и црквених предводника, него документима. Уосталом, у дипломатици се као други назив за експозицију, али и за својеврсну целину посвећену описивању и тумачењу побуда и поступака ауктора, у коју су се аренда и она неретко стапале, често користи управо израз *наратија*.

Наравно, могућности владарских повеља да допринесу истраживању политичког дискурса нипошто се не исцрпљују са аренгом и експозицијом. Још један текстуални чинилац који се у складу са дугорочном наменом повеље обраћао и својој савременој и будућој публици, али је ипак, за разлику од аренге и експозиције, остајао превасходно подређен функцији документа као одговора на текуће потребе, јесте *санкција* – чинилац чија је сврха била да изрицањем молби или претњи казнама обезбеди поштовање одредби документа. Поред тога, повеље, као и писма, садрже чиниоце који су служили да представе ауктора или дестинатара – интитулацију, потпис и инскрипцију. Њима се поново може додати печат, утолико пре што велика већина сачуваних српских владарских печата, чији се натписи и ликовне представе могу истраживачки искористити, потиче са повеља, а не са писама. Најзад, елементи политичког дискурса могли су се испољити и у самој *диспозитији*, текстуалном чиниоцу посвећеном саопштавању садржине правне радње поводом које је повеља настала. Ови чиниоци, додуше, у начелу нису пружали прилику да се елементи политичког дискурса искажу на начин својствен наративним списима, дакле, као заокружене, програмске целине, већ се пре ради о повременом, неретко узгредном, искрсавању појединачних појмова или ставова. Међутим, појава елемената политичког дискурса у текстуалним чиниоцима који су чвршће повезани са практичном, актуелном природом документа има посебан значај управо због оне нарочите „документаристичке“ сазнајне вредности података садржаних у таквим чиниоцима, која подразумева чврсто јемство

да су дотични појмови и ставови заиста представљали саставни део стварности свог доба.

Укратко, документи српских средњовековних владара препоручују се као извор за проучавање политичког дискурса средњовековне Србије политичким значајем својих ауктора и дестинатара, те бројем, обимом и разноврсношћу оних својих текстуалних чинилаца чија је намена допуштала, па и подстицала, испољавање елемената тог дискурса. Овакав закључак свакако делује обећавајуће на почетку истраживања чији је циљ да у наведеном корпусу изворне грађе пронађе и проучи неке од тих елемената. Ипак, будући да се у овом случају циљ састоји у проналажењу трагова концепата национализма и патриотизма, намеће се питање у којој је мери уопште оправдано очекивати њихово присуство, чак и ако се они схвате у свом најсведенијем виду осећања припадности и привржености свом народу и земљи или држави. Развоју свести о посебности народа и државе као нужном предуслову за постојање таквих осећања нису ишле на руку неке од кључних друштвено-политичких одлика средњег века. Пре свега, Срби из раздобља обухваћеног сачуваним документима делили су са свим околним народима и безмало целом Европом главни оквир у којем су средњовековни људи промишљали и тумачили своје окружење, и који је стога давао неизбрисив печат сваком виду јавног дискурса – хришћанску веру. Додуше, хришћански свет се већ тада делио на римокатоличанство и православље, при чему се Србија налазила на простору њиховог додира, а од средине 14. века у српском окружењу појавио се и ислам чији су носиоци били Турци Османлије, али обе ове поделе могле су код Срба створити осећање посебности само према делу њихових суседа.

Док је хришћанство спутавало развој националних и патриотских осећања представом о неупоредиво широј заједници једноверника, још два континентално распрострањена чиниоца деловала су у истом правцу нудећи уже видове идентификације унутар српске средине. Као и другде у средњовековној Европи, главни облик политичког организовања на српском простору био је тип монархије у којој су спону између различитих степеника структуре власти, од њених вршилаца на најнижем нивоу до владара на њеном врху, чиниле формално успостављене личне везе чијим је посредством владар добијао основ да од потчињених захтева оданост и подршку, док им је заузврат препуштао одређена управна овлашћења. То је имало за последицу да је сама владарева личност доживљавана као носилац политичког субјективитета и, сходно томе, жижа према којој су се природно усмеравала осећања политичке припадности и привржености. Притом, поменуто усмерење било је посебно блиско припадницима

властеле као друштвене групе која је чинила поменућу структуру власти, али је њеним посредством могло да пронађе пут и до ширих кругова становништва, чији се политички потенцијал испољавао само у појединачним случајевима или нарочитим околностима.

Међутим, чак и да није било привлачне снаге коју је у средњовековном политичком дискурсу имала личност владара, пред испољавањем посебности, припадности и привржености у кључу националних и патриотских осећања испречила би се још једна препрека. Како широм Европе, тако и у Србији, положај властеле као готово ексклузивне политичке класе, али и положај разних других функционалних група у оквирима средњовековног друштва био је утврђен специфичним правним статусом. Ове правне категорије, које су у коначном збиру обухватале готово целокупно становништво, од високих црквених достојанственика и најмоћније властеле до зависног становништва обавезног да живот проведе обављајући пољопривредне послове на поседима виших слојева, представљале су за већину средњовековних људи у практичном погледу најзначајнији облик групне идентификације. Управо оне су их на најопипљивији начин чиниле посебним у свакодневном животу, а осећање припадности је најчешће дословно било „урођено“, у смислу да је одређени правни статус појединац наслеђивао од родитеља. Сасвим очекивано, ако је дотични статус доживљаван као повољнији од неких других, било је врло лако да се према њему развије приврженост чији је интензитет у великој мери превазилазио сва осећања те врсте која су могла настати на другим основама, укључујући облике или назнаке национализма и патриотизма.

С друге стране, упркос наведеним ометајућим чиниоцима, постоје јасни наговештаји да потрага за одразима националних и патриотских осећања у документима српских средњовековних владара не може остати без резултата. На првом месту, то је већ сама чињеница постојања од средњег века до данашњих дана на истом географском простору народа под именом Срби и земље/државе која по њему носи име. Слични случајеви на простору Европе не представљају реткост. Напротив, пре се може говорити о правилу, потврђујући тиме укорењеност савремених национализма и патриотизма у средњем веку као историјску појаву континенталних размера. Ипак, српски случај представља један од не тако честих примера када је тај континуитет успео да премости вишевековно раздобље одсуства сопственог политичког оквира и да потом, након што је тај оквир коначно обновљен, покаже способност укључивања у опште европске токове који ће произвести савремене концепте национализма и патриотизма. Околност да се почетак тог дуготрајног прекида политичке самобитности дого-

дио управо пред крај средњовековне епохе говори да рани облици националних и патриотских осећања који су били неопходни за његово преошћавање нису само морали настати у средњем веку, него да су већ тада такође морали стећи неопходну снагу и отпорност без којих њихов каснији развој не би био могућ.

Дакле, присуство националних и патриотских садржаја у српском средњовековном политичком дискурсу представљало је уједно и сведочанство о њиховој способности да дођу до изражаја у условима када су се осећања посебности, припадности и привржености, како у политички релевантном слоју становништва тако и у најширим круговима, интензивно везивала за неке друге чиниоце, посредно или непосредно супротстављене настанку и развоју осећања која се могу назвати националним и патриотским. Сходно томе, резултати потраге за испољавањем таквих осећања у документима српских средњовековних владара могу се можда понајбоље приказати кроз три групе сведочанстава. Прво ће пажња бити усмерена на „препреке“, то јест, примере испољавања „ометајућих“ чинилаца дискурса – оних који су суделовали у његовом обликовању, а нису ишли наруку испољавању националних и патриотских осећања – како би се лакше могла уочити њихова супротстављеност, али и, како ће се показати, значајна испреплетеност са националним и патриотским садржајима. Након тога, биће размотрена сведочанства која одражавају свест о сопственој, али и туђој, народносној и територијалној посебности, чије постојање представља предуслов за исказивање националних и патриотских осећања. Коначно, последњи део биће посвећен сведочанствима о прелажењу те свести у осећања припадности и привржености сопственом народу и земљи/држави, то јест, особеним начинима на које су у средњовековним околностима та осећања исказивана.

1. Пребреке

Заједништво у хришћанској вери представљало је најраспрострањенији и најутицајнији чинилац друштвеног повезивања у средњовековној Европи. До последњих деценија 12. века, отада потичу најстарији сачувани документи српских средњовековних владара, хришћанство је већ одавно обухватало готово све европске народе и земље, убрајајући међу своје вернике припаднике готово свих друштвених слојева и правних категорија. Ова свеобухватност и отвореност једно је од одређујућих обележја хришћанства

као друштвене појаве. Сам његов настанак у оквирима јудаистичког монотеизма подразумевао је одбацивање става о богоизабраности и месијанском спасењу једног (јеврејског) народа и његово замењивање схватањем о доступности божје милости свакоме ко прихвати месијанску улогу и учење Исуса Христа. На тај начин, хришћанство је повезивало све појединце који су га исповедали („хришћане“), али и цео људски род, јер је било једнако намењено и отворено свим његовим припадницима, као врхунски израз божјег старања за све људе, то јест, човекољубља.

Српски средњовековни владари одражавали су у својим документима ова схватања, јасно показујући да препознају и прихватају екуменску поруку хришћанске вере. Такви примери најчешће се срећу у склопу аренги, као део опште мотивације ауктора за издавање документа. Тако се већ у једном од најстаријих сачуваних састава те врсте, у почетном делу Мљетске повеље краља Стефана Немањића из око 1220. године, каже:

... ради нашег спасења постаде човек Бог свих, оваплотив се у пречистој својој Матери, и својим благовољењем ... даје с љубављу неоскудно испуњење онима који му приступају. Благост његовог човекољубља схватио сам ја ...⁷

Још изричитоје у истом смислу проговара, на пример, једна повеља обласних господара Јована и Константина Драгаша, који су после распада Српског царства владали пространим облашћу у северо-источној Македонији:

... обраћајући се превечном и безначелном Оцу... јединородном сину његовом, нади и похвали рода хришћанског, Господу Богу спасу нашем Исусу Христу, и пресветом и благом и животворећем духу његовом ... јер благоизволевши послао си јединородног сина твог на земљу, спасења ради људског ...⁸

Док, на пример, повеља обласног господара Ђурђа II Балшића с почетка 15. века појачава везу која се путем Бога успоставља између свих хришћана, па и људи, помињањем заједничког претка:

7 *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писам Србије, Босне и Дубровника I (1186–1321)*, прир. В. Мошин – С. Ђирковић – Д. Синдик, Београд 2011, 108; Н. Порчић, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама. Доба Немањића*, Београд 2017, 136.

8 М. Штетић, *Повеља господина Константина Драгаша манастиру Вазнесења у Штипу, задужбини војводе Дмитра, Спори српски архив (=ССА) 17 (2018)*, 111. Сличан текст среће већ и у једној повељи краља Милутина (*Зборник*, 437–438). Нешто сажетије исту поруку преноси једна повеља деспота Ђурђа Бранковића: С. Ђирковић, *Две српске повеље за Лавру, Хиландарски зборник (=ХЗ) 5 (1983)*, 94.

Божанствена и неизрецива мудрост Божјег слова, која је устројила све ради нашег спасења, од првог човека, прадеда нашег Адама па све до нас грешних ... Његовом се милосрђу и човекољубљу приклањам ...⁹

Сходно томе, често се уз помене Бога, Христа и Богородице наглашава њихова улога покровитеља и помагача читаве хришћанске заједнице и човечанства у целини, при чему се српски владари, који „изговарају“ те епитете, представљају као припадници и „приврженици“ тих у начелу свеобухватних идентитетских концепата. Тако је Христ „човекољубац“,¹⁰ „нада и похвала рода хришћанског“,¹¹ који избавља „род људски од ласти прабабље“,¹² дакле, свима заједничке родоначелнице Еве, док се за Богородицу често истиче да је „заступница хришћана“ или „свих верних“. ¹³ Ипак, посебно упечатљиво дејство има повремено, тачније, сасвим ретко, појављивање трагова овог вида идентификације у санкцијама. На пример, када се у повељи коју је родоначелник Лазаревића, кнез Лазар, издао поводом оснивања своје задужбине манастира Раванице 1381. године, међу осталим казнама које се призивају на евентуалног прекршиоца њених одредби, каже да такав неће имати „наследства с хришћанима“, већ да ће наследити „огањ гејенски који је припремљен за ђавола и његове анђеле“, ¹⁴ ауктор заправо користи раширено осећање припадности хришћанској заједници и њену повезаност са достизањем спасења у практичну сврху обезбеђивања поштовања садржине повеље.

Припадност широкој заједници хришћанских верника долазила је до изражаја у документима српских владара на још један карактеристичан начин – кроз сведочанства о указивању поштовања светим личностима хришћанске вере. Међу мноштвом личности из хришћанске историје које су већ током средњег века прихваћене као

9 И. Јастребов, Препис хрисовуља на Цетињу о манастиру Св. Николе на Врањини, *Гласник Српској ученој друштва* (=СУД) 47 (1879), 226.

10 С. Мишић, Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији, *ССА* 8 (2009), 13; С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, *Светиоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003, 86, 87.

11 С. Мишић, Хрисовуља краља Стефана Уроша III манастиру Хиландару, *ССА* 2 (2003), 31.

12 К. Митровић, Повеља деспота Ђорђа Бранковића о прихватању ктиторства над Хиландаром, *ССА* 5 (2006), 231.

13 *Зборник*, 278; С. Мишић, *ССА* 2 (2003), 31.

14 А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003, 55 и 95. „Слободније језички осавремењен“ текст повеље који је дат у наведеном издању (исто, 89 и 107), тумачи овај део као неимање „потомства с хришћанима“, али чини се да јављање на том месту речи „наслеђе“, која се одмах потом јавља и у антитетичком исказу о „наслеђивању“ огња проклетства, указује да у поменутом заједничком „наслеђу“ хришћана треба видети могућност спасења.

свете, поставши предметом култног прослављања и молитвеног обраћања, један број истицао се тако дубоком укорененошћу и великом привлачном снагом свог култа на читавом хришћанском простору да се њихово поштовање може сматрати једним од најзначајнијих обележја заједничког хришћанског идентитета. Такву поруку у документима српских владара шаљу већ претходно наведени помени Богородице, најистакнутије од ових светих личности, која је обележена као „заступница“ или „помоћница“ „рода хришћанског“, „свих хришћана“ и „свих верних“.¹⁵ Једна повеља на сличан начин описује арханђеле Михаила и Гаврила, посредством којих су „од Бога дате роду људском похвале и благодати“.¹⁶ Ипак, много чешћи одраз општехришћанског статуса светаца и њихових култова, а тиме и општехришћанске идентификације српских ауктора, била је употреба епитета који су за поједине свеце коришћени на ширем хришћанском простору: Михаило је „архистратиг“ и „небеских војски војвода“,¹⁷ Гаврило „доброгласни“,¹⁸ свети Никола „јерарх и чудотворац“,¹⁹ свети Ђорђе „победоносац“,²⁰ свети Стефан „првомученик и архиђакон“,²¹ свети Петар и Павле „врховни апостоли“²² итд.

У српским владарским документима постоји, међутим, и друга врста помена поштовања хришћанских светаца која представља, у извесном смислу, још снажнији показатељ осећања припадности српских владара широкој хришћанској заједници. Реч је о случајевима када се у одређеним околностима указује поштовање свецима чији култови нису имали општехришћански опсег, већ су били локализовани на ужа подручја изван српских политичких граница. Расположиви примери односе се на помене заклињања у светог Влашија или Влаха, чије је интензивно штовање било везано за Србији

15 Поред примера под нап. 13 горе, видети и *Зборник*, 268; С. Марјановић-Душанић – Т. Суботин-Голубовић, Повеља краља Стефана Душана манастиру Хиландару, *ССА* 9 (2010), 64; А. Фостиков, Збирна повеља краља Милутина и Стефана Душана Хиландару, *ССА* 13 (2014), 88.

16 Н. Порчић, *Документи*, 237.

17 F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Vienne* 1858, 520–521.

18 С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, *Светиоарханђеловска хрисовуља*, 85.

19 F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 112; Ж. Вујошевић, Повеља краља Стефана Душана цркви Светог Николе у Добрушти, *ССА* 4 (2005), 52.

20 *Зборник*, 317.

21 *Зборник*, 230 458, 469; М. Ивановић, Хрисовуља краља Стефана Душана којом хиландарском пиргу у Хрусији поклања цркву Св. Богородице у Липљану, *ССА* 13 (2014), 53.

22 В. Тријић, Повеља краља Стефана Дечанског манастиру Светих апостола Петра и Павла на Лиму, *ССА* 5 (2006), 53.

суседни град Дубровник. Године 1243. краљ Стефан Урош I у својој заклетви дубровачким властима помиње, уз друге светиње, низ општехришћанских светаца (свети Ђорђе, Димитрије, Прокопије и Теодор), али пре свих њих светог Власија,²³ док је посебно упечатљив помен у повељи Ђурђа I Балшића, који 1373. године саопштава како је заклетву Дубровчанима положио лично у Дубровнику, „у њиховој великој цркви, на часном крсту и на моштима светог Власија“.²⁴ Ови чинови представљали су, наравно, политичке гестове у склопу дипломатских односа, али оно што им је омогућавало да одиграју ту своју улогу било је очигледно присуство код српских владара схватања о заједништву у хришћанској вери које, између осталог, подразумева и прихватање одређених њених локалних особености као њеног саставног дела.

Тешкоће које је развоју националних и патриотских осећања причињавала природа политичког система средњовековне монархије потицале су превасходно од личне природе власти, чије је највише отелотворење представљала личност владара. У текстовима српских владарских докумената ово схватање најјасније одражавају случајеви када ауктори уз помене земље, народа и различитих чинилаца управног апарата користе присвојну заменицу првог лица или њене нарочите „владарске“ облике засноване на титули коју је дотични владар носио – „краљевство ми“, „царство ми“ или просто „господство ми“.²⁵ Разноврсношћу појединачних примера ове појаве истиче се поново текст уговора краља Уроша I са Дубровником из 1243. године:

... А ваши трговци ... нека иду слободно ... по мојој земљи ... И на којем год месту у мом краљевству или на неком другом месту ја сам или моји људи или пак моја војска сретнемо ваше трговце ... чуваћемо их од зла колико год можемо... И мој цариник да борави у вашем граду ... И ако се почини некаква неправда између нас или између мојих и ваших људи, нека се правом правдом исправља...²⁶

Међу обиљем других докумената у којима се бележи ова појава, као посебно занимљиви могу се истаћи они који потичу из времена након силаска с историјске позорнице моћне династије Немањић,

23 Н. Порчић, *Документи*, 150.

24 С. Рудић, Повеља Ђурђа I Балшића Дубровнику, *ССА* 8 (2009), 102.

25 О овим „владарским заменицама“ које се појављују већ у првој половини 13. века, видети N. Porčić, *Byzantine Influences in the Documentary Production of Serbian Medieval Rulers*, *Byzantine Heritages in South-Eastern Europe in the Middle Ages and Early Modern Period*, eds. A. Timotin – S. Pirivatrić – O. Iacubovski, Bucharest 2022, 41.

26 Н. Порчић, *Документи*, 150.

јер сведоче о присуству личног схватања власти и код властодржаца чији су ранг и реална моћ пружали знатно мање основа за његово постојање. Кнез Лазар у повељи Дубровнику из 1387. говори о „мојој земљи“, као и о „земљи“, „трговима“, „владанију“²⁷ и „кефалији господства ми“,²⁸ док ће Вук Бранковић, утемељивач моћи те породице, практично понављајући Лазарев текст, додати овом списку и „моје градове“.²⁹ То ће прихватити и потоњи Лазаревићи и Бранковићи, укључујући оне из деспотског раздобља, када ће деспот Стефан говорити и о „ономе кога Бог благоизволи да буде држалац мог престола“.³⁰ Ипак, и документи других обласних господара, укључујући оне најмање моћне, нуде овакве примере – Александар Комнин Асен, господар мале области око Валоне, помиње 1367. договарање са „мојом властелом“ пре одлуке да се обавезе на помоћ „Дубровчанину сваком где буде моја владанија“,³¹ док каснији господар истих крајева, Мркша Жарковић, 1402. каже за једног Дубровчанина да је „држао моје царине у мојој земљи“.³²

Лична природа владарске власти најснажније је долазила до изражаја кроз начело њеног наслеђивања у кругу владаревих крвних сродника. Ово начело посебно јасно избија на видело у српским владарским документима захваљујући обичају да се аутор у санкцији своје повеље обрати могућим наследницима са позивом да поштују њене одредбе. У повељи манастиру Врањини, краљ Стефан Владислав, син Стефана Немањића, захтева да његов правни чин не крше „ни брат мој, ни син мој, ни унук мој, ни сродник краљевства ми“,³³ док Стефан Душан, први Немањић који се овенчао царском титулом, у истом смислу упућује молбе ономе кога „Бог изволи да после мене царствује, или сина царства ми или кога год од сродника царства ми“.³⁴ Поменуто начело, као и дипломатички обичај помоћу

27 О овом термину: М. Благојевић, Владаније кнеза Лазара у Приморју, *Зборник Филозофској факултету у Београду* (=ЗФФБ) 15/1 (1985) 97–114.

28 А. Младеновић, *Повеље*, 193.

29 М. Шуица – Т. Суботин-Голубовић, Повеља Вука Бранковића Дубровнику, *ССА* 9 (2010), 101. Лазарева повеља Дубровнику из 1387. биће издата, са мањим изменама, још четири пута: 1405. своје верзије издаће његов син деспот Стефан и синови Вука Бранковића, да би је затим још двапут издао деспот Ђурађ Бранковић (1428, 1445).

30 А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд 2007, 353; А. Веселиновић, Три повеље из XV века за манастире Тисмена и Водица, *ССА* 8 (2009), 188.

31 F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 178.

32 К. Јиречек, Споменици српски, *Споменик Српске краљевске академије* (=СКА) 11 (1892), 47.

33 *Зборник*, 163.

34 С. Мишић – М. Копривица, Општа хрисовуља цара Стефана Душана Хиландару, *ССА* 14 (2015), 71.

којег је остављало траг у документима, такође се могу пратити и у раздобљу после Немањића. Један занимљив случај када своје место не проналазе у санкцији, него већ у диспозитивним одредбама, представља повеља Ђурђа I Балшића којом се овај обласни господар обавезује Дубровчанима „да ћу им бити пријатељ ја и мој брат Балша и мој синовац, млади Ђурађ, и ко буде од мог племена“.³⁵

Овако позиционирана личност владара очигледно је пружала погодан оквир кроз који ће житељи политичке целине под његовом влашћу градити свест о својој посебности у односу на спољни свет, а онда и концепт према ком ће се усмеравати њихова осећања политичке припадности и привржености, знатно лакше и природније него према концептима једне јединствене политички или етнички дефинисане популације и њеног географског простора. Поред тога, развоју националних и патриотских осећања додатно су сметале политичке и друштвене структуре испод владарског нивоа, са концентрацијом политичког потенцијала у уском кругу поданика и издељеношћу становништва на различите правне категорије. У српским владарским повељама, ове околности можда најјезгровитије одражавају изјаве о дужности владара да издаје повеље „прво светим и божанственим црквама, потом властели и властеличићима и разним другима“;³⁶ док су нешто опширнији веома чести искази о кругу чинилаца са којима се владар саветовао при доношењу одлука:

И зговори се царство ми с ... благоверном царицом кира Јеленом, царицом царства ми ... и с богодарованим и превазљубљеним сином нашим, краљем Урошем, и с господином и оцем нашим ... патријархом ... кир Савом, и са свим митрополитима и епископима и игуманима, и с властелом свом, малом и великом, и са свим сабором.³⁷

Слика вишеслојног система власти заснованог на личним везама чији је залог било држање земљишнихседа овде се указује кроз поделу на крупнију и ситнију властелу („властеличићи“), зависно од положаја у односу на владара и величине земљопоседа, то јест, делова државне територије којима су управљали. Ту слику употпуњава помен припадника владарева породице, који су, нарочито ако се радило о одраслим мушкарцима, такође могли имати улогу крупних земљопоседника. Најзад, овај систем је обухватао и водеће личности установа хришћанске цркве, које су такође добијале поседе и вршиле на њима управне функције. При том, црква се истовремено кроз

35 С. Рудић, *ССА* 8 (2009), 102.

36 Н. Порчић, *Документи*, 275. Слично Ж. Вујошевић, *Архијевичка хрисовуља цара Стефана Душана, Иницијал* 1 (2013), 244–245.

37 Ж. Вујошевић, *Архијевичка хрисовуља*, 245.

своју засебну организацију старала о духовним потребама целокупног становништва до самог владара, што јој је, с обзиром на потпуну доминацију хришћанског светоназора у јавном дискурсу, обезбеђивало додатну и нарочиту политичку тежину.

Можда се најозбиљнија препрека коју је овај систем представљао по развој националних и патриотских осећања састојала у особеностима статуса различитих земљопоседа и њихових становника како међусобно, тако и према владарској власти. При додељивању мањих или већих делова територије својим поданицима, а нарочито црквеним установама, владар се чак неретко одрицао сваког утицаја сопствених органа власти. Једна од повластица које је краљ Стефан Немањић доделио поседима српске архиепископије са седиштем у манастиру Жичи била је да се њихови становници могу позивати пред краља само уз показивање краљевог печата.³⁸ У повељи краља Уроша I Лимском манастиру прописује се да „онај који господствује овом земљом не влада овом црквом, ни људима великим ни малим“, док повеља Стефана Душана издата на грчком језику Меникејском манастиру код Сера прецизно наводи како:

... не сме нико од кефалија у богоспасном граду Серу или споља, ни од сакупљача јавних пореза ни од свију других који буду постављени да што скупљају и траже од ове земље, — да улази у имања или у метохе ових обитељи и да иште штогод од њих.³⁹

Ипак, можда најупечатљивије у светлу услова за настанак националних и патриотских осећања делује пример из повеље деспота Стефана Лазаревића манастиру Ватопеду, којом се један манастирски посед у околини града Новог Брда ослобађа од „војске даљње у мојој држави, изузев војске Турцима и онде у крајишту метоха новобрдског“.⁴⁰ Дакле, становници овог црквеног поседа нису били дужни да оружјем бране удаљеније делове деспотове државе, већ су војну службу вршили само ако би деспот морао да пошаље војску у помоћ Османлијама, чију је врховну власт тада признавао, или ако би биле угрожене границе саме новобрдске области.

Степен самосталности поседа световне властеле у односу на владарску, то јест, државну власт био је у начелу мањи – чак и за „баштину“, посед наслеђен од оца или сродника, властелин је дуговао владару војну службу и плаћање основног пореза, „соћа“, а ако би починио издају владар му ју је могао одузети. Упркос томе, осећај

38 *Зборник*, 93.

39 А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936, 11.

40 А. Младеновић, *Повеље и писма*, 372.

самосталности и самоуверености који је властели давало вршење власти над неком територијом и њеним становницима, у спрези са личном природом везе која их је спајала са владарем/државом, имали су за последицу да су се припадници овог слоја неретко одлучивали да своју оданост пренесу на неког другог владара. Тако се у повељи краља Стефана Уроша II Милутина манастиру светог Ђорђа код Скопља, издатој убрзо након што је српски владар крајем 13. века освојио освојио те крајеве од Византијског царства, наилази и на случај властелинске породице која је добила посед од византијског цара у замену за војну службу и задржала га под српском влашћу,⁴¹ као и на случај властелина који је очигледно у неком тренутку признао Милутинову власт, али се онда ипак приклонио Византинцима.⁴² Са становишта националних и патриотских осећања посебну пажњу привлаче бројни примери византијских властелина чија имена јасно указују на припадност грчком етносу, али који су пришли српском краљу и, од 1346, цару Душану у време његових освајања пространих византијских територија, задржавајући очигледно свој статус и управну улогу. Тако се на почетку једне Душанове грчке повеље каже:

Пошто је дворанин царства ми, кир-Ђорђе Фокопуло добио право, на основу исправе мог дворанина, кефалије богоспасног града Сера, кир-Михаила Аврабаке, и друге властеле ... да сагради близу свог млина и другу воденицу ...⁴³

Ипак, када је реч о властели са простора српске државе, тешко да се може наћи бољи пример од жупана Радослава, блиског рођака краља Уроша I, који је средином 13. века ступио у везу личне оданости према краљу суседне Угарске и склопио савез са Урошевим непријатељима Дубровчанима:

Ја жупан Радослав јесам веран клетвеник господину краљу угарском, а од данашњег дана убудуће, у складу са мојом моћи, с мојим људима бићу дужан да водим рат против краља Уроша и његових људи,

41 „За Драготино место у Речицама нашло се да је царска пронија, а не баштина Драгодина. И даде је краљевство ми цркви. И тога ради Манота, зет Драготин ... предаде се цркви да задржи тастнину и да работа цркви према војничком закону.“ (Зборник, 323–324).

42 „... изневери се Вериха краљевству ми и побеже к севастократору Калојану Силадину; стога, где год се нешто нашло да је Верихино, дао сам цркви светог Ђорђа...“ (Зборник, 323).

43 А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, 74–75. О грчкој властели под српском влашћу: Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у 14. столећу*, Београд 1984, 87–93.

докле год ваш град Дубровник у рату стоји с краљем Урошем и с његовим људима.⁴⁴

Радослављев пример значајан је стога што скреће пажњу на још једну сметњу развоју осећања према народносној и државној целини – постојање у оквирима те целине ужих ентитета, са довољно јаким традицијама политичке самосталности да је око њих могла настати свест о посебности. Радослав је, наиме, био унук кнеза Мирослава, брата Стефана Немање, који је владао Хумом, једном од области у јадранском приморју које су се већ у раној фази српске државности развиле у посебне политичке организме. Заиста, у наставку текста свог уговора о савезу с Дубровчанима, Радослав се позива на „стари закон који постоји међу градом дубровачким и међу кнештвом хумским“, док на крају стоји списак са именима појединаца који су представљени као „властелини хумски који се клеше“.⁴⁵ Рани владари немањићке Србије и сами су уважавали посебност приморских области – Хума, Травуније и Зете или Дукље – као уосталом и посебност Рашке, области у дубљем залеђу из које је Немања покренуо свој подухват. Сам Немања у својој повељи издатој Сплићанима јасно двоји „моју земљу“ од „хумске земље“ и „Зете“, иако њима у том тренутку управљају његови синови,⁴⁶ а краљ Стефан Радослав 1234. даје Дубровчанима слободу трговања „по свој земљи области краљевства ми“, под којом подразумева „рашке земље и травунијске“, па онда посебно „и по Хумској земљи и по Зети“.⁴⁷ Док су Немањићи касније изгубили власт над највећим делом Хума, Зета је остала у саставу њихове државе до краја, као политички препознатљива целина која је често поверавана на управу наследнику престола. То је омогућило да се њен назив и даље јавља као ознака за посебан политички ентитет који су, са њеним географским простором као језгром, створили обласни господари из породице Балшић. Ту ознаку употребио је већ последњи Немањић, Душанов син цар Стефан Урош, дозвољавајући 1362. Дубровчанима да са својом робом „иду или на Зету на Балшиће или на државу кнеза Војислава или у земљу царства ми“,⁴⁸ при чему спремно поистовећивање новонастајућег балшићког обласног господства са древном политичком целином упадљиво одудара од много пространијег обласног господ-

44 Н. Порчић, *Документи*, 156–157.

45 Исто.

46 М. Динић, Три повеље из исписа Ивана Лучића, *ЗФФБ* 3 (1955), 69–70.

47 Н. Порчић, *Документи*, 139–140.

48 Н. Порчић, *Документи*, 278.

ства кнеза Војислава за које, међутим, није везан сличан „педигре“.⁴⁹ Сами Балшићи такође су поистовећивали своје господство са Зетом, мада недоследно,⁵⁰ а Зета се као посебна целина под управом српског владара спорадично јавља још и средином 15. века у титулатури деспота Ђурђа Бранковића.⁵¹

На границе које су унутар српског средњовековног друштва повлачили земљопоседи и традиционалне уже политичке целине, надовезивале су се поделе које су у оквиру једног истог поседа и под једним истим господарем могли успоставити различити правни статуси. Још у време краља Стефана Немањића, у повељама којим је овај владар уредио живот на поседима дарованим новооснованој српској архиепископији, за различите категорије становништва вреде различите казне:

Ако се неко нађе да је ову страшну заповест прекршио ... ако тај неко буде од властеле, да се од њега узме за краља шест коња, ако је од других војника, да му се узимају по два коња, а ако се догоди да је од убогих људи, да се узима од њих по два вола.⁵²

Упоредо с тим, већ у Немањиној оснивачкој повељи за манастир Хиландар с краја 12. века, јавља се категорија зависног пољопривредног становништва са нарочитим називом Власи, чија је главна одлика бављење сточарством,⁵³ а нешто касније и називи за различите категорије зависних земљорадника, као што су меропси и сокалници.⁵⁴ У вези са свима њима помиње се постојање посебних скупова правних норми, „закона“, који регулишу њихов положај и обавезе, одређујући их као не само друштвене него и правне категорије –

49 Пример чини још интересантнијим околност да је сам Војислав настојао да успостави такав педигре позивањем на континуитет са посебношћу Хумске земље – Р. Михаљчић, *Крај Српској царства*, Београд 2021², 46–47.

50 Такво поистовећивање јавља се само у два њихова документа издата на српском језику (М. Премовић, Повеља Ђурђа II Страцимировића Балшића Дубровчанима, *ССА* 15 (2016) 146; Б. Шекуларец, *Дукљанско-зетске повеље*, 145), али је знатно чешће у документима на латинском и италијанском (Н. Порчић – Н. Исаиловић, *Документи владара средњовековне Србије и Босне у венецијанским збиркама*, Београд 2019, 248, 254, 257, 265, 283).

51 Реч је о два документа који се тичу Зете (S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike IX*, Zagreb 1890, 157), али и једном који с њом нема никакве везе (M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi*, *Byzantinoslavica* 6 (1935) 182–183).

52 *Зборник*, 95.

53 *Зборник*, 69. О Власима видети: *Лексикон српској средњеј века* (=ЛССВ), прир. С. Ђирковић – Р. Михаљчић, Београд 1999, 86–87 (Д. Динић-Кнежевић).

54 *Зборник*, 499–504, бр. 137. За основне податке о овим категоријама видети ЛССВ, 396–397 (М. Благојевић); 680–682 (Ђ. Бубало).

„закон меропасима“, „закон сокалницима“, „закон власима“.⁵⁵ Ипак, у светлу предуслова за развој националних и патриотских осећања, најдрастичнији случај ове врсте несумњиво представља употреба етнонима Срби, дакле, имена народа чију су државотворност Немањићи својом влашћу оличавали, као збирне ознаке за категорије земљорадничког зависног становништва, попут меропаха и сокалника. Будући да је назив Власи потекао од словенске ознаке за становништво романског порекла, чији су се остаци у унутрашњости Балканског полуострва заиста у првом реду бавили сточарством, оваква употреба назива Срби представљала је природан начин да се изрази превасходна везаност словенског живља за земљорадњу. Међутим, попут других назива за друштвене категорије, и овај је постао ознака одређеног правног статуса, па је, на пример, у Грачаничкој повељи забележен „закон стари Србима“ који изричито прописује обавезе меропаха и сокалника,⁵⁶ у Светоарханђеловској повељи цара Душана „закон Србима“,⁵⁷ а у неким другим повељама поједине одредбе које двоје „Србе“ у овом смислу речи од „Влаха“ као друштвено-правне категорије становништва. Такве су забрана: „Србин да се не жени у Влахе“, у повељи краља Милутина манастиру Светог Стефана у Бањској,⁵⁸ као и одредбе из повеља Дубровчанима које дозвољавају да сваки поданик српских владара – „било Србин или Влах или чији год човек“ – може ићи у Дубровник ради купопродајних послова.⁵⁹ У време настанка ових повеља, процес словенизације Влаха толико је већ узео маха да се тешко више могло говорити о етничкој различитости Срба и Влаха, али употреба српског народног имена за припаднике једне од друштвено-правних категорија на које су се делили поданици српских владара – при чему се чак радило о категорији са врло скромним статусом – уводила је не само још једну линију поде-

55 На пример, *Зборник*, 465; М. Грковић, *Прва хрисовуља манастира Дечани*, Београд 2004, 64–83, С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светиој Николе у Врању манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 73. Уп. такође „војнички закон“ поменут у Милутиновој повељи за манастир светог Ђорђа (в. горе, нап. 35) и категорију „других војника“ поменуту мимо властеле у наводу из Жичке повеље. О овим законима посебно Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исјавама*, Београд 2006.

56 *Зборник*, 503.

57 С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 110.

58 *Зборник*, 464.

59 Овако срочена одредба ушла је у повељу коју је Дубровчанима издао кнез Лазар 1387, а потом и у сва њена поновна издања закључно са повељом деспота Ђурђа из 1445. Сличних примера, међутим, има и раније, као код краља Душана, који 1345. не дозвољава наплаћивање царина „ни трговцу дубровачком, ни Влаху, ни Србину“ – Порчић, *Документи*, 228.

ле унутар становништва српске државе, него и недоумицу око тога шта је заправо тада значило бити Србин.

2. Предуслови

Уопштено говорећи, присуство концепата национализма и патриотизма у српском средњовековном политичком дискурсу суочавало се са две врсте препрека. Прва од њих, оличена у хришћанској вери, супротстављала је осећањима о посебности сопственог народа/нације и земље/државе осећај заједништва свих хришћана и хришћанских земаља, док је друга подстицала осећања посебности која су била усредсређена на неке друге чиниоце, као што су личност владара или ужи друштвени, политички и правни идентитети. Ипак, поред тога што садрже бројна сведочанства о присуству ових препрека, документи српских средњовековних владара у исто време мноштвом примера одражавају и присуство свести о народносној и њој одговарајућој територијално-политичкој посебности, како сопствене заједнице тако и других заједница са којима је она долазила у додир. Мада још не одражавају осећања припадности и привржености заснована на тим чиниоцима, те се строго узевши не могу сматрати сведочанствима о присуству концепата национализма и патриотизма, ови примери потврђују постојање нужних предуслова за развој таквих осећања и притом повремено омогућавају прилику да се сагледа њихов однос према чиниоцима који су претходно апострофирани као препреке њиховом испољавању.

У овом последњем погледу, пажњу привлачи већ истакнута недоумица коју уноси употреба појма српског етничког имена као ознаке за правну категорију. На пример, када се у повељи цара Душана за његову главну задужбину, манастир Светог арханђела код Призрена, излаже „закон Србима“ или прописује да се неће наметати војна обавеза „ниједном човеку црквеном, ни Влаху ни Србину“, делује сасвим извесно да се ради о правној категорији.⁶⁰ Међутим, када се у истој повељи заповеда да у погледу обавеза које имају као зависно становништво на манастирском властелинству са „Србима“ имају изједначити „и Арбанаси“,⁶¹ што је био српски и уопште словенски средњовековни етнимим за данашње Албанце,⁶² поставља се питање да ли је у том контексту и појам „Срби“ етнимим или су пак „Ар-

60 С. Мишић – Т. Суботин–Голубовић, *Светиоарханђеловска хрисовуља*, 110, 112.

61 С. Мишић – Т. Суботин–Голубовић, *Светиоарханђеловска хрисовуља*, 85–111.

62 С. Ђирковић, Албанци у огледалу јужнословенских извора, *Илири и Албанци*, ур. М. Гарашанин, Београд 1988, 323–339.

банаси“ овде постали правна категорија, утолико пре што се радило о становништву које се претежно бавило сточарством, попут Влаха, само што, за разлику од њих, није било захваћено процесом словенизације. С друге стране, ствари су много јасније у примеру из санкције повеље краља Милутина за манастир Светог Николе у Врањини, где се казнама прети свакоме „од властеле велике и мале“ ко би нанео штету манастирском властелинству, „било да је Србин или Латинин или Арбанас или Влах“ – пошто се изричито каже да је реч о властели, није могуће да се ради о категоријама зависног становништва, па све ове појмове треба сматрати етнонимима.⁶³ Сличан закључак може се применити на ознаке које се додају појединим личним именима у повељи цара Душана за властелина Иванка Пробиштиновића: „и Мано Влах и Гин Арбанасин ... и Драгослав Влах ... Драгослав Србин с братом“. Сви наведени припадају, додуше, зависном становништву, али су најављени као „отроци“, још једна категорија зависних људи, посебна и у односу на Србе и у односу на Влахе,⁶⁴ што значи да појмове уз њихова имена треба схватити као ознаке који их додатно описују према њиховој народносној припадности.⁶⁵

Уопште узевши, употреба етнонима за описивање појединаца или група није ретка појава у текстовима докумената српских владара. Она се јавља првенствено у њиховим диспозитивним деловима, што се – с обзиром на начелно највиши степен поверења који истраживачи указују документима уопште и диспозитијама посебно – може узети и као поуздан показатељ њене распрострањености у српском средњовековном друштву. Притом, снажан утисак остављају разноврсност самих етнонима, као и контексти у којима се јављају. Поред још случајева њиховог додавања личним именима – на пример, код краља Душана „Рад Србин“ и „Бале Екса Армијанин“,⁶⁶ или код Лазаревића „Радослав Бугарин“⁶⁷ – етноним је могао у потпуности да замени лично име, као код власника селишта „Фругови Власи“,⁶⁸

63 *Зборник*, 425. Слична формулација са идентичним скупом етнонима среће се претходно и у повељи коју је истом манастиру издала Милутинова мајка, краљица Јелена, с тим што се код ње говори о кршењу од стране „властеле велике или мале и других владајућих“, при чему би последњи израз могао да се односи и на старешине влашких и арбанашких сточарских заједница – катуна (*Зборник*, 261).

64 ЛССВ, 483–485 (Ђ. Бубало).

65 Уосталом, појединац описан као „Арбанасин“ заиста носи типично албанско име, тачније, албански облик општехришћанског имена Јован.

66 А. Фостиков, ССА 13, 93, 94.

67 А. Младеновић, *Повеље и йисма*, 295.

68 В. Алексић, *Повеља краља Стефана Душана охридској цркви Богородице Перивлепте*, ССА 14 (2015), 25. Назив „Фруг“ односио се на Франке, то јест, Фран-

или да постане део топонима и микропонима, као што су „село Српчишта“,⁶⁹ „селиште Србшори“,⁷⁰ „дол Јеврејски“⁷¹ итд. Ипак, најбројнији су случајеви употребе етнонима као збирних одредница за одређене народе или групе њихових припадника. Тако се, баш уз поменуто село Српчишта, помиње и место где „бораве Јевреји, који дају сваког лета законом им прописани порез“,⁷² док други документи говоре, на пример, о томе како су хиландарске „призренске метохије ... држале стражу од Грка“ или како „плењаху Турци Анатолију“.⁷³ Међу примерима ове врсте, посебну тежину имају набрајања етнонима, попут оног већ поменутог из Врањинске повеље краља Милутина. Његова сврха је очигледно била да поручи како се одређена одредба односи на све владаре поданике – „Латини“ који се тамо помињу уз Србе, Влахе и Арбанасе јесу заправо житељи јадранских приморских градова у саставу српске државе, романског порекла, римокатоличке вере и латинског (бого)службеног језика – из чега се може закључити да су српски владари заједницу својих поданика схватили, између осталог, и као скуп народности. О пажњи са којом су овакви спискови могли бити састављени сведочи Милутинова повеља манастиру Светог Ђорђа код Скопља – њени спискови укључују одреднице „Грк“ и „Бугарин“, вероватно одражавајући чињеницу да је манастирско властелинство не тако давно улазило у састав Византијског и Бугарског царства, те да су на њему још живели појединци који су препознавани као припадници тих етницитета.⁷⁴ Међутим, сличан приступ примењиван је и када се желело истаћи важење неке одредбе за шири круг странаца. У повељи којом дарују манастиру Хиландару приходе од трга у Хочи, обласни господари Бранковићи јемче слободу кретања свакоме ко на њега буде хтео да дође, без обзира да ли је у питању „Србин или Латин или Турчин“⁷⁵ – поред Ту-

цузе. О називима које су средњовековни Срби користили за друге народе: К. Јиречек, *Историја Срба II*, Београд 1952, 239.

69 М. Штећић, Хрисовуља цара Стефана Уроша Великог Лаври Св. Атанасија којом потврђује манастир Свих светих, *ССА* 16 (2017), 76.

70 А. Фостиков, *ССА* 13, 95.

71 Ђ. Даничић, Хрисовуљ краља Стефана потоњег цара Трескавцу, *Гласник Друштва српске словесности* 13 (1861), 370.

72 М. Штећић, *ССА* 16, 76.

73 *Зборник*, 268; Г. Бојковић, Повеља цара Стефана Душана и краља Стефана Уроша серском митрополиту Јакову, *ССА* 15 (2016), 94.

74 *Зборник*, 328: „и ко уђе у тај забел, био Србин или Влах или Бугарин“; „и свако ко долази на њега [манастирски панађур], био Грк или Бугарин или Србин, Латин, Арбанас, Влах, да даје закониту царину“.

75 Ђ. Бубало, Повеље Маре Бранковић и синова јој Гргура, Ђурђа и Лазара манастиру Хиландару, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* (=КЈИФ)

рака, у овом случају странци су свакако највећим делом и Латини, јер се значење израза „Латин“ овде очигледно не ограничава на српске поданике те народности, већ се односи и на стране поданике са истим етничким својствима, попут Дубровчана и Италијана, за које се зна да су деловали у Србији као трговци.

У контексту услова за настанак националних и патриотских осећања, далеко најзначајнији вид употребе етронима јесте њихово коришћење за означавање земаља које одређене народносне групе насељавају или, још прецизније, државних творевина које су сматране производима политичког организовања тих скупова. У повељи за серског митрополита Јакова цар Душан каже:

И када плењаху Турци Анатолију, тада и придођоше слободни људи из Грка на црквену земљу ... А ово су им имена: Градислав, Рад Охреда, и Муртат Илијев брат, Станило и Никита, Мурта Прекочел, Борило, поп Добре ...⁷⁶

Као што указују употреба предлога „из“ и већински очигледно словенска имена досељеника, овде одредницу „Грци“ не треба тумачити као етроним, него као ознаку за територију која је у етничком, или, још пре, политичком смислу важила за „грчку“, то јест, за Византијско царство. Ова употреба етронима, која се својим смислом заправо сасвим приближава ознаци за државотворни народ, дакле, нацију, везује се и за Србе или, како се тада обично говорило, „Србље“. Она се јасно види на примеру из повеље кнеза Лазара Дубровнику и њених бројних каснијих издања, у којој се каже: „И што се споре међу собом Дубровчани, било да се догодило у Србљима или у Дубровнику, да се споре пред конзулом дубровачким.“⁷⁷ Исти смисао има и одредба Балшића да „трговци који пролазе у Србље на Дању не треба да плате ништа“,⁷⁸ а врло вероватно и одредба краља Душана да се царина у Требињу не убире „ни у којег будућег краља у Србљима“.⁷⁹ Ипак, вероватно ниједан пример не одражава овај вид употребе етронима тако потпуно као што то чини одредба из Душанове велике повеље Дубровнику издате 1349. године, којом се ограничава дубровачка трговина оружјем преко српске територије:

65–66 (1999–2000), 104. Могуће је да и помен Бугара и Грка у другом примеру из претходне напомене треба тумачити као помен странаца, будући да је панађур на светођурђевском властелинству могао привлачити како „Грке“ и „Бугаре“ из тог краја, тако и трговце са не одвећ удаљених територија Византије и Бугарске.

76 Г. Бојковић, *ССА* 15, 94.

77 А. Младеновић, *Повеље*, 193. Уп. нап. 29.

78 С. Рудић, *Повеља дуге драчког Балше II Дубровчанима*, *ССА* 11 (2012), 102.

79 Н. Порчић, *Документи*, 228.

Само оружје да не носе ни у Бугаре, ни у Басарабину земљу, ни на Угре, ни у Босну, ни у Грке, ни другде камо било у туђу земљу, него само у земљу царства ми. Ко ли се нађе да је понео оружје у другу земљу, да му се све то оружје узме.⁸⁰

У овом набрајању свих главних суседа тадашњег Српског царства делује да се прави разлика између државне творевине чији се идентитет препознаје као национално-политички, због чега се могу означити народним именима („у Бугаре“, „на Угре“, „у Грке“), затим државне творевине чији се идентитет у односу на „Србље“, из разумљивих разлога, не препознаје као национални, него пре свега територијално-политички („у Босну“) и, најзад, државне творевине карпатских Влаха која се тек недавно почела јасно издвајати из оквира Угарског краљевства и прерастати у засебан међународно-политички чинилац, те је стога означена просто као земља предводника тог покрета – војводе Басараба I.

Као што наговештава пример „Басарабине земље“, политичке целине – како она која је носила српско име, тако и остале – могле су се означавати и спајањем придевског облика етнонима с именицом „земља“ или „страна“:

Приложих ... села и пасишта довољно у српској и у грчкој земљи.⁸¹

И ко побегне од земље царства ми, у угарску земљу или у бугарску...⁸²

И царине које су држали у нас, и на угарским странама и на српским...⁸³

У ствари, након што је показала неопходну дугорочну стабилност, „Басарабина земља“ је и сама стекла овакво „унапређење“ у текстовима докумената српских владара, па почетком 15. века деспот Стефан Лазаревић већ говори о томе како обдарује „манастире у Влашкој земљи“.⁸⁴ Штавише, национално-политичко одређење неке територије могло је да постане до те мере уврежено да је опстајало чак и након што би се политичка ситуација на терену променила – један документ који се приписује цару Душану дели поседе манастира Хиландара на оне смештене „по земљи српској“ и оне чија је одредница „земља грчка“, иако се огромна већина ових других такође налазила у саставу државе српског владара, на простору који су он сам и његови претходници освојили од Византије.⁸⁵

80 Н. Порчић, *Документи*, 250.

81 *Зборник*, 440.

82 А. Младеновић, *Повеље и њисма*, 35; А. Веселиновић, *ССА* 8 (2009), 188.

83 А. Младеновић, *Повеље и њисма*, 84.

84 А. Младеновић, *Повеље и њисма*, 352; А. Веселиновић, *ССА* 8 (2009), 187.

85 С. Мишић – М. Копривица, *ССА* 14, 69, 70.

Наравно, постојање унутар Душанове државе „земље српске“ и „земље грчке“ представљало је последицу његове одлуке да освајања пространих византијских територија не посматра као једноставно проширење немањихког краљевства, већ као прилику да кроз власт над великим делом једне, из српског угла посматрано, дубоко укорене етнотимне политичко-територијалне целине за коју се везивала владарска титула цара отвори самом себи пут до царског ранга – о томе, уосталом, сведочи његово уобичајено титулисање као „цара Србљем и Грком“.⁸⁶ Међутим, та одлука морала се, између осталог, заснивати на постојању одређених својстава која су омогућавала да се нека „земља“ схвата као „српска“ или „грчка“, то јест, као своја или туђа у контексту етнотима. Неке назнаке о тим својствима поново се могу наћи у текстовима српских владарских докумената. Када је било речи о значењу појма „Латин“, поменута је улога коју су у његовом одређивању имали вероисповест и језик. Језик је такође очигледно био главно својство које је издвајало Арбанасе, нарочито у односу на другу сточарску скупину, словенизоване Влахе, али одређену улогу могла је имати и широка заступљеност међу Арбанасима римокатоличке вероисповести, посведочена у документима кроз, на пример, помен „попова латинских“ у арбанашком селу Шикља на властелинству Душанове задужбине манастира Светих арханђела.⁸⁷

Језик и вероисповест у улози својстава етничке диференцијације долазе до непосредног, мада нешто апстрактнијег, изражаја у нарави повеће коју је Душанов отац, краљ Стефан Урош III, издао поводом оснивања своје задужбине, манастира Дечани – тамо се у склопу казивања о победоносној бици коју су Стефан и Душан водили против бугарског цара Михаила Шишмана код Велбужда, каже да је Михаило напао „с другом четворицом силних владара и с иноплеменим језицима и многим паганима“.⁸⁸ При том, поред „језика“ и „паганства“, овде се истиче и „(ино)племеност“, то јест, припадност заједници која је одређена представом о постојању сродничких веза. Управо је ово схватање везе између земље и народа схваћеног као велике родбинске, патријархалне заједнице на челу са владарским родом довело до широке употребе појма „отачаство“ за сопствену, српску земљу. Тај се појам у документима јавља веома рано, већ у Хиландарској повељи Стефана Немање („изиђох из отачаства свога у Свету гору“),⁸⁹ али тако да може остати недоумица око тога да ли се мисли на земљу

86 М. Динић, Српска владарска титула за време царства, *Зборник радова Византијолошкој институту* (=ЗРВИ) 5 (1958), 9–18; Љ. Максимовић, Грци и Романија у српској владарској титули, *ЗРВИ* 12 (1970), 61–78.

87 С. Мишић – Т. Суботин–Голубовић, *Светлоарханђеловска хрисовуља*, 99.

88 М. Грковић, *Прва хрисовуља манастира Дечани*, 80.

89 *Зборник*, 69.

као предмет „отачке“ власти која се баштини у владарском роду или земљу као политички организован простор обележен именом народносне заједнице којој припадају и сам владар и владарски род. Ипак, постепено се јављају примери у којима је јасно да се ради о овом другом случају, од краља Уроша I који се представља као владар „свим земљама отачаства ми“;⁹⁰ преко краља Милутина који изјављује да је Хиландару даровао „метохије у земљи свога отачаства и у грчкој земљи“;⁹¹ до сасвим изричитих помена „отачаства нашег српске земље“ од времена краља Душана.⁹² Најзад, одређену улогу свакако је имао и заједнички правни статус или, тачније, режим. Претходно је упозорено на то како су различите правне категорије представљале једну од препрека развоју националних и патриотских осећања, али треба имати у виду да су све те категорије ипак постојале у оквиру једног, „српског“ политичког, а тиме и правног, система. На то узгред подсећа једна Душанова царска повеља када прописује да на манастирском поседу власт не може вршити „нико од оних који врше власт у земљи царства ми по обичајима српским“.⁹³

Сва ова својства доприносила су у мањој или већој мери постојању свести о посебности која је носила српски предзнак и која је била способна да српским народним именом обележи један територијално-политички оквир, јасно одређујући и њега и његове житеље у односу на друге сличне оквире у окружењу. С обзиром на то, сасвим је очекивано што документи српских средњовековних владара, поред различитих видова употребе етнонима, баратају и бинарним категоријама сопственог и туђег, као и општим појмовима који их одсликавају. Краљ Милутин, уређујући питање досељавања на поседе манастира Хиландара, прописује:

И тамо где нема државе краљевства ми, него долазе из туђе земље к светој цркви прави људи те земље, било да је парик или Влах или који год туђоземљанин, нека га има света црква ...⁹⁴

90 *Зборник*, 227.

91 *Зборник*, 486.

92 На пример, Ж. Вујошевић, Хрисовуља краља Стефана Душана манастиру Св. Петра и Павла на Лиму, *ССА* 3 (2004), 47; В. Korablev, *Actes de Chilandar II, Actes slaves*, *Vizantijskij vremennik*, *prilozenie k XIX tomu*, Petrograd 1915, 477; Р. Михалчић, Хрисовуља цара Уроша мелничком митрополиту Кирилу, *ССА* 2 (2003) 87, али и касније. Иначе, такав помен јавља се већ у Улијарској повељи краља Милутина (*Зборник*, 542–543), али овај документ важи за фалсификат из 15. века – С. Ђирковић, Биографија краља Милутина у Улијарској повељи, *Архиепископской Данило II и његово доба*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 53–68.

93 В. Korablev, *Actes de Chilandar*, 477.

94 *Зборник*, 280.

Насупрот овом „туђоземљанину“ повеља краља Душана којом дозвољава Дубровчанима „да си купују жито по земљи и по градовима краљевства ми“, изриче претње казном сваком „ко се нађе да је учинио некакву сметњу Дубровчанину или земљанину, који му продаје жито“. Штавише, постоје и примери када иза ове свести јасно провејава емотивни однос према двојству отаџбина – туђина. У наратији повеље краља Душана о цркви у Врању, ауктор приповеда о својим сукобима с оцем:

... заточи ме родитељ мој Урош у зетску страну и ... није хтео да ме остави да у тој убогој земљи будем чуван, него се окомио на мене у жељи да ме погуби – да будем прогнан у туђу земљу, тако да не видим земљу отаџбине мога ... јер су и Јосифа браћа продала и бацила у ров и заточен беше у туђој земљи.⁹⁵

Скоро сто година касније, и деспот Стефан ће о трајном одласку из сопствене земље такође говорити као о несрећном исходу до којег може доћи само силом и по божјој казни:

И ако би се мени, грехова ради мојих, по допуштењу Божјем десило прогонство и да ми буде у туђој земљи смрт и гроб...⁹⁶

Растућа склоност немањинских владара ка одређивању државе којом су владали српским народним именом најбоље се може пратити кроз њихове интитулације и потписе. Иако је већ Немања изјављивао да влада „земљом српском“,⁹⁷ у четвртој деценији 13. века, код Стефана Владислава, другог од три Немањина унука који су владали као српски краљеви, још се упоредо наилази на титуле попут: „краљ све рашке земље и Диоклитије [= Зете] и Далмације и Травуније и Захумља“, „краљ свих рашких земаља и приморских“ и „краљ српски“.⁹⁸ Међутим, већ од почетка друге половине 13. века, помени старих засебних политичких целина – како Рашке, тако и оних приморских – готово сасвим излазе из употребе, нарочито у документима писаним на српском језику, који су одражавали унутрашњи политички дискурс.⁹⁹ Уместо њих, најубичајеније постају разне ситне

95 С. Марјановић-Душанић, *ССА* 4 (2005) 71.

96 А. Младеновић, *Повеље и писма*, 260.

97 *Зборник*, 68.

98 Н. Порчић, *Документи*, 142, 147. Искрпно о територијалним одредницама у титулатури немањинских краљева: Ђ. Бубало, Територијална компонента краљевске титуле Немањина, *Краљевство и архиепископија у српским и њоморским земљама Немањина – њемањински зборник*, ур. Љ. Максимовић – С. Пириватрић, Београд 2019, 245–290.

99 Упадљиво чешћа и трајнија заступљеност ових помена у документима српских владара на латинском језику, намењеним дестинатарима са простора хришћан-

варијације обрасца „краљ српске земље и поморске“, а онда, у доба царства, обрасца „цар Србљем и Грком“.¹⁰⁰ На тај начин, до времена распада државе Немањића, појмови „Српска земља“ и „Србље“ постали су нешто најближе њеним званичним називима. Њих ће у свом програму обнове политичког јединства тог простора пригрлити кнез Лазар, деспот Стефан Лазаревић и деспоти из породице Бранковић – језгро њихових титула далеко најчешће чиниће облик „господин Србљем“.¹⁰¹ У исто време, остали посленамањићки обласни господари делова територије Српске земље биће упадљиво уздржани у обележавању својих господстава неким конкретним називима, задовољавајући се тиме да их одреде као божји дар или породично наслеђе – тако, на пример, Бранковићи из времена пре него што ће наследити Лазаревиће говоре да владају „земљом мојом коју ми је бог уручио“¹⁰² или „земљом господина и родитеља нашег, господина Вука“,¹⁰³ а Константин Драгаш да господари „у земљи коју си ми даровао Ти, слатки Христе“,¹⁰⁴ док кесар Угљеша Влатковић говори о „земљи отачаства ми“.¹⁰⁵ Једино ће Балшићи, ослоњени на зетско наслеђе, посегнути за конкретнијим именовањем своје политичке целине, али, као што је већ речено, то ће учинити недоследно, па и тада уз присуство одређене свести да је Зета такође део Српске земље. Полажући право на годишњи трибут који су својевремено Немањићи убирали од Дубровника, Ђурађ I Балшић је 1373. нашао за сходно да дода како ће се у случају да неко постане „цар господин Србљем и властели и земљи српској“ одрећи тог права.¹⁰⁶

ског Запада, може се најпре објаснити опонашањем западних титулационих формула које су биле склоне навођењу што већег броја ових одредница ради постизања утиска о моћи и значају ауктора – Н. Порчић, Немањићки успон на краљевство у светлости дипломатичких и дипломатских сведочанстава, *Краљевство и архиепископија*, 228.

100 Видети горе, нап. 86.

101 На пример: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 352, 436, 438, 476; А. Младеновић, *Повеље*, 55, 95, 131, 149; исти, *Повеље и њихова*, 41, 53, 54, 176, 185.

102 М. Грковић, Хрисовуља Вука Бранковића Хиландару, *Прилози КЈИФ* 43/1–2 (1977), 72.

103 F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 269.

104 Ж. Вујошевић, Повеља господина Константина Драгаша Хиландару о поклони-ма војводе Дмитра, *ССА* 9 (2010), 115.

105 Љ. Стојановић, Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др., *Споменик СКА* 3 (1890), 33.

106 С. Рудић, *ССА* 8, 103. Различита сведочанства о перцепцији положаја Зете у односу на Српску земљу пружају претходно наведена изјава краља Душана из које је јасно да он „зетску страну“ не сматра „туђом земљом“ (горе, нап. 95) и, с друге стране, део из повеље Балше II Балшића где се говори трговцима који кроз његову земљу „пролазе у Србље“ (горе, нап. 78).

Најзад, посебан значај међу предусловима за настанак националних и патриотских осећања имало је слабљење схватања о личној природи владарске власти. То слабљење се у документима српских владара огледа у две појаве. Једна је отварање према могућности да власт наследи неко ко не припада владаревом роду, као у овим примерима из једне повеље краља Милутина и једне повеље деспота Стефана Лазаревића:

... кога Бог изволи после краљевства ми господствовати српским краљевством, било да је син мој или синовац мој или други неко од сродника мојих, или когод други ...¹⁰⁷

Кога изволи Бог да царствује Српском земљом после нас, било брат или син или унук или неко од рода нашег ближњи или даљњи, или пак, грехова ради наших, и туђ нашем племену...¹⁰⁸

Мада на први поглед пажњу могу привући појмови „други“ и „туђ“ и с њима повезана недоумица око тога да ли се они односе на владарски род или народ,¹⁰⁹ прави значај ових одредби састоји се у очигледном присуству схватања да ће држава која носи српско име наставити да живи чак и ако понестане наследника из редова актуелне владарске породице или, чак, српског народа. До сличног закључка доводи и друга појава ове врсте – помињање појединих симбола државне власти, попут круне („венца“) или престола, који су својом начелно неограниченом трајношћу надилазили рок трајања сваког појединачног владара или династије. О постојању овог схватања сведоче санкције у којима се прекршиоцима одредби повеље прети проклетством „и од мене, иако сам грешан, и од богодарованог нам венца“, ¹¹⁰ као и разматрање могућности да се властелин „огреши којим год делом према царству ми и престолу српском“ у једној повељи цара Душана,¹¹¹ али сам континуитет можда најбоље одражава Душаново приповедање о томе како „богодарованим венцем краљев-

107 *Зборник*, 444.

108 А. Младеновић, *Повеље и њихова*, 185.

109 На то да се бар у неким сличним случајевима несумњиво мислило на чиниоце изван српске средине указује формулација из једне повеље Ивана Црнојевића, господара Зете с краја 15. века, према којој би власт могао преузети и „когод други судом Божјим од иног племена или од иног језика“ (F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 533–534).

110 *Зборник*, 445. Нешто развијенију формулацију „и од светог богомданог венца царства ми“ доноси документ цара Душана: М. Копривица, *Повеља цара Стефана Душана Хиландару за забеле Понорац и Крушчицу и трг Книнац*, ССА 15 (2016), 114.

111 С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије*, ССА 13 (2014), 188.

ства српског венчан бих на царство“.¹¹² Узета дословно, ова изјава би значила да је за обред Душановог царског крунисања искоришћена српска краљевска круна, али у контексту предуслова за настанак националних и патриотских осећања њен смисао – као и смисао претходно наведених примера – поново се састоји у потврди присуства свести о трансперсоналном континуитету државе (круне, престола) са српским националним предзнаком, дакле, континуитету који је омогућавао да се осећања припадности и привржености макар до некле преусмере са личности владара на, у основи, националне и патриотске концепте.

3. Исказивање националних и патриотских осећања

Као што наговештавају примери односа краља Душана и деспота Стефана према напуштању земље која носи име српског народа и одласка у неку земљу обележену другим, „туђим“, предзнаком, свест о националној посебности у средњовековној Србији имала је потенцијал да послужи као основа за настанак националних и патриотских осећања припадности и привржености. Ипак, за разлику од ових узгредних одбљесака, истинска артикулација присуства тих осећања у контексту политичког дискурса подразумевала је њихово уклапање у оквир који је свим областима друштвеног живота тог доба пружало хришћанско учење. У том погледу, као најпогодније показало се схватање о богоизабраности јеврејског народа које је одвајкада представљало главно обележје политичког дискурса у јудаизму, али је посредством укључивања Старог завета у корпус хришћанског Светог писма нашло своје место и у политичком дискурсу средњовековног хришћанства. Тај приступ подразумевао је истицање сопствене, у овом случају српске, национално и територијално-политичке целине унутар општехришћанске заједнице стварањем и развијањем схватања да она ужива нарочиту милост хришћанских божанских сила. У документима српских средњовековних владара, примери исказивања овог схватања одликују се не само великом бројношћу, него и разноврсношћу чинилаца са чијом милошћу повезују српски народ, као и начина на које се та веза успоставља и разрађује.

На први поглед, највећу пажњу могу да привуку примери када се ова нарочита веза успоставља са самим Богом, било као једним јединосущним бићем или у неком од његова три лица. У великом броју

112 С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, *Светиоарханђеловска хрисовуља*, 87.

својих интитулација и потписа, српски владари истичу да власт држе „милошћу“ или „помоћу Божјом“. Овај израз, међутим, био је веома широко распрострањен у (само)титулисању средњовековних владара, нарочито на подручју западнохришћанске цивилизације, при чему се његов главни смисао није превасходно састојао у изабраности владаревог народа и државе, већ у легитимизацији власти владара као појединца у односу на друге појединце, укључујући, чак пре свега, његове сународнике и земљаке, а онда и у истицању његове политичке независности од било које друге овоземаљске власти.¹¹³ Далеко већу тежину у контексту националних и патриотских осећања има повезивање божје помоћи и милости са исказима о општим или конкретним достигнућима српских владара као политичких предводника на простору обележеном српским националним именом. Тако већ Стефан Немањић, говорећи о свом уздизању са великожупанске на краљевску владарску титулу и венчању краљевском круном, успева да у контексту хришћанског заједништва истакне свој успех као плод посебне наклоности Богочовека Христа:

... ради нашег спасења Бог свих постаде човек ... и својим благовољењем венча нас, дајући неоскудно испуњење онима који му се с љубављу приклањају.¹¹⁴

Ипак, најснажније сведочанство нарочите везе српског владара, и преко њега Српске земље, са божанским пружају примери достигнућа која су остварена на рачун других политичких чинилаца унутар хришћанске екумене, дакле, примери када је хришћански Бог подарио успех српском насупрот неком другом хришћанском владару. Од бројних таквих примера, можда је најупечатљивији исказ којим краљ Стефан Дечански саопштава о својој победи над бугарским царем у бици код Велбужда:

И пошто су били велики ратови, с помоћу Божјом ... цара Михаила убих и отех његов понос, и друге цареve победих и разбих и узех знаке њиховог достојанства на месту званом Велбужд, у лето 6838, месеца јула, у 28. дан.

113 Штавише, појављивање ових израза у (само)титулисању српских владара очигледно је било повезано и са тренутно преовлађујућом праксом у састављању њихових докумената, јер се може приметити да се ова формула западног порекла углавном јавља током 13. и почетком 14. века, да би под познијим Немањићима готово потпуно устукнула пред употребом владарских епитета византијског порекла, а затим поново постала раширена у титулисању српских деспота – Н. Порчић, Немањићи успон на краљевство, 226–227; N. Porčić, *Byzantine Influence*, 43, 50–51.

114 *Зборник*, 108; Н. Порчић, *Документи*, 136.

На примере посебне милости која долази непосредно од Бога надовезују се примери када су извор те милости биле друге свете личности које су прослављане широм хришћанског света. Најистакнутије место у овој скупини заузима Богородица. У повељи коју је недуго уочи узимања царске титуле издао цркви Богородице Перивлепте у граду Охриду, краљ Душан управо њеној милости приписује своје дотадашње успехе у преузимању од „царева грчких“ улоге владара над великим деловима територије Византијског царства:

... славим те, пречиста Богородице, јер својим си ми неизрецивим милосрђем ... допустила да краљујем великим и славним градовима грчким, као и да будем наследник великих и светих царева грчких у граду Охриду.¹¹⁵

Уопштенији исказ ове врсте нуди поново првокрунисани српски краљ Стефан Немањић, који у оснивачкој повељи за манастир Жичу говори о свом труду да ту задужбину снабде моштима разних светаца, међу којима поименично истиче Јована Крститеља, имплицитно рајући тиме своју веру у могућност прибављања посебне милости за себе и свој народ, али и помоћ коју је већ добио од Христовог Претече у свом подухвату стицања краљевске круне:

ОвOME пак пресветом храму спаса нашег Исуса Христа по неисповедивој милости коју је он већ створио на нама, [ја] Стефан, по Божјој милости венчани први краљ све Српске земље, Диоклитије и Травуније и Далмације и Захумља ... приносим ... светoгa пророка Претече Крститеља Јована десницу, коју је положио на главу Творца и крстио га, и главу Претечину и мошти свих светих апостола, пророка, мученика [и] светитеља преподобних.¹¹⁶

Поред овога, могу се забележити сразмерно бројни искази о нарочитој наклоности коју су српским владарима указивали поједини конкретни свеци, попут светог Николе, светог Ђорђа, светог Стефана или светих арханђела. Мада се ови искази често не могу јасно одвојити од личности владара и повезати са изабраношћу народа и земље којима они владају,¹¹⁷ претходно приказана спрега између

115 В. Алексић, ССА 14, 25.

116 *Зборник*, 91.

117 На пример: „Велики архијереј Христов Никола, наш учитељ и пастир, у искушењима крепак и у бојевима помагач“ (*Зборник*, 162); „Ово све даровано ... нека држи свети Ђорђе Горга и победоносац у биткама ... како би га имало краљевство ми за заступника и помоћника у искушењима и ратовима, а већ се у многим прискрбним приликама нашао краљевству ми као благи помоћник“ (*Зборник*, 328–329); „Не приличи мени да се хвалим, већ да хвалим силу и помоћ Господа нашег Исуса Христа, јер молитвама пречисте његове Матере и

„привременог“ владара и „вечне“ земље, то јест, државе, при чему обоје носе српски предзнак, омогућава да се они схвате и као одрази националних и патриотских осећања. У том погледу посебно је поучан однос према светом Стефану. Будући да се његове представе појављују већ на печатима рашког и српског великог жупана Немање и његове браће, кнежева Страцимира и Мирослава, заједно са натписима који им придодају име „Стефан“,¹¹⁸ јасно је да у то време овај светац има у најмању руку улогу небеског покровитеља њихове породице. Са учвршћивањем Немањине лозе на српском престолу ова веза пренела се и на имена, документе и печате његових наследника, мада ће се у раздобљу царства, упоредо са печатима који су носили представу светог Стефана, појавити и тип печата са представом Христа, по узору на печате византијских царева.¹¹⁹ Штавише, овакву улогу светог Стефана у својој владарској репрезентацији упадљиво негује и главни претендент на немањићко политичко наслеђе „Стефан кнез Лазар“,¹²⁰ а онда и његов син Стефан Лазаревић. Ипак, управо када би се могло помислити да се култ светог Стефана коначно претворио у још један трансперсонални, па и трансдинастички, симбол српске средњовековне државности и жижу која побуђује национална и патриотска осећања, под деспотима из породице Бранковића сведочанства о његовом присуству практично ишчезавају, па се уместо њега као једина светачка представа на њиховим печатима појављује свети Ђорђе.¹²¹

Далеко најјаснији и најупечатљивији начин исказивања националних и патриотских осећања у контексту хришћанском вером ду-

светог првомученика и архиђакона Стефана ... даде и мени да будем заступник њихов у отачаству мојем“ (*Зборник*, 439); „Од младости моје ... пламсало је срце моје љубављу према ... великим архистратезима Михаилу и Гаврилу ... у надолазећим бојевима заступницима крепким који непријатељима пламеноносним оружјем одолевају“ (Н. Порчић, *Документи*, 238).

118 Б. Хекић, Печати раних Немањића – узор и паралеле у формативном периоду немањићке сигилографске праксе, *Историјски часопис* 68 (2019), 35–41, са снимцима печата. У случају кнеза Мирослава, име Стефан не среће се на печату али је потврђено једним његовим натписом – Г. Томовић, *Морфологија ћириличких најпиписа на Балкану*, Београд 1974, 37.

119 О овом својеврсном титуларном имену у владарском роду: С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997, 42–59; И. Коматина, *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*, Београд 2021, 81–85.

120 Тако, на пример: А. Младеновић, *Повеље*, 131, 149, 165 и 172. О немањићком наслеђу у владарској идеологији Лазаревића видети С. Марјановић-Душанић, *Династија и светост у доба породице Лазаревић: стари узор и нови модели*, *ЗРВИ* 43 (2006), 77–95.

121 Д. Синдик, Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла, *Мешовића трага* 6 (1978), 202–203, са сликом печата код стр. 193.

боко прожетог јавног дискурса средњовековне Србије темељио се на култовима домаћих, српских светаца. Они су већ самим својим постојањем, а онда и својим молитвеним и чудотворним деловањем у интересу отачаства, одражавали сопствену припадност и приврженост свом народу и земљи, али и подстицали таква осећања код својих живих сународника. Додатну тежину овом обрасцу исказивања српске изабраности давала је околност да су најистакнутији и најпрослављанији српски свеци тог доба били у ствари владари из династије Немањића и њихови најближи сродници. Низ је започет настанком култа родоначелника династије Стефана Немање, у монаштву названог Симеон, у првој деценији 13. века, да би се убрзо наставио кроз култове двојице његових синова – првог носиоца краљевске круне Стефана Немањића и, нарочито, првог поглавара аутокефалне српске цркве Светог Саве. До краја немањићког раздобља, међу свете су се убројали још неки црквени поглавари и припадници владарског дома, као и готово сви владари који су се за то време сменили на престолу Српске земље, што је омогућило настанак схватања о светости целе династије, израженог кроз појам „благог“ или „светог корена“ из којег стално израстају нови издаци хришћанске, али и српске светости. После Немањића, низ светих српских владара и њихових сродника – дакле, припадника најистакнутијих политичких кругова – наставио је да се увећава убрајањем страдалника из борби против неверника оличених у Турцима Османлијама, као и покровитеља српске цркве у тим тешким временима.

По много чему главно поље политичког дискурса на којем се може пратити испољавање националних и патриотских осећања кроз делатност српских светих и однос заједнице према њима чине житија и други прославни састави који су током времена писани у круговима српске цркве за потребе њихових култова. Ипак, документи српских средњовековних владара такође садрже бројне помене ових домаћих светаца, међу којима се могу наћи и упечатљиви примери њихове бриге за отачаство и схватања о посебној милости коју је Бог кроз њихову светост указао српском народу и земљи. Тако краљ Милутин за околност да влада као „заступник“ божанских сила „у отачаству мојем“, поред Христа, Богородице и светог Стефана, заслуге приписује и „светим мојим прародитељима и родитељима“, при чему за себе каже да је „Стефан Урош други, од племена краљева и самодржаца све српске и поморске земље, праунук светог Симеона Немање и унук првовенчаног краља Стефана, Симона монаха, а син Стефана краља Уроша“.¹²² Милутинов син Стефан у својој повељи

122 Зборник, 439.

манастиру Дечани представиће своје најраније свете претке на начин који не оставља никаквог простора за сумњу у њихов национални и патриотски карактер:

Поменућу Симеона Немању, првог и светог владара, отачаству љупца, просветитеља српског и новог мироточца и од њега рођеног сина из младости од Бога вољеног, светог и преосвећеног Саву, првог српског архиепископа и брата његовог по телу, првовенчаног краља Стефана.¹²³

У истом духу на исту тему проговара Стефанов син Душан, већ као крунисани цар Срба и Грка:

... благодаћу Божјом цветајући у своме отачаству и по његовој вољи називајући се изданком благог корена родитеља мојих светих, а наиме Симеона Немање, новог мироточца и првог ко је био владар земљи српској, и великога светитеља и првопрестолника отачаства нашег Саве ...¹²⁴

Најзад, посебно снажан утисак у овом смислу остављају помени домаћих светитеља као чинилаца који у санкцијама докумената кажњавају преступнике:

Ако ли се неко дрзне да насиљем погази ... и од овог светог првомученика Стефана и светог Симеона и светог Саве, који су први наследили и освештали ово наше отачаство, и од свих прародитеља и родитеља наших да је проклет ... и да испадне из отачаства и из рода нашег као Јуда из лика апостолског ...¹²⁵

Аренге, експозиције и санкције као текстуални чиниоци српских владарских докумената који су пружали најпогодније услове за исказивање елемената политичког дискурса, укључујући оне који су одражавали концепте национализма и патриотизма, били су уједно у највећој мери прожети хришћанском вером, учењем, светоназором и реториком. Истим особинама одликовала се, сасвим разумљиво, и друга велика скупина српских средњовековних текстова у којима је политички дискурс превасходно долазио до изражаја – житија и остали култни списи намењени прослављању личности светих владара и црквених достојанственика. У околностима оваквог недостатка међу сачуваном изворном грађом „носача“ политичког дискурса који би имали израженији световни призив не би чак било неосновано поставити питање колико је на тај начин интонирани дискурс

123 М. Грковић, *Прва хрисовуља манастира Дечани*, 66.

124 С. Божанић, *Повеље цара Стефана Душана манастиру Св. Пантелејмона*, ССА 15 (2016), 58.

125 *Зборник*, 469.

уопште био присутан. Ипак, одређене показатеље његовог присуства успева да пружи у досадашњем разматрању далеко мање коришћени тип српских владарских докумената, садржински изразито актуелна и стилски мање претенциозна владарска писма. Додуше, број сачуваних писама више је него троструко мањи од броја повеља, а по врх тога већина њих, нарочито у немањићком раздобљу, представља својеврсну „пословну преписку“ са Дубровником која је тешко могла да пружи повод за исказивање националних и патриотских осећања. Стога, можда најнепосреднији такав исказ из поменутог раздобља представља молба краља Стефана Немањића римском папи „да благослов и потврда Божја и ваша, ако је вама по вољи, увек буде на круни и земљи нашој“.¹²⁶

Тек у времену после Немањића, у преписци са заступљенијом политичком тематиком која се, уз то, одвијала у условима тешке угрожености, а затим и потпуног нестанка, домаћих оквира политичког живота пред спољним притисцима и унутрашњим раздорима, искази ове врсте постају чешћи и речитији. Јављајући властима Венеције о својој победи над локалним супарником Радичем Црнојевићем, који је том приликом и погинуо, Ђурађ II Балшић изричито каже да је „наша војска убила оног проклетог рушитеља отаџбине“.¹²⁷ С друге стране, деспот Вук Гргуревић Бранковић, који 1482. као велепоседник и војсковођа у угарској служби покушава да посредује за мир између угарског краља и турског султана у чијем склопу би била обновљена Српска деспотовина, у вишем националном и патриотском интересу очигледно суспреже своја национална и патриотска осећања, па се турском намеснику на територији Србије обраћа као „господару Српске земље и Подунавља“, док се код султана позива само на положај својих предака између Угарске и Турске, без помињања било каквих националних или државних одредница:

А што нам царство ти пише ... да си нам вољан дати земље и градове, а ми бисмо били између царства ти и светлог краља, као што су били и наши претходници ... ми бисмо међу вама стојећи служили царству ти као што су и наши претходници служили и хараче давали, докле буде воља царству ти.¹²⁸

Ипак, вероватно најупечатљивије сведочанство из ове скупине представља одговор Вуковог деде, деспота Ђурђа, из времена када се,

126 F. Rački, *Pismo prvovienčanoga kralja srbskoga Stjepana I papi Honoriju III god. 1220*, *Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 7 (1875), 55.

127 Н. Порчић – Н. Исаиловић, *Документи*, 257.

128 Н. Радојчић, *Пет писама с краја 15. века*, *Јужнословенски филолог* 20/1–4 (1953–1954) 353, 354.

владајући у својој отаџбини, суочио са претњом угарског војсковође Јаноша Хуњадија да ће оружано напасти и опустошити Србију:

А за то што нам јављате ... као опомињући нас, да ће се он [Хуњади] спустити у наше крајеве са ратоборним четама Чеха, као и Пољака и других народа, те да би било добро да утаначимо мир без сукоба, јер ако тако не буде, нашој ће држави нанети штете и пустошења и пљачку – та ваша порука није нас много, па чак ни нимало, заплашила, јер ако он у нашој држави буде наносио некакве штете или пустошења, знајте засигурно да ћемо, не само за веће штете, него чак и за сваку појединачну кокош узети по једну главу живог човека.¹²⁹

Ова пркосна и самоуверена изјава о спремности на одбрану народа и отаџбине, која не би звучала анахроно ни када би је у сличној ситуацији изговорио неки политичар из епохе модерног национализма и патриотизма, могла би се искористити за покретање разматрања о ономе што би се могло назвати националним и патриотским мотивима, то јест, темама за које се у документима српских средњовековних владара везују примери исказивања националних и патриотских осећања. То разматрање представљало би следећи ниво проучавања концепата национализма и патриотизма у овом корпусу извора, јер подразумева ширу анализу појединих текстуалних целина у којима национална и патриотска осећања долазе до изражаја, уз примену претходно стечених сазнања о расположивим предусловима и облицима њиховог исказивања, али и препрекама које су му стајале на путу. За ову прилику, као примери, приложене су две такве текстуалне целине. То су шири извод из оснивачке повеље манастира Хиландара коју је 1198. године издао српски велики жупан Стефан Немања, тада већ замонашен под именом старац Симеон (Прилог 1), и шири извод из повеље коју су скоро тачно три века касније (1496. године) истом манастиру из, како ће се испоставити, бесповратног изгнанства пред турском освајачком силом издали титуларни српски деспоти Ђорђе и Јован Бранковић и њихова мајка деспотица Ангелина (Прилог 2).

У Немањином документу, најпре се истиче божанско порекло земаљских власти и титула, које се онда повезује са исто тако божански устројеном поделом људи на народе кроз мотив пастирске бриге „владалаца“ за „стадо своје“. Након тога, кроз кратку Немањину владарску биографију саопштава се слика успешног владара (наравно „Божјом помоћу“), која се састоји из обнове и утврђивања „Српске земље“, на коју ауктор полаже прадедовско и дедовско право, а онда и

129 *Monumenta Hungariae historica XXXIII. Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum II*, ed. L. Thallóczy – A. Aldásy, Budapest 1907, 158–159.

„придобиања“ делова других целина, међу којима се као политички препознатљиве истичу територијално одређена „Зета“ и етнимима одређени „Арбанаси“ и „Грчка земља“. Ова приповест о владарском успеху кулминира достизањем очигледно највишег владарског циља, исказаног закључком да је „држава одасвуд стекла мир и тишину“. Потом, ауктор нагло, чак готово демонстративно, искорачује из политичког, дакле, колективног, дискурса. Он представља своју одлуку да се замонаши као лични чин („почех ... да желим и да се бринем за душу своју“), док каснију одлуку да као монах спасење потражи у туђини, где ће и пронаћи „манастир некада бивши, звани Хиландар“, непосредно везује за јеванђеоски мотив потребе да се, ради остварења сопствене пророчке мисије, напусти „отачаство“. Ипак, наставак његовог пастирског старања о добробити народа и државе долази до изражаја у екскурсу којим казује како се побринуо да на „престолу мојему“ остави достојног наследника, чији је положај учврстио средствима као што су добри савети, али и угледан династички брак. С друге стране, повеља позних Бранковића већ на почетку исказује свој национални и патриотски набој поређењем светог Симеона Немање и његовог сина Саве са Мојсијем, успостављајући тиме и слику народне богоизабраности. У том кључу, ауктори и оснивање Хиландара изричито представљају као чин пастирске бриге, јер „нису само желели да себе збрину, већ су се старали о спасењу других душа“, па стога „као добро дело сачинише уточиште путујућим и отачаству својих људи ... као прибежиште од бура и метежа избеглицама из српских родова“. Последња мисао, мада није оригинална у средњовековним српским тумачењима улоге Хиландара, врло вероватно представља и лични одјек избегличке судбине самих ауктора, утолико пре што се и касније у тексту враћају на своје обитавање „у овој туђини, као и она три младића заточена у Вавилону“. У ствари, они прилог који повељом дарују Хиландару објашњавају управо жељом да „не запустимо добре обичаје ... законима отачким се приклањајући“. Притом, упадљиво помињу свог оца Стефана, око којег се већ тада развио светачки култ, као пример да „још не престаде да чини добра дела Бог из рода у род“, то јест, међу разним српским владарским родовима. На крају, баш овај низ српских светих, Симеона, Саве и „светог Стефана, оца нашег телесног“, преузима у санкцији документа старање о извршавању његових одредби.

Иако су и сами обилато одражавали бројне и разноврсне препреке које су стајале на путу изражавању, па и самом настанку, националних и патриотских осећања у српском средњовековном друштву, документи српских владара тог доба истовремено недвосмислено

сведоче о постојању предуслова за испољавање таквих осећања. Штавише, они показују како је управо коришћењем средстава која је нудио преовлађујући „наднационални“ хришћански дискурс било могуће исказати осећања припадности и привржености сопственом народу и земљи. Ослањајући се на те механизме, писци српских владарских докумената, а кроз њих несумњиво и сами владари као политички предводници у чије име су ти документи издавани, срочили су и прикључили српском политичком дискурсу свог времена већи број текстуалних целина које на упечатљив начин у себи обједињавају различите чиниоце концепата национализма и патриотизма. Притом, као што посебно упечатљиво сведоче приложени састави те врсте који својим временима настанка на својеврстан начин уоквирују раздобље покривено овим корпусом изворне грађе, присуство националних и патриотских исказа подразумевало је и постојање црвених нити континуитета које указују на дубину средњовековних корена националних и патриотских осећања међу Србима. Управо та дубина представља кључ за разумевање способности ових осећања да превазиђу чак и вишевековни недостатак у српској средини сопственог државног оквира, те да се потом, освежена савременим европским струјањима, уграде у подухват његове успешне обнове.

Прилог 1:

Одабрани делови текста оснивачке повеље старца Симеона, бившег великог жупана Стефана Немање, за манастир Хиландар (1198)¹³⁰

У почетку створи Бог небо и земљу и људе на њој и благослови их и даде им власт над свим својим створењем. И једне постави као царе, друге као кнезове, неке као владоце, и свакоме даде пасти стадо своје и чувати га од свакога зла које наилази на њега. Зато, браћо, премилостиви Бог утврди Грке царевима, а Угре краљевима, и сваки народ раздели, и закон даде и нарави установи, и владаре над њима (постави) по обичају и по закону, раставивши својом премудрошћу.

Стога по својој многој и неизмерној милости и човекољубљу дарова нашим прадедовима и нашим дедовима да владају овом Српском земљом. И Бог свакојако управљајући на боље људима (и) не

130 *Зборник*, 67–69 (превод преузет из: Ђ. Трифуновић – В. Бјелогрић – И. Брајовић. Хиландарска оснивачка повеља светог Симеона и светог Саве, *Осам векова Спудгенице, Зборник радова*, Београд 1986, 49–60).

хотећи човечје погигли, постави ме за великог жупана, нареченог у светом крштењу Стефана Немању. И обнових своју дедовину и већма утврдих Божјом помоћу и својом мудрошћу, даном ми од Бога, и подигох пропаљу своју дедовину и придобих од морске земље Зету са градовима, а од Арбанаса Пилот, и од Грчке земље Лаб са Липљаном, Дубочицу, Реке, Загрлату, Левче, Белицу, Лепеницу. И Божјом помоћу и својим трудом то све придобивши, поспешењем Божјим, пошто је држава одасвуд стекла мир и тишину, почех пооштровати мисао своју и поучавати ум свој да желим и да се бринем за душу своју, у који ћу број бити убројан у дан страшнога суда, и како би ми било могуће примити анђелски и апостолски лик и поћи за Владичиним речима: „Узмите јарам мој на се и научите се од мене да сам кротак и смиран срцем; јер јарам мој је добар и бреме моје је лако“.

Када је прошло много време, премилостиви мој Владика не превиде мољења створења свога, но као милосрдни трудоположник и давалац наплате, који рече својим пречистим устима „Не дођох призвати праведнике, но грешнике на покајање“, и пошто ми се по милосрђу његову изненада указало погодно време, и све овога света, част и слава дође ми као ништа, и сва красота овога живота и диван изглед постаде ми видимо као и дим, а Христова љубав више се везиваше ка мени, макар и недостојну. И одмах оставих моју владавину и све моје, различно моје, пошто се тако изволело Христу и пресветој госпођи Богородици, и удостоји мене грешнога свога доброга јарма и сатвори ме као заједничара часног и анђелског и апостолског лика малог и великога.

Када се ово свршило са мном, пошто се овако устројење догодило, оставих на престолу мојему и у Христом дарованој ми владавини љубљенога ми сина Стефана, великога жупана и севастократора, зета Богом венчаног кир Алексија цара грчкога. И макар и недостојан и да се наречем слуга Христов Симеон монах, благослових га сваким благословом, као што благослови Исак Јакова сина својега, да он напредује у сваком добром делу у својој владавини и да буде добросрдан према хришћанском свету, и да се брине за цркве и за оне који служе њима, и да не буде никако зазоран од творца свих Господа.

А после овога извољењем Владике мога Исуса Христа, као што јавља Писмо: „Ниједан пророк није примљен у своме отачаству“, поче се подизати мисао моја да изиђем од познања мога и отидем и нађем неко место и да ту добијем спасење. И Владика мој не остави мене и моје жеље, јер се штавише радује због грешника који се каје. Изиђох из отачаства свога у Свету Гору, и нађох манастир некада бивши, звани Хиландар ...

Прилог 2:
Одабрани делови текста повеље деспота Ђорђа
и Јована Бранковића и њихове мајке деспотице
Ангелине за манастир Хиландар (1496)¹³¹

Благословен Бог Израиљев који је уздигао спасење у дому святих отаца наших, Симеона и Саве, и просветивши на Западу људе своје и отачаство своје, и избавивши од многоразличних јереси, као што је Мојсије древни род јеврејски из потчињености фараону извео кроз Црвено море и увео у обећану земљу. Тако се и ови премудри светилници из мора страсти извукоше и продужише у царство небеско. Онај је стекао завет, а они славу непролазну и веру Оца и Сина и Светога духа, државу поклонивши Тројици јединосушној и нераздељивој, царству и господству поклањати се научивши још боље задобише. И ту не стадоше, већ се у свету апостолском утврдише и поново се од света отргнувши последоваше анђеоском животу, али нису само желели да себе збрину, већ су се старали о спасењу других душа. Дођоше у Атонску гору и тамо као добро дело сачинише уточиште путујућим и отачаству својих људи, манастир ... званни Хиландар ... као прибежиште од бура и метежа избеглицама из српских родова, као што их је поучио неки добри и блажени отац, то јест Бог, и ради испуњења тога писаху тада владајућима српским скиптром... Они пак по том узору, владајући у својим земљама, многе храмове уздигоше, где ради њихових добрих дела леже њихове свете мошти.

И још не престаде да чини добра дела Бог из рода у род, и прослави угодника свога светог оца нашег Стефана и удостоји нас грешне да будемо синови његови у Христа Бога благоверни Георгије и Јован, иако не по обиму добрих дела, али по жељи да не запустимо добре обичаје, макар и у овој туђини, као и она три младића заточена у Вавилону, законима отачким се приклањајући. И дошавши нам блажени мужеви, јеромонах кир Козма... и монах кир Јосиф старац, који и пре иноштва нису били проста рода, које је послао вишеречени манастир Хиландар, много су нам причали о добрим делима, показујући при том рукописани хрисовуљ светог Саве и светог Симеона. И тиме се веома развеселише срца наша и захвалисмо Богу ... и изволесмо сваке године давати хиљаду златника за укрепљење обитељи. Ако благоизволи Бог и покаже милост своју и учини нас наследни-

131 К. Невострујев, Три хрисовуље у Хиландару, *Гласник СУД* 25 (1869) 274–277 (превод: Н. Порчић).

цима отацтву нашем, ми се свеједно заветујемо да нећемо умањити нашим оцима оно што смо им дали ...

А ако се они које изволи Бог да буду после нас одрекну овог нашег завета и обећања, било да су од рода нашег или неко други, нека је проклет од Бога Сведржитеља и од пречисте његове Матере и од светих ктитора Симеона и Саве и свих светих и светог Стефана, оца нашег телесног. Овај хрисовуљ сачинисмо ми, синови светих отаца наших, деспотским чином почаствовани, браћа по телу Георгије и Јован – први састави а други рукописа ...

Смиља Марјановић-Душанић

КОНЦЕПТ ОТАЧАСТВА У СРПСКОЈ ХАГИОГРАФИЈИ: ЖИВОТ И ПОДВИЗИ ОСНИВАЧА

Одговор на питање какву врсту друштвене, културне, територијалне и етничке заједнице представља српска нација и да ли је могуће трагати за њеним постојањем у премодерним временима један је од постављених истраживачких циљева овог пројекта.¹ Његов предуслов је успостављање јасних теоријских поставки о природи феномена прото-нације, а потом и компаративна анализа његове генезе на европском тлу. За историчара, питање од којег ваља поћи односи се на улогу писаних сведочанстава у поменутим процесима. У овом раду, настојаћемо да ту улогу сагледамо на изабраном изворном досијеу који чине три житија оснивача.² Циљ овако постављеног истраживања је да покажемо, у хронолошком распону од пола века у којем настају сва три прославна састава, промене у грађењу лика хероја наратива и акцентима које аутори стављају на његове изабране врлине. Оне су неодвојиве од питања циља и сврхе састављања двеју метафраза Савиног основног текста – Стефановог житија из око 1216. и Доментијановог из средине XIII века.³

1 О овим темама постоји релевантна и веома разуђена стручна литература, која проблеме поставља у односу на фокус истраживања, дакле, као историјско, социолошко, антрополошко или културолошко питање. На овом месту упућујемо само на неколико наслова, да бисмо у другој фази пројекта расправљали о теоријским основама настанка нације. Уп. Е. Ј. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*, Cambridge 1990; А. Hastings, *The Construction of Nationhood*, Cambridge 1997; А. Smith, *Nationalism. Theory, Ideology, History*, Cambridge 2010; *Nation et nations au Moyen Age*, XLIVe Congrès de la SHMESP (Prague, 23 mai – 26 mai 2013), Paris 2014; S. Grosby, *Nations and Nationalism in World History*, New York – London 2022.

2 На крају нашег прилога дат је преглед извода из анализираних извора, устројен према поменима испитиваних термина.

3 У раду С. Марјановић-Душанић, Улога аутора у хагиографском наративу: изабрани примери српских житија, *Зборник радова Византолошкој инститиуији* 60

Почеци српског историјског сећања

Предложено издвајање житија оснивача као аналитичког оквира за ово истраживање корисно је из више разлога. Најпре, јер, на теоријској равни, наведени хагиографски састави пружају употребљив модел за упоредну анализу метафраза. „Политичка употребљивост“ овог жанра пружа предуслове за одговоре на нека од питања која постављају уочљиве промене у српском концепту *отпачастива*.⁴ Њих посматрамо полазећи од природе изабраног изворног досијеа: реч је о првобитном кратком житију ктитора Студенице и његовим двома метафразама.⁵ Остављајући по страни теоријски оквир разматрања метафраза, уосталом добро посведочен,⁶ чињеница је да је у распону од пола века три пута приступано писању житија св. Симеона. То је по себи значајан податак, будући да је реч о текстовима порученим са највиших места црквене и световне хијерархије. Њихови аутори су: Сава, тада актуелни игуман студенички, Симеонов сачесник у монашком подвигу и богоугодним делима подизања Студенице и Хиландара; Стефан, велики жупан и наследник хероја житија, други ктитор двеју лаври; и јеромонах Доментијан, духовник хиландарског братства који 1263/4, у столпу Светог Преображења, хиландарској млчальници, пише текст највишег династичног значаја, по наруџбини игумана, вероватно и архиепископа, шаљући житије оснивача на дар краљу Урошу као благослов Свете горе. Најпре се ваља осврнути на термине, најчешће истакнуте у самом наслову или у уводним деловима текста, који су имали намеру да укажу на приrodu састава.⁷

(2023), 367–396, разматрали смо, у контексту другачије и знатно шире проблематике, овде постављено питање о томе шта нам говоре наведена три текста о намени хагиографског састава, нав. дело, 372–373.

- 4 За питање метафраза у византијској књижевности уп. радове у зборнику *Metaphrasis. Redactions and Audiences in Middle Byzantine Hagiography*, ed. C. Högel, Oslo 1996; B. Flusin, *Vers la métaphore, Remanier, métaphraser. Fonctions et techniques de la réécriture dans le monde byzantin*, eds. S. Marjanović-Dušanić – B. Flusin, Belgrade 2011. За западне примере уп. M. Goullet, *Écriture et réécriture hagiographique. Essai sur les réécritures de Vies de Saints dans l'Occident latin médiéval (VIIIe– XIIIe siècles)*, Turnhout 2004.
- 5 Уколико се Стефанов спис посматра као метафраза, што је условна класификација јер је Савино житије кратко житије.
- 6 За анализу српских примера уп. S. Marjanović-Dušanić, *La réécriture hagiographique: usages et fonctions dans la Serbie médiévale*, *Remanier, métaphraser*, op.cit., 163–180.
- 7 За неке елементе овакве аналитичке праксе уп. D. Krueger, *Literary Composition and Monastic Practise in Early Byzantium: On Genre and Discipline, Monastères, images, pouvoirs et société à Byzance*, ed. M. Kaplan, *Byzantina Sorbonensia* 23,

Први текст настао с намером да прославља Св. Симеона је његов кратки животопис из Савиног пера. Као што је познато, реч је о тексту намењеном јавном читању унутар студеничког братства.⁸ У прологу је већ јасно видљива ауторова намера да у средиште састава стави сам манастир Студеницу као заједницу којој се директно обраћа. Овде је реч о лаври коју јунак житија подиже по подобију Вишњег Јерусалима, уједно је наменивши за владарски маузолеј. Место другог гроба оснивача истовремено је и манастир чији је Сава био први игуман, што објашњава посвету састава. У тој функцији он се директно обраћа братству, насловивши дело „О наслеђу светог манастира овог преподобним оцем нашим и ктитором господином Симеоном и о житију његовом какво би пред Богом и људима“.⁹ Проширено житије, које тадашњи велики жупан Стефан саставља у славу и спомен свога оца око 1216. године, насловљено је као „Живот и дела светог и блаженог и преподобног оца нашега Симеона, који је раније био наставник и учитељ, господин и самодржац отачаства свога, све српске земље и поморске“.¹⁰ Неколико деценија касније, Доментијан своју чувену метафразу почиње заглављем „Месеца фебруара 13. (дан), живот и подвизи преподобнога и светог међу светима оца нашега Симеона, бившега Немање првога, обновитеља српскога отачаства, новог мироточца и великога чудотворца“.¹¹

Paris 2006, 43–47; D. Krueger, *Early Byzantine Historiography and Hagiography as Different Modes of Christian Practise, Writing 'True Stories'. Historians and Hagiographers in the Late Antique and Medieval Near East*, ed. A. Papaconstantinou, Turnhout 2010, 13–20.

- 8 Уводну реченицу житија Сава почиње речима „Наш свети манастир овај“ (Свети Сава, *Сабрана дела*, приредио и превео Т. Јовановић, Београд 1998, 148 (149). Употреба првог лица множине наводи на помисао да се текст обраћа братству манастира. И у наставку житија о Студеници се говори као о „нашем манастиру“. Тако, на пример, када Сава помиње ктиторску делатност Немањину, он каже:

„А после тих овај наш свети манастир сазда...“ после чега наводи и ктиторске дарове „што је писано у златопечатној повељи његовој, а још је и у цркви написано на зиду, и са клетвом и са обавезом да нико не измени његова предања, као што слушате и у књигама овим напред о томе реч“, нав. дело, 150 (151) – 152 (153).

- 9 Нав. дело, 148 (149).

- 10 Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, предговор, превод дела и коментари Љ. Јухас-Георгиевска; издање на српскословенском Т. Јовановић, Београд 1999, 14 (15).

- 11 Доментијан, *Животији Св. Саве и Св. Симеона*, превео Л. Мирковић, предговор В. Ћоровић, Београд 1938, 221. Навођење дана прослављања светог у заглављу житија јасно упућује да је овај текст такође био намењен црвеном прослављању св. Симеона.

Циљ наше анализе је да укаже на терминолошке и смисаоне разлике у значењу три заглавља. Најпре треба утврдити да је промена нагласка, који се већ у наслову ставља на поједина својства јунака житија, у тесној вези са политичким контекстом у којем је сваки од ова три текста састављан. У најстаријем спису, намењеном студеничкој братији, реч је о игумановом избору одлика хероја које одговарају очекивањима монашке публике. Нешто доцније настаје текст из пера актуелног владара, што природно мења перспективу из које је дело писано, али и састав публике којој је намењено, па тако Стефан ставља у свом тексту нагласак на државничку улогу светог Симеона. Он свесно пројектује у свој спис посебна својства јунака која истичу његову улогу наставника, учитеља и самодршца. Избор епитета које срећемо у наслову дела није случајан. Рекло би се да Стефан, позивајући се на двоструки легитимитет сопственог владарског положаја заснован како на божанском избору, тако и на очевом благослову, настоји да прославни састав учини неком врстом политичког и светеитељског тестаментa, неопходног у прослављању све српске земље на чијем се челу сам нашао. Када је реч о Доментијановој метафрази, она у наслов дела укључује појам подвига, у многоструком значењу овог термина. Тиме се сасвим приближава разумевању династичке светости какво је владало средином XIII столећа. Због тога је и сам наслов дела прилагођен његовој посвети, јер је житије настало с намером да буде благослов Хиландара краљу Урошу, унуку светог Симеона и наследнику свете династичке лозе.

У закључној белешци уз текст житија, Доментијан доноси низ података везаних за време, место, аутора и природу самог списка. Политичке поруке налазимо у сваком од наведених података. Бележећи време настанка списка, јеромонах наглашава општи контекст везан за спољнополитичке, а потом и унутарполитичке прилике. Он даје општу хијерархијску слику: почев од царства, преко српског краљевства и архиепископије, до светогорских власти, игумана хиландарског, све до себе самог као аутора списка, „последњег ученика пресвећенога првога кир Саве“.¹² Доментијан прецизно наводи да је житије светог Симеона написао после обнове византијског царства:

(„у царство благовернога цара грчкога кир Михаила Палеолога у треће лето, када узе Цариград, од Латина... а за нашег господина унука светог Симеона, а најмлађег сина првовенчаног краља кир Стефана међу свом браћом својом, као што је и његов дед Немања био најмлађи међу својом браћом, и баш молитва-

12 Доментијан, *нав. дело*, 318.

ма тога и његовим светим налогом, превеликога и превисокога краља Стефана Уроша, и док је он, по благослову светог Симеона, држао престо дедов и очев, и док је он самодржавно владао свима српским и поморским земљама; а док је престо преосвећенога првога архиепископа кир Саве држао такође унук светог Симеона, преосвећени кир Сава други, а трећи архиепископ српских земаља; за блаженог и преподобног оца нашега светогорског прота кир Арсенија, и за светог и преподобног оца нашега кир Јевстатија, игумана хиландарске лавре“).¹³

У даљем тексту ове белешке Доментијан наводи да је хиландарски игуман саздао кулу Преображења Спасова, у којој је он сам саставио житије које шаље као благослов владајућем краљу („ова књига би послана њему на благослов од Свете Горе у српску земљу“).¹⁴ Белешка са неуобичајеном прецизношћу открива време, место и околности настанка списка, али и наручиоца (српски краљ), као и природу посвете (благослов владару све српске земље).

Аутор је свестан ширег контекста у којем је ваљало сагледати многоструку улогу Св. Симеона. Никако није случајност што Доментијан бира да већ у наслову списка истакне три битне одлике свог хероја. На плану политичког наслеђа, истакнута је Симеонова улога *обновитеља српској отачасџива*. На плану његове светитељске функције, он се јавља као *нови мирошочац и велики чудотворац*. Нема сумње да је читаво житије обојено посебним схватањем чудесног као специфичном одликом светости. Та својства јунака су истакнута и с обзиром на задатак прослављања династичке светости, коју је било могуће истицати тек у трећем владарском нараштају, за време краља Уроша. Са успостављањем концепта династичке светости, политички је постало неопходно да се одређена слика прошлости канонизује наручивањем Доментијанове метафразе. Управо због тога се у наслову дела налази термин *йодвиї*, чије се право значење на сакралној равни изражава наведеним изабраним својствима мироточења и чудотворења. Политичка делатност краља Уроша, као што је познато, укључивала је процесе „брисања“ из канонизованог колективног сећања побочних изданака владарске лозе. Таква намера реализована је у садејству црквеног и државног врха. У том смислу она је подразумевала настојање да се у једном тексту високог политичког значаја, попут новог житија Св. Симеона, утврди искључиво право директних потомака светог оснивача на владање „обновљеним“ српским отачаством. У том смислу, међу мотивима наручивања трећег

13 Исто, 317-318.

14 Исто, 318.

житија могу се назрети и политичке потребе тренутка уобличене као „једна жива слика династичке историје и чудотворачке светости које се сусрећу у Доментијановој слици корена и лозе“.¹⁵

Пођимо редом.

САВА: „О наслеђу светог манастира овог преподобним оцем нашим и ктитором господином Симеоном и о житију његовом какво би пред Богом и људима“

У Савиним списима овде узетим у разматрање (кратко житије св. Симеона, служба св. Симеону, оснивачка повеља манастира Хиландара, Карејски типик, посланица игуману Спиридону), термини попут испитиваних – *самодржац/држава, српска земља*, изведенице речи *оѡначасѡво* – јављају се сразмерно ретко у поређењу са њиховом улогом у потоњим списима и могли бисмо закључити да се користе као синоними.

Употреба термина *сва српска земља, сва држава, оѡначасѡво* не показује обавезно дистинктивне разлике између значења: Савин Немања је „господин наш и самодржац“, који је „царевао свом српском земљом“, („Бог, чинећи на боље људима ... постави овога самодржног господина названог Стефана Немању, царствовати свом Српском земљом“).¹⁶ Сава већ у уводним деловима житија прецизно помиње *државу Немањину*, израз који се јавља да означи територију коју он „држи“, на којој влада. Овде се ваља задржати на неколиким у нашем изворном досијеу наведеним примерима. Сава каже за свога оца да је „сачувао државу 37 година“;¹⁷ пише „о владавини његовој и држави његовој“.¹⁸ Он разликује „богодане му области“ од „туђе стране“, као што јасно разликује и међе сопственог отачаства („изађе од отачаства свога у Свету Гору“). За разумевање ширег значења термина (*сва*) *српска земља* у Савиним списима значајан је његов помен у писму из Јерусалима које је Сава упутио игуману студеничком (Посланица Спиридону). Ту он себе назива „први архиепископ све српске земље“.¹⁹ У *Служби свѡјом Симеоу* пак, Сава вели:

15 О Доментијановом концепту житија св. Симеона расправљали смо у раду Рецепција Светог Саве у делима његових биографа Доментијана и Теодосија, *Свѡји Сава и Доменѡијан*, прир. Д. Бојовић – Ј. Стошић, Ниш 2024, 409-434, уп. и наведени рад у нап. 3, „Улога аутора у хагиографском наративу: изабрани примери српских житија“, 373.

16 Сава 148 (149).

17 Сава 150 (151).

18 Сава 151 (153); 154 (155).

19 Свети Сава, Писмо послано од Светога Саве игуману лавре Дома пречисте и Светога Симеона Студенице, кир Спиридону, из светог града Јерусалима, *Сабрана дела*, приредио и превео Т. Јовановић, Београд 1998, 226 (227).

„а ти по смрти својој у отачаству ти пут показа царевима...
... светилнице отачаству
мир од Бога отачаству ти измоли богомудри Симеоне.“²⁰

На крају житија, Немањини синови са *свом државом* примају мошти светог у отачаство и ова се транслација описује као директно поређење са преносом тела Јаковљевог.²¹ У овом последњем помену чини се јасно да израз *сва држава*, већ код Саве значи и *народ државе*, односно представници сталежа.²²

СТЕФАН: „Живот и дела светог и блаженог и преподобног оца нашега Симеона, који је раније био наставник и учитељ, господин и самодржац отачаства свога, све српске земље и поморске.“

Отачаство се у Стефановом спису најпре јавља као *наслеђе*, у значењу *наследне територије*: Немања је „сакупилац пропалих земаља отачаства свога“; он је од оца примио „чест отачаства својега“.²³ Израз *чест* у овом случају ваља схватити као део наслеђа, са истим значењем као и израз употребљен да означи Тихомира као великог жупана који „влада српском земљом“.²⁴ У оба случаја термин *српска земља* употребљен је у значењу територијалне одреднице. У Стефановом опису битке код Пантина, грчки војници, Фрузи, Турци и други најмљени народи „пођоше на светог и уђоше у отачаство његово“, што је иста она прецизност навођења територијалних међа какву читамо и у Савином кратком житију.²⁵ Код Стефана срећемо и израз „Немања приложи к земљи отачаства свога области...“.²⁶ Из наведених примера видимо да се територијално значење термина отачаство постепено мења и уступа место ширем схватању појма. У том смислу истичемо два карактеристична случаја. У оба, реч је о програму везаном за развој светитељског култа.

20 Свети Сава, Служба светом Симеону, *Сабрана дела*, приредио и превео Т. Јовановић, Београд 1998, 194 (195); 206 (207).

21 Сава, 186 (187).

22 У опису дочека моштију, Сава наводи да су Стефан и Вукан сакупили „...јереје, игумане са многим црнцима и са бољарима свим“ ... „са свом државом“: Сава, 186 (187).

23 Стефан 18 (19): „...роди ово свето дете, које ће, Божјим промислом, постати сакупилац пропалих земаља отачаства свога, пастир и учитељ и обновилац онога што је пострадало...“; Стефан 20 (21): „Када је урастао до младости и примио део свога отачаства (чест отачаства својега).“

24 Стефан 24 (25): „Јер се договорише са најстаријим од браће његове, који је тада владао овом српском земљом.“

25 Стефан 30 (31): „И најмивши грчке војнике, Фруге и Турке, и друге народе, кренуше на Светог и уђоше у отачаство његово, на месту званом Пантин.“

26 Стефан 38 (39).

Помен термина *отѣачастѣво* код Стефана јавља се у измењеном, карактеристичном контексту у опису предаје власти, у комбинацији са термином *иресѣо*: „Бог узведе Немању на престо отачаства његова“.²⁷ Овде отачаство не значи више само територију, већ значи владавину, дакле, постаје политичка категорија. У завршним деловима житија, Стефан каже да „Бог који на чести владоцима раздели учини самодршцима области српског престола Светог Симеона са сродницима“, а касније „самог га учини самодршцем отачаства његова“. Потом је свети поставио Стефана за „намесника венца престола отачаства својега“. Ови изрази имају несумњиво значење шире од територијалног.

Исти закључак може се извести и из разумевања политичких конотација Стефанових описа Симеоновог светитељства: мошти Симеонове он назива „светилом отачаства“,²⁸ молећи Саву да их пренесе, да „донесе светило отачаства његова просвећујући све крајеве српске земље“.²⁹ У овом случају термин *српска земља* се може схватити као територијална одредница, док се термин *отѣачастѣво* везује за конкретну политичку власт. Слично се може рећи за употребу речи *отѣачастѣво* када се јавља у контексту „богатство и слава отачаства“ (владаревог).³⁰ Такође, код Стефана срећемо и израз „стадо отачаства“ и овде га схватамо у значењу народа све српске земље.

У другом примеру, када су угарски краљ Андрија и грчки цар Јерис Филандар напали Стефана, желели су да земљу његовог отачаства „разделе“.³¹ У наставку текста ту земљу Стефан назива „земљом светог Симеона“ и „отачаством мојим“.³² Као што је познато, од ове опасности он је спасен чудотворном интервенцијом – изливањем мира светог Симеона. Заступство светог довело је до чудесног измирења противника и Стефан се са угарским краљем састао „на међи отачаства мојега, у граду Равном“,³³ у овом опису израз „отачаство“ ваља разумети као територију. У часу када се нашао окружен спољним непријатељима, који „високо узнесе мисао своју да униште отачаство Светог и да мене до краја озлобе и, ако је могуће, да и

27 Ваља на овом месту подсетити на још једно значење термина *отѣачастѣво* у Стефановом спису. Када помиње Немањина освајања, Стефан вели да он „Поврати Диоклитију и Далмацију, отачаство и рођење своје, истиниту своју дедовину“: Стефан, 38 (39). У овом случају термин отачаство означава наследну земљу.

28 Стефан 74 (75).

29 Стефан 74 (75).

30 Стефан 38 (39).

31 Стефан 100 (101).

32 Стефан 100 (101).

33 Стефан 104 (105).

прогнају мене из државе моје“³⁴ Стефан добија подршку новог мироточца. Из начина стилизације текста, јасно је да је већ у Стефановом спису (око 1216) дошло до стапања појмова све српске земље и владаревог отачаства (државе), које заступа св. Симеон.³⁵

ДОМЕНТИЈАН: „Месеца фебруара 13. (дан), живот и подвизи преподобнога и светога међу светима оца нашега Симеона, бившега Немање првога, обновитеља српскога отачаства, новог мироточца и великога чудотворца“

Већ у наслову житија, Доментијан наговештава промену у значењу појмова које овде анализирамо. Немања је у овом тексту, као што смо већ истакли, у самом наслову списка означен као *обновиѿељ срѣској оѿачастѿива*, израз који спаја народ и територију под егидом једне династије. Термин „отачаство“ у невеликом Доментијановом *Жиѿију свеѿој Симеона* јавља се чак 82 пута, док се квалификатив „српски“ не јавља само да означи српску земљу, већ и у синтагми корена, цвета и лозе, што је од суштинског значаја за нашу анализу. Могли бисмо дакле рећи да је у Доментијановом делу направљен одлучан корак ка формирању схватања о прото-нацији у средњовековном значењу тога појма, што је сасвим у складу са општим европским токовима у развоју институције краљевства.

Описујући Немањино рођење, наш писац каже да је он „красни цвет од доброга корена“,³⁶ директно га упоредивши са изабраним јеврејским царем Давидом, од којег је потекла лоза Христових предака. Према Доментијану, „Бог је већ на рођењу будућег светитеља Симеона унапред видео да ће се на њему збити нова благодат, да ће благочастиви бити они који ће се од њега родити, и да ће се као нови Израиљ јавити од његова семена“.³⁷ Зато наш писац Немању, опет у давидском контексту и назива „изабрањем Божјим“.³⁸

Доментијан свесно употребљава у својим поређењима симболику истока.³⁹ Тако је већ на самом почетку нагласио да Немања добија

34 Стефан 80 (81).

35 Стефан 82 (83), у молитви упућеној светом Симеону као заштитнику отачаства, вели:

„А ти, преподобни господине мој... не презри мољења... Не дај на радост непријатељима отачаство твоје, које стече у Господу Богу... Јер знам, господине мој, да си и по смрти жив... и раније, у своме телу, старао си се онама а сада, прешавши на боље, не остави нас. Амин!“

36 Доментијан 223.

37 Доментијан 223.

38 Доментијан, 223.

39 Доментијан 225, 232.

део свог отачаства, источну земљу, што се у књижевном смислу може схватити као праслика његовог будућег статуса грађанина вишњег Јерусалима. На сродан начин, слика Немањиног отачаства код Доментијана суштински је слика отачаства створеног по слици божјој. Немањина градитељска делатност коју започиње без одобрења великог жупана и свог господара најстаријег брата Тихомира, одвија се у његовом делу отачаства (у значењу земље наслеђене од родитеља, наследне баштине), а за такав свој чин он налази оправдања позивајући се на пасмоду, 147,2 „јер Господ је који зида Јерусалим, да у једно скупи расејаног Израиља“, наговештавајући овим речима читав програм територијалног, етничког и идеолошког сакупљања новог изабраног народа. Појам сакупљања, програмски поменут у вези са наследном земљом, познат је уосталом још из Стефановог житија, чије је Доментијаново житије метафраза: „(Немања је) Божјим промислом сакупилац пропалих земаља отачаства свога, пастир и учитељ, па штавише, и обновилац онога што је било пропало.“⁴⁰ Овде ваља нагласити да се разлике између Париског рукописа житија с почетка XIV века и Горичког рукописа из средине XV века које су забележене управо у овом одељку, не односе на термин *сакупилац*.

Већ у опису ових догађаја са самих почетака Немањиног политичког уздизања, Доментијан наговештава будуће светитељство и најважнију поенту поређења свог јунака са Давидом: Немања је, наиме, баштиник божанског благослова у којем „узнеће се рог мој, а старост моја у масном уљу“,⁴¹ што су изрази којима Доментијан несумњиво алудира на будуће догађаје, пре свега мироточење, а потом и краљевско миропомазање. Слика рога спасења јавља се у Доментијановом житију и код описа Симеоновог мироточења, односно у епизоди у којој се преноси Савина и Стефанова преписка у вези са пресахњивањем мира. Читаво ово, треће житије светог Симеона, написано је да стави акценат на Симеоново чудотворење и на патриотски карактер његовог светитељства, које проистиче из везе са народом његовог отачаства. Та веза је у корену мистичког сједињења народа, територије и светог корена оснивача, који рађа доброплодну свету лозу новог Израиља. Баш због тога, чудотворење Симеоново писац доживљава у непосредној вези са појмом српског отачаства, српске земље. Јер се точење/пресахњивање светог мира, неспорног и свима видљивог знака Симеонових светитељских и чудотворачких моћи, дешава у непосредној вези са „греховима нашим“ и одступањем од уске стазе врлине. Стога је то чудотворење знак венчања

40 Стефан 18 (19); уп. нав. дело, Коментари, 138-139 (Љ. Јухас-Георгиевска).

41 Доментијан 228.

Симеона милошћу и неисказаним божјим милосрђем, благословом којим Господ „подиже рог спасења нашега“ у „нашем отачаству“.⁴²

Политичке, односно теолошко-идеолошке поенте житија ваља посматрати пре свега у оним исказима који се односе на постхумно дејство Симеонових моћи, *miracula post mortem* која делују у садејству са Савиним *miracula in vita*. Овај сложени однос садејства Доментијан осликава у описима точења светог мира, његовог пресахњивања и поновног оживљавања. Он експлиците каже да се чудотворно дејство дешава „на благослов и на просвећење и на ограђење свему (Стефановом) отачаству од противника“.⁴³

Поменути преписка двојице браће сапрестоника у том смислу је индикативна. Описујући сопствени животни пут и недаће које су му се десиле почев од грађанског рата против Вукана, у посланици Сави коју наводи Доментијан, Стефан истиче вредност очевог благослова на којем се темељило његово право на престо светог Симеона. Јер иако га је најстарији брат, уз помоћ *иноилеменика* које је извео на отачаство своје, лишио престола и све земље отачаства, он је на крају пресудно утицао на његову победу, као победу праведника.⁴⁴ И даља борба, „против туђих народа и другог иноплеменика званог глад, горег од оних који су прешли, *не волећи род наш*, стрељајући без стреле и бодући без копља и секући без мача...“ завршила се тако што је „наш род Бог сачувао од незнабожачких народа и од руку иноплеменика“.⁴⁵ У том часу Сава је донео мошти светог стигавши са њима до „краја земље свога отачаства“.⁴⁶ Првобитни долазак моштију организован је као церемонија највишег државног значаја, ефемерни спектакл са процесијом у којој целивајући мошти учествују представници целог друштва које Доментијан назива „сва деца отачаства“,⁴⁷ а кивот са Симеоновим моштима постаје нови кивот заветни другог Израиља.

42 Доментијан 232-234.

43 Доментијан 297-298.

44 За Стефаново писмо Сави в. Доментијан 300-303.

45 Доментијан 302-303.

46 Доментијан 306.

47 Доментијан 306 (уп. Доментијан 309, када описује како пречудно миро „кипи“ из раке Симеонове, каже да се оно излива „деци (свога, тј. Симеоновог) отачаства“). У похвали двојици српских светих, наш писац поново истиче (Доментијан 305) исти мотив у којем се народ изједначава са појмом „деца отачаства“: „Обојица обогашени од пребогатог Оца небеснога, просветивши се на истоку у Светој гори пречудном благодаћу ... иду опет оба на запад, у жељи да тамо покажу превелику благодат деци свога отачаства.“

Уп. и место код Доментијан 306, на којем се каже да двојица светитеља „путујући од истока ка западу, били су слични светим апостолима, грађанима небесним, и са њима хтели су исповедати славу Божју кроз чеда свога отачаства“.

Нимало случајно, у овом контексту Доментијан Немању назива, у маниру старозаветних отаца, *савршеним оцем своја отачаства*.⁴⁸

Како најважније поенте текста, због природе и сврхе Доментијановог житија, садрже описи смрти, мироточења и канонизације, управо је мироточење студеничко прави врхунац Симеоновог патриотског деловања. Опис мироточења ретроспективно отвара унутар текста житија низ епизода – сукцесивно поређаних представа о животу и подвизима (чудима) оснивача – које су по правилу стављене у карактеристичан контекст и могу се сагледати из перспективе потоњег испуњења провиденцијалног плана. Једна од њих је освајање власти – уздизање светог на „велики престо свога отачаства“ – које Доментијан представља као божанско дело, јер Господ „уздиже рог отаца наших“⁴⁹ и прими сву земљу отачаства да би „добри пут показао деци својој и целоме отачаству и у истину постаде првенац Вишњег Јерусалима“.⁵⁰

Аргументација ауторова, његова специфична употреба познатих термина одаје јасан идеолошки оквир приповести. Немањини непријатељи су различити околни народи, које он побеђује божанском интервенцијом („победи непријатеље своје и многоплемене народе“), јер се анђели ставише у убојни ред са његовим војницима да би се постигла божанска промисао да Немања прими све своје отачаство и врати се на свој престо.⁵¹ Ограђен часним крстом он је освојио власт, што писац житија сажима речима „сабра изгубљену земљу отачаства свога“, које се у наредним редовима изједначава са „славом отачаства свога, славом велможа и народа свога“.⁵² Освајања су представљена као *додавања* ка земљи отачаства многе земље од других области, попут области грчкога царства. Наш писац ове области сматра „отачаством и рођењем светог Симеона“, „истинитом његовом дедовином“.⁵³ Освајајући ове области у маниру старозаветних владара, тако да „не оста камена на камену од непријатељских градова, тако да име њихово не назва се више тамо у области тој“, Немања, као хришћански праведник посебног кова, ипак поштеђује

48 Доментијан 307.

49 Уп. Доментијан 297, где у контексту божјег благослова који се збио над Немањом Доментијан парафразира цитат из Лук. I, 69 („И подиже нам рог спасења у дому Давида, слуге својега“) додајући да се та милост збила „у нашем отачаству“.

50 Доментијан 233.

51 Доментијан 232: „И би узведен од Господа на велики престо отачаства свога.“

52 Доментијан 240.

53 Доментијан 240.

сопствени народ: „ипак народ свој, који је у њима (тим областима) сачува неповређен.“⁵⁴

Свој престо он оставља изабраном сину и семену његовом довека, док он сам приступа монашком животу како би, провиденцијално, постао „добар узор стаду своме“ и „источио миро доброга мириса онима који са вером притичу ка раци његових моштију“.⁵⁵ Тиме Доментијан дотиче најважнију поенту свога састава, писаног у часу када је Симеоново светитељство, исказано кроз чудотворно мироточење, постало залога изабрања божјег другог Израиља. Аутор житија то чини директно се обраћајући свом јунаку, речима „Подобећи се боговидноме Јакову, из тебе ће прорасти други Израил“.⁵⁶

Одлазак Симеонов у Свету гору, неопходну станицу на путу светитељства, описан је употребом изабраних и поентирајућих термина – Доментијан говори о „туђој земљи“, именујући је као „пустињу“.⁵⁷ Овај избор израза није случајан, јер помен пустиње постаје предуслов да се испуне основни захтеви пута ка светости који подразумева да се јунак житија суочи са христоликим искушењима. Једно од њих се по правилу огледа у пустом пределу које симболише одрицања, молитву и аскезу беспопштедну према сопственом телу. Познато је да је иста та светогорска земља у Стефановој другој хиландарској повељи описана као слика раја, типски *locus amoenus* у којем обитавају рајске птице. Доментијанова слика пустиње припада топосима „позива ка пустињи“ као синониму замонашења и аскезе, чиме аутор подвлачи паралеле свог јунака са светим претходницима и наглашава да Симеон, прошавши кроз искупљења, заједно са Савом, изабран да уистину постане „начелник спасења свом отачаству“.⁵⁸

Спасилачка поента светитељске мисије срж је Доментијанове поруке и сви изрази које користи подређени су једном захтеву. Он је садржан у слици грађења Хиландара као „истинитог прибежишта српском отачаству“, како би сви будући „житељи српског отачаства“ (народ Симеоновог отачаства, Симеоново стадо) дошавши у Хиландар пронашли себе као изабрани народ Господа Бога.⁵⁹ Иако се Си-

54 Доментијан 241.

55 Доментијан 261.

56 Доментијан 263.

57 Доментијан 265.

58 Доментијан 269: „Бог изабра тебе и твога родитеља да будете начелници спасења вашем отачаству.“

59 Доментијан 270:

„...за оне који ће живети после вас, сатворите манастир у Светој гори, да буде истинито прибежиште вашем отачаству, да и после вас они који су у вашем отачаству, који се нађу да љубе Бога и Његову пречисту Матер и који желе ис-

меон и Сава јављају као светитељски пар који добија здружени култ тек у Теодосијевом делу, већ код Доментијана, у похвали, у маниру суксесивних вербалних варијација на тему исток-запад, описују се као „источне зраке које богомисаоно просвећују своје западно отачаство“, односно „децу отачаства свога“. ⁶⁰

Описујући изабраним сликама одбрану отачаства, Доментијан оставља упечатљива поређења према којима је пекторал који Немања шаље као наследну инсигнију сину „утврђење Стефановог отачаства“. ⁶¹ У тим речима постаје јасније да термин отачаство у његовом делу постепено добија политичко значење. Као што је више пута истакнуто, држава (укључив и појам прото-државе) је у средњем веку своје природно средиште налазила у личности владара. Управо стога, Немањино отачаство припада актуелном владару и његовом изабраном наследнику Стефану, као што је то случај и са владарским инсигнијама (престо светог Симеона, његов напрсни крст, венац итд.). Сцена ефемерног спектакла која прати дочек пекторала послатог из Хиландара, добија на значењу и потоњом Доментијановом сликом дочека кивота са Симеоновим моштима. Нимало случајно, дочек крста уприличен је свечаном поворком великоимених коју предводи актуелни владар, представљен као старозаветни Давид који игра пред кивотом заветним, дочекујући светињу у „својој земљи“. ⁶² Савин долазак „до краја земље свога отачаства“ са часним моштима светог представљен је као „богосаборно славље“ у којем су учествовала „сва деца отачаства“. Пренос кивота са моштинама упоређен је, сасвим очекивано, са уласком Јосифа из Египта у Хананеју, речима: „И ево други Израил би пренесен, али не од Египта, но од Свете Горе у своје отачаство“. ⁶³ Пошто је из раке источио свето миро, овим чудом Симеон постаје „савршен отац свога отачаства“. ⁶⁴

Наведени примери одабраних термина и њихове употребе у Доментијановом делу, веома јасно потврђују неке од полазних мето-

тинитогa и вечногa живота, овде дошавши и претрпевши до краја, нађу се избрани народ Господу Богу.“

60 Доментијан 305.

61 Доментијан 276.

62 Уп. Доментијанову слику дочека Немањиног напрсног крста у Србији:

„А Христољубац уставши изиђе брзо у сретање животворном крсту Господњем са свеосвеженим архијерејима и са свештеним јерејима и са ђаконима и богоносним чрнцима, са светим кадионицама и са свећама, са целим клиром владавине своје и са множаством народа бољара својих, као Давид некада скачући пред сеновитим кивотом...“

63 Доментијан 306.

64 Доментијан 307.

лошких поставки нашег истраживања. Они показују да се овом врстом упоређења може са доста поуздања утврдити низ промена које мењају укупно значење анализираних појмова. У периоду између времена када Сава као игуман Студенице саставља манастирско кратко житије оснивача и доба краљевања Немањиног унука Уроша I, шездесетих година XIII века, прилике у српским земљама битно су измењене. Имајући у виду укупно разумевање релевантних појмова којима се објашњавају значајне промене државног и црквеног статуса, примењеном компаративном методом можемо пратити сазревање схватања о држави и измене у концептима владарске идеологије који су у основи појаве прото-националних идеја у српској средини.

★ ★ ★

Одабрани примери употребе термина релевантних за нашу анализу сабрани су на крају овог рада као изворни досије. Они пружају јасан преглед значења и промена у значењима кључних појмова одабраних као аналитичка база овог истраживања. То су наведени изрази: *самодржац* (*самодржавни*), *српска земља*, *оѡачасѡво* (са изведеницама), *српски*. Упоређени на основама фреквенције јављања у реченим житијима, они потврђују прелиминарне резултате изнете у нашем раду.⁶⁵

Изворни досије

В. Ђоровић, *Сѡиси св. Саве*, Београд – Ср. Карловци 1928 (*Житије св. Симеона, Служба свѡим Симеону, оснивачка Хиландарска ѡвеља, Карејски ѡиѡик, Посланица иѡуману Сѡириѡону*).

самодръжць

Ж151 пришьдьшоу же въ ловитвоу господиноу нашемѸ и самодръжцоу, царьствоуюцоу въсеѸ сръбскыѸ землѸ, Стефаноу Немани

Ж151 постави сего самодръжнаго господина царьствовати въсею сръбскою землю, нареченнаго Стефана Неманю

65 У краткој анализи предложених термина и њихових значења у изабраном изворном досијеу, свесно смо се ограничили само на изношење изворних података, без улажења на овом месту у богату научну продукцију посвећену сваком од поменутих питања. Ово је учињено у складу са претходно донетом одлуком да се у првој фази пројекта бавимо анализом предложеног глосара термина који су означени као релевантни за испитивана питања.

срѣбьскаѧ зѣмля

ХПІ Тѣмъ же по мнозѣи его и неизмѣрънѣи милости и чловеколюбию дарова
нашимъ прадѣдомъ и нашимъ дѣдомъ ѡбладати сиюѣ зѣмлюѣ срѣбьсковѣ
... и постави мѣ великаго жоупана, нареченаго въ свѣтѣмъ крѣщеніи стѣфана
Неманюу

Ж152 та вса моудростію и троудомъ своимъ сіа вса приобрѣте, погыбшоюу
некогда ѡ насиліа своеѣмоу дѣдины, достойнаа емоу срѣбьскыѣ зѣмліе

Ж161 Въ тѣжде днь и богодан'но емоу подроужіе, госпожда бывши всѣи срѣб'цѣ
зѣмли, Анна, и та пріетъ си свѣтыи ѡбразъ и наречено бысть имѣ ни
госпожда Анастасіа

ПС188 Писа милостію божіею прѣвыи архієпископъ всѣѣ срѣбьскыѣ зѣмліе Сава
грѣшніи

С176 Симеонъ Новыи Срѣбьскыи

отъчство, отъчствіе, отъчствлюбъць

ХПЗ ѣкоже вѣщаваеть писание: никотори же пророкъ въ отъчствѣ своемъ пріетъ естъ
Изидохъ изъ отъчства своего въ Светоую Гороу

Ж165 Изыде бо изъ отъчства его въ светоую оноу пажить, рекше въ Светоую
Гороу

С176 ты же по оумрѣтвию твоємъ въ ѡчствѣ си поуѣ показа царствоующимъ
свѣтыльниче ѡчствоу си, Симеоне блажене

Прѣподобне ѡче, аще бы ѡчствоу ты вѣщати, то не бы мълчалъ

С180 и миръ ѡ бога ти ѡчствоу си испроси, богомоудре Сумеоне

С182 свѣтыльникъ божьствныи яви се просвѣщанъ вселеноую ѡчства си

С185 ѡчствіе си просвѣти, свете Сумеоне, поющихъ те спаси

Въпинетъ ты хвалю твою всечыстнаа великаа лавра, селителя те и жиждителя и
ѡчствоуююща прѣдлагающаи мѡдре и хвалѣщи се поютъ непрѣстано

В. Ђоровић, *Жиѣије Симеона Немање од Сѣефана Провенчаноїа*, Светосав-
ски зборник 2, Београд 1936, 15–74.

15 господина же и самодр'жа ѡтѣчствіа си в'се срѣб'скыи зѣм'ле и помор'скыи

18 неже быв'шоу великоу метежоу въ странѣ сѣи срѣпьскыи зѣм'ле

сподоби се в'торое кр'щение приети ѡ роуки светителя и архинирѣа посрѣдѣ
срѣпьскыи зѣмліе

22 свѣщав'ше бо се съ старѣишимъ ѡ братиѣ него, владичествоующоу тогда сѣю
зѣмляю срѣпьскою

43 къ синоу своему неже ѡстави въ ѡчствіи своемъ владичествовати в'сѣю
зѣм'лею срѣпьскою

56 принесе свѣтило ѡчствіа него просвѣщанъ кон'це всѣѣ срѣбьскыи зѣмліе

66 въ храмѣ своемъ оу срѣдоу срѣпьскыи зѣм'ле

пЧЬСТВИН

18 хотеѡаго быти божиѡмь промысломь съвькоупителя погыбѡшимь странаѡмь
пчьствына ѡго

19 приемшоу чѡсть ѿчьствына своѡго рекомоу Тоѡлицоу, Ибрь же и Расиноу и
глаголемыѡ Рѣкы

20 ни малы закысѡнѣшоу начѣть съ поспѣшениѡмь творити въ ѿчьствѣ своѡмь оу
Тоѡлицѣ храмъ прѣсветыѡ богородице, на оустѣ рѣкы рекомыѡ Косьѡнице

23 на столѡ оуздеѡ ѿчьствына ѡго

25 И наѡмѡше гръчьскыѡ воѡ, Фроути же и Тоурѡки, и инѣѡ ѡзыки, и придоше на
светаго и оуѡзшоѡ оу ѿчьствѣ ѡго на мѣсто рекомѡ Пѡнѡтино

27 Възѡрацъшоу же се светомоу въ владѣчьствѣ своѡмь на столѣ ѿчьствына ѡго

31 въ богатъство и въ славоу ѿчьствына своѡго

Приложи же къ земѡли ѿчьствына своѡго ѡбласть нышѣвьскоую до конѡца.
Лыплѡнъ же и Моракоу и глаголемыѡ Врани, прирѣньскоу же ѡбласть и
Полога ѡба до конѡца съ мѡгами своѣми

49 синѣ ѡго и владѣѡ ѿчьствына ѡго

55 възѡрати мѡ паки въ ѿчьствѣ своѡмь

принѣси благооуханыѡ моцѣи светаго, да просѣѡтитѡ се ѿчьствѣ ѡго

57 Мыѡ бо ѡсѡмѡ стадо ѿчьствына твоѡго

59 помоцѣиу прѣподобнаго ѡтрѣсъшоу ѡ себе вѡсе противѡныѡмь варѡвары быѡшѡмь
на ѿчьствѣ ѡго

И възнесѡста мѡсла свою высѡчѡ ѡко потрѣбити ѿчьствѣ светаго и менѡ до конѡца
ѡзлѡбити

60 не даждѡ врагомь въ радѡсть ѿчьствына твоѡго

62 и ѡзлѡбитѡ мѡ и ѿчьствѣ моѡмь и оутѣрждѣниѡмь светаго

и забыѡвъ пастирѡ ѿчьствѣиу своѡмоу

63 Абыѡмь помоцѣиу прѣсветыѡ богородице и силою светаго Сѡмѡѡна ѡже
подѣрѣжитѡ крѣпѡкою длѡниѡ ѿчьствѣ своѡмь

ѡкоже Дѡмитриѡ ... не дады ѡбѣдѣти ѿчьствына своѡго, тако и сѣи моѡи господѣнѣ
светыѡ, посѡбе и хранѣ ѿчьствѣ своѡмь

64 ѡже прилежитѡ близѣ Дѡѡклѡтитѣ и далѡмѡтскыѡмь странаѡмь и ѿчьствына светаго
Сѡмѡѡна

65 тыѡ ѡси ѡгражданѣ ѿчьствѣ своѡмь ѡ вѡсакого зѡла нахоѡѡщаго на ѡмь

67 Быѡсть бо апѡстѡлъ ѿчьствѣиу своѡмоу, ѡже изѣ глаѡубины невѣрствына изѡвѣѡче
ѡзыкы своѡи

Оуѡчитѣла ли те нарекоу ѿчьствѣиу своѡмоу?

Ты же въ ѿчьствѣ своѡмь ѡѡѡи се велиѡ застоупѡникъ ѡсѡпѣѡѡмь прѣбогатѡмь
мироу ѡ раки твоѡмь

69 Рѡдоуѡи се, граѡѡ оумныѡмь ѿчьствѣиу своѡмоу

70 По сконѡчѡнии бо чюдѡсь сѡхъ прѣбывающоу ми въ мироу и въ тишинѣ въ
ѿчьствѣиу моѡмь

71 С'вѣтъ бо свѣщаста зъль ѣакоже прогнати мѣ и зѣмлю ѿчѣстѣина монго раздѣлѣити
и оудръжати себѣ

овертити се въ зѣмлю свѣтаго Симеона и въ ѿчѣстѣин мон

72 ити противоу против'нымъ приближающим' се къ зѣм'ли ѿчѣстѣина монго

73 Сьстах се с' нимъ на межди ѿчѣстѣина монго въ градѣ Рак'номъ

74 не могли изити мимо ѿчѣстѣин мон

Доментијан, *Животъ святоѳа Симеуна и святоѳа Саве*, изд. Ъ. Даничић,
Београд 1865.

срѣбьскыи

1 Мѣсца фѣрвѣара .гѣ. житиѣ и жизнь прѣподобьнааго и свѣтааго въ свѣтыихъ
отца нашего Симеона бывшааго Неманѣ прѣвааго, оыновитѣла срѣбьскаа-
го отчѣства, новааго мироточьца и великааго чоудотворьца

3 и отъ благааго коренѣ красьныи цѣвѣтъ изышьдѣ ис чрѣслъ господьствоуштинихъ
срѣбьскою зѣмлю

9 и сьвѣштавьше сь старѣишимъ братомъ ихъ, сь владычѣствоуштинимъ тогда
срѣбьскою зѣмлю

16 они тамо въ Ханаанѣ, а си такожде здѣ въ срѣбьскои зѣмли сьвѣтъ зълыи
сьвѣштавьше на правѣдивааго отца нашего

114 сѣмоу богоносномуу повелителю живоуштоу въ Свѣтѣи Горѣ, а послушателю
нѣго въ срѣбьскои зѣмли, пачѣ же и ни тоу бѣхъма, нѣ горѣ въ вышньиихъ
въ прѣнебесьныихъ обитѣлѣхъ въдеараюшта се сь прѣбогатыимъ отцемъ
небесьнымъ

116 и по благословению свѣтааго Симеона прѣдрѣжештоу нѣмоу прѣстоль дѣдинъ и
отчинъ и самодрѣжавьно владычѣствоуштоу нѣмоу вьсѣми срѣбьскыими
зѣмлями и поморьскыими

прѣосвѣщенномуу вѣторому кирь Савѣ, а третинѣмоу архѣиѣпископу срѣбьскыихъ
зѣмль

117 сѣна книга посылана бысть нѣмоу на благословениѣ отъ Свѣтыѣ Горы въ
срѣбьскою зѣмлю

самодрѣжавьнъ

41 и свѣтыимъ прозрѣннѣмъ прѣподобьнааго избѣра благовѣрьнааго сына своѣго
Стефана, и сьтвори нѣго самодрѣжавьна господина вьсѣмоу владычѣствоу
своѣмоу, и вьставѣ сь прѣстола своѣго и прѣдасть и нѣмоу сь вьсакыимъ
благословениѣмъ своимъ, благослови нѣго глаголю

отчѣство

1 Мѣсца фѣрвѣара .гѣ. житиѣ и жизнь прѣподобьнааго и свѣтааго въ свѣтыихъ
отца нашего Симеона бывшааго Неманѣ прѣвааго, оыновитѣла срѣбьскааго
отчѣства, новааго мироточьца и великааго чоудотворьца

4 dospѣвшоу же нѣмоу до рѣда юношьска, и къ законьномуу бракоу сьчетати и,
и дана бысть нѣмоу чѣсть отчѣства нѣго вьсточьна страна, и живѣше на

- встоцѣ яко и прѣсвѣтлаа дньница прѣдъ свѣтомъ идоушти, ожиданіе просвѣштениа великааго своемоу отъчѣствоу, и живѣше на встоцѣ възбранѣ къ вышнемуу, къ встокоу встокомъ, вышдышомоу на небо небесноу на встоки, чанъ слънца, великааго любителя своаго Христа, просвѣтити его хотѣша свѣтомъ незаходѣштимъ, зарю триснѣнааго божьства, къ немууже изъ юности всѣхъ приверже се, давидьскы вѣпик
- 6 того ради господь и сего прѣподобнааго отца нашего прѣвѣн постави на встоцѣ, и сего слънца свѣтаѣиша яви его, яко да не тъкмо свѣтитъ горы и брѣда и доли и всоу землю, нь паче и всѣхъ своѣхъ отъчѣство
- 13 на великыи прѣстоль отъчѣства своаго господемъ възведенъ бысть
- 14 и пакы прѣвѣн встоки своѣ, на нихъже ис прѣва богъ прослави его, и всѣхъ запады и сѣверъ и югъ и всоу землю своаго отъчѣства по глаголоу господню
- 15 добрыи поутѣ показа чедомъ своимъ и всемоу отъчѣствоу своемоу, и по истинѣ бысть прѣвѣнъкъ вышнааго Иеросалима подобенъ тѣмъ светымъ прѣво реченымъ
- 20 И благодѣтию же господа нашего Иисоу Христа и молитвами прѣчистыи его матере прѣвѣнъкъ всѣхъ своѣхъ отъчѣство и слоужаи господеву въ чистотѣ сръдця и доухомъ смѣренномъ и сръдцемъ сѣроушеномъ.
- 22 Помоштию же божиню окрѣпленъ и крѣстомъ чѣстныимъ огражденъ землю своаго отъчѣства погыбшюю сѣбра
- 22 и зълославныхъ ѣретикъ память потрѣби по отъчѣствѣ своемъ, и всако благовѣрне насади
- 22 По сихъ же всѣхъ въ Коньстантинѣ Градѣ нѣкыи вѣста царь люте и крѣвопролитель, и раздроуши миръ съ прѣподобнымъ отцемъ нашимъ, высокоу въздвигъ мысль свою, яко прѣвѣнъкъ емуу всоу землю и отъчѣство светааго
- 23 и землю ихъ и богатство ихъ и славоу ихъ прѣложи въ богатство и въ славоу отъчѣства своаго и въ славоу вельможъ и людий своихъ. и приложи къ земли отъчѣства своаго земли многыи отъ области царства грѣчскааго, и силою божиню и поспѣшениемъ светааго доуха побѣди врагы своѣ, якоже прѣжде великыи Моисии грѣдааго Амалика низложи ороужиемъ крѣстныимъ, Диоклитию же и Дальмацию, отъчѣство и рождение своѣ, истовоу дѣдиноу свою, насилвануу бывшюу отъ рода грѣчскааго
- 30 да аште єдиноаго чловѣка обратившомоу толико възмѣдинъ отъ прѣблагааго бога, то колико сыпасение обрѣте сии светыи отъць нашъ, и колико брѣмень грѣховныхъ расыпа не єдиноаго чловѣка обративъ отъ поутѣ грѣховнааго, то ни десетиноу, ни сѣто, нь и тысоуште тысоуштами и тѣмъ тѣмами, рекыше всоу землю своаго отъчѣства?
- 30 и всѣхъ своѣхъ отъчѣство наоучи, и всѣхъчѣстноюу вѣроу христовоу оустави ... ѣретическоу и многобожнюу лѣсть искоренивъ по всѣмъ своемъ отъчѣствѣ
- 30 того ради паче вса земля отъчѣства его въ єдино вѣрѣме навѣче славити Христа съ отцемъ и съ светымъ доухомъ
- 31 по всѣмъ отъчѣствѣ его заре благовѣрина явише се

- 31 и апостольска троуба велегласно встроуби, и евангелииский громъ все
отъчество огласи молитвами прѣподобнааго... и монастыринѣ стахѣ по
всѣмоу отъчеству прѣподобнааго, моужинѣ и жены, малии и велиции,
оубозии и богатии, вси людие отъчества светааго исплнише светынѣ
цркви христовы
- 32 яко твоимъ боголюбимъ по всеи земли твоего отъчества Христа славити
навыкохомъ
- 35 ты отъ светынхъ апостолъ его не виде ни единого пришьдша въ землю
отъчества своего
- 37 молитвенниче бдрын, отъчества любьче, ходатаю небесныхъ благъ
- 38 и твоимъ светимъ наоученимъ по всеи земли твоего отъчества чѣда твоя,
наже светимъ доухомъ породилъ еси, вси вѣрнии Христу богу явише
се... по неже евангелъскыи источникъ наводни все и покры всю землю
твоего отъчества по пророчеству великааго пророка Исаиѣ
- 39 и молитвами же прѣподобнааго явѣ всеа быше въ отъчество светааго по
пророчеству
- 46 миръ прѣжде оставившому родителю своему и всемъ чedomъ отъчества
своего
- 51 сии же светын вторыи Авраамъ прѣсельникъ бысть отъ своего отъчества
- 58 тебе и родителя твоего богъ избра, яко да будѣта начальника спасению
отъчеству ваю... нъ по ваю хотѣштимъ жити сътворита монастырь въ
Светѣи Горѣ, яко да будѣтъ истокъ приѣжиште отъчества ваю, да и по
васъ оуштинъ въ земли отъчества ваю
- 59 да си сътвори оуштинъ въ имѣ мое, да клицы приходѣтъ отъ земли отъчества
ми, да си имѣють свои си домъ
- 61 да сътвори домъ прѣчистын ти матерѣ светын богородице въ приѣжиште
всемъ любѣштимъ те чedomъ отъчества моего
- 61 и прѣѣ цркви поновлениѣ сътвори, за нѣ цркви отъ прѣвѣныхъ дний
бѣашѣ и дньсь, нъ оукрашена бысть прѣподобнымъ и распространена,
кливо трѣбоваашѣ на почѣтъ отъчеству его
- 61 Посла же прѣподобныи отѣцъ нашъ Симеонъ къ любовному сыну своему,
егоже остави владычествовати въ отъчество своемъ... еже аште и господь
богъ и прѣчистаа мати его изволениемъ юю и съ благословениемъ моимъ
поставила те кста владычествовати въ отъчество твоѣмъ
- 64 и зарѣ благовѣрина прозави въ всемъ отъчество твоѣмъ
- 64 и ты доушоу свою положи за люди отъчества твоего
- 66 и оутверждение отъчеству твоѣму
- 71 о дръжавѣ великааго ти царства и въ приѣжиште отъчеству наю
- 72 оба зари восточныи богомыслно просвѣштаюшта западныхъ свое отъчество
- 73 оба дньници прѣсвѣтааго слньца топлотоу светааго доуха назнаменушти
чedomъ своего отъчества

- 73 оба молитвенника топла мироу вьсемоу, и незаходимѣ свѣтилѣ мыслнаго
вѣстока, западноѣ скон отчьство богомыслно просѣштаюшта
- 80 Светыи же заповѣда любимому чедоу своему, богоносному кирь Савѣ,
свѣтыи мошти нго прѣнести въ землю отчьства своего
- 82 и скон отчьство вьсакому благозаконію и благочістю наоучиши
- 91 и своимъ благословеніемъ въдвиже рогъ сыпасениа нашего въ отчьствѣ
нашемъ
- 92 на благословеніи и на просѣштеніи и на огражденіи отъ соупротивныхъ
вьсемоу отчьствоу твоюму
- 93 Посланию же богоноснаго достигшоу въ землю отчьства нго
- 94 и намъ раздѣли вьсе отчьство скон
- 94 како отчьствоу свѣтаго не рѣжденоу быти ни отъ коудожѣ
- 96 и зависть на мѣ възъмь, и самъ изышьдѣ и изведе иноплемѣнники на отчьство
свое... и прѣне вьсоу землю отчьства монго
- 96 и своимъ сверѣпствомъ и грдынію на опоустѣниі сътвори вьсе отчьство
свѣтаго
- 97 и мене раба своего вьсблагыи господѣ паки възврати въ отчьство скон
- 98 како да просѣтитъ отчьство скон принесеніемъ свѣтыихъ моштии нго и
пришѣстїемъ твоимъ, о богоносне
- 98 иноплемѣнникомъ бо пришѣдышимъ отчьство свѣтаго по истинѣ сътворише
въ опоустѣниі
- 99 Си же прѣподобныи по истинѣ оскрѣбѣ о пагоубѣ отчьства своего и пачѣ о
печали многолюбовнаго брата своего
- 99 и начешѣ шьствовати съ свѣтыимъ въ скон отчьство
- 100–101 кже исплнити волю отцоу и сыноу и светому доухоу, и прѣдати юмоу
чеда своего отчьства
- 101 како дѣѣ мьнни бистаюшти на вѣстоцѣ, и западному своему отчьствоу
божѣствуюю и недомыслиуюю сладость носеша
- 101 и како дѣѣ свѣтаѣи зѣбѣдѣ синаюшти свѣтомъ божѣственыимъ, просѣтити
хотеша скон отчьство различными чюдесы
- 101 на вѣстоцѣ въ свѣтѣи Горѣ просѣтѣвѣвша се прѣчудною благодѣтію любителя
своего Христа, и гредоушта паки на западѣ, и тамо прѣбольшоу благодѣтъ
хотеша показати чедомъ своего отчьства
- 101 оба поустыньна гражданина вьсе горы и врьтпы обросивѣвша теплыми
слъзами своими, и паки хотеша обросити скон отчьство конами
благочістіа и конами чюдесными; оба како рѣцѣ дѣѣ квангельскихъ
оученіи отъ вѣсточнаго раа исходешти, скон отчьство напоити хотеша
различными чюдесы и оученьми прѣславными
- 102 и съподобиста се славѣ небесньѣи, и скон отчьство просѣтити, и обилиемъ
божѣственыимъ обогатити, и славою небесною въ вѣкы оукрасити
- 102 и въ сѣто троудѣ расплодити хотеша скон отчьство

- 102 подобешта се светыимъ апостоломъ гражданомъ небеснымъ, и съ ними
хотешта исповѣдати славоу Божию чedomъ своего отъчества
- 102 Достигышоу же благочыстномоу иеромонахоу кирь Савѣ съ чыстными
моштыи светааго до краи земли своего отъчества, и оусрьдно оусрьте
светааго вселюбызныи сыиъ его съпрѣстольникъ отъчества его
- 103 съ теплыми слъзами облобыза мошти светааго съ всеми чеды отъчества
светааго
- 103 и се второи Израиль прѣнесень бысть, нъ не отъ Египта, нъ отъ Светыи
Горы въ свое отъчество
- 104 како быти кмоу съвершеноу отцоу отъчества своего
- 106 нъ отъ того дне по все дни и часы и до селѣ ископѣван прѣчюдное миро
чedomъ своего отъчества
- 107 и отверзь богоаголива оуста своя къ благосродию своему и всемоу
сбору свештениихъ и къ игоуменомъ богоноснымъ и къ чыстнымъ
чрьныцемъ и къ благовѣрнымъ боинаромъ отъчества светааго
- 110 Чюдесемъ же оумножышимъ се светааго прослутинемъ различныхъ недоугъ,
не тъкмо бо едино отъчество светааго цѣлбы приеимаше, нъ и отъ
востока до запада, рекыше отъ Светыи Горы и до западнааго моря, идеже
само то отъчество светааго
- 111 и по речению бывшоу между любовными братами, и богоносному
кирь Савѣ отышдышоу въ обычна обитѣлишта въ Светоую Гороу, и семоу
свѣтильникоу много и многашти молештоу его, како да приидеть въ свое
отъчество, ... съ великимъ молениемъ зовоуштоу его кмоу да приидеть
въ отъчество си
- 115 Посланыи же dospѣ въ землю отъчества его, и дошды до любовнааго брата
его, великааго съпрѣстольника светааго Симеона
- 115 и по обычаю првкomoу светаа рака его изина обильна исцѣлениа чedomъ
своего отъчества

Александар З. Савић

„НЕЗНАБОШЦИ ДОЂОШЕ У ДОСТОЈАЊЕ ТВОЈЕ“ (ПС 78, 1): ИДЕНТИТЕТ И ДРУГОСТ У СРПСКОМ ПОЛИТИЧКОМ ДИСКУРСУ ЕПОХЕ ОСМАНСКИХ ОСВАЈАЊА

Откако су, крајем минулог столећа, добили почасно место међу великим темама нове културне историје, идентитети – схваћени у најширем смислу као резултанте различитих стратегија индивидуалног и/или колективног самоодређења – нису изгубили на актуелности у медиевистичким (и, уопште, историографским) трагањима. Напротив, чини се да, сагледани кроз сложене дијалошке односе са својим категоријалним панданом – једнако несталним и вишезначним доменом „другости“ – они и даље могу много тога да понуде истраживачима који властити допринос расветљавању средњовековне прошлости виде у иновативним теоријско-методолошким приступима.¹ Са становишта пројекта посвећеног начинима на које је у пи-

1 О овоме, чини се, довољно речито говори чињеница да је тематско тежиште Међународног медиевистичког конгреса у Лидсу (International Medieval Congress, Leeds) 2017. године била управо „Другост“ („Otherness“). Један део саопштења са овог великог скупа недавно је објављен у зборнику *‘Otherness’ in the Middle Ages*, ed. H.-W. Goetz – I. Wood, Turnhout 2021; међу радовима уврштеним у наведену публикацију издвојићемо два који, по нашем суду, представљају солидно методолошко и библиографско полазиште за бављење темом другости у средњем веку: H.-W. Goetz – I. Wood, Introduction: The Many Facets and Methodological Problems of ‘Otherness’, 11–35; N. Jaspert, The Mediterranean Other and the Other Mediterranean: Perspectives of Alterity in Medieval Studies, 37–74. Од скоријих наслова у којима се, на релативно разноврсном тематском узорку, испитује међуоднос идентитета и другости у позноантичким, тј. средњовековним контекстима, истакли бисмо следеће: *Identity and Alterity in Hagiography and the Cult of Saints*, ed. A. Marinković – T. Vedriš, Zagreb 2010; *Christians Shaping Identity from the Roman Empire to Byzantium: Studies Inspired by Pauline Allen*, ed. G. D. Dunn – W. Mayer, Leiden – Brill 2015; *Entangled Identities and Otherness in Late Antique and Early Medieval Europe: Historical, Archaeological*

саним историјским изворима српске провенијенције, од развијеног средњовековља до савременог доба, артикулисана свест о припадности (прото)националној заједници (пропраћена афективном везаношћу за одговарајућу територију), функционални пар идентитет/другост разумљиво представља неизоставну аналитичку тачку ослонца. Иако његова комплексна унутрашња динамика, тј. нераскидива међусобна условљеност аутоперцепције („мене“, „нас“) и онога што се доживљава као туђе или страног („њих“),² чини веома плодоносан тумачењски оквир који се да применити на бројне појединачне истраживачке проблеме, у овом прилогу усредсредимо се на једну студију случаја што припада раздобљу позносредњовековне историје у којем је тензија између двају поменутих полова досегла сасвим нову разину. Реч је, наиме, о епохи османских освајачких похода, који су за нешто мање од деведесет година – од Маричке битке (1371) до другог пада Смедерева (1459) – довели до коначног слома средњовековне Србије.³

Премда је, дакле, до трајног политичког потчињавања српске државе дошло тек након више деценија, од суштинског значаја за нашу расправу јесте то да је појава Османлија још знатно раније покренула одређене процесе које је могуће разумети као алтернативне модалитете отпора – што ће рећи, као својеврсну допуну војном. Конкретно, оно на шта циљамо јесте преображај идеје заједништва која је у околностима инвазије попримила један посебан квалитет што, како ћемо

and Bioarchaeological Approaches, ed. J. López Quiroga – M. Kazanski – V. Ivanišević, Oxford 2017; *Imagined Communities: Constructing Collective Identities in Medieval Europe*, ed. A. Pleszczyński et al., Leiden – Brill 2018; *Identity and the Other in Byzantium: Papers from the Fourth International Sevgi Gönlül Byzantine Studies Symposium*, ed. K. Durak – I. Jevtić, İstanbul 2019.

- 2 Као увод у ову проблематику в. Ch. Lorenz, *Representations of Identity: Ethnicity, Race, Class, Gender and Religion. An Introduction to Conceptual History, The Contested Nation: Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*, ed. S. Berger – Ch. Lorenz, Basingstoke 2008, 24–59, стр. 25–26; *Grammars of Identity/Alterity: A Structural Approach*, ed. G. Baumann – A. Gingrich, New York – Oxford 2004; J. Leerssen, *Identity/Alterity/Hybridity, Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters: A Critical Survey*, ed. M. Beller – J. Leerssen, Amsterdam – New York 2007, 335–342, са библиографијом.
- 3 Релативно концизан преглед историје овог раздобља доноси Ј. Калић, *Срби у њојном средњем веку*, Београд 1994 (и каснија издања). Кад је реч о османском освајању југоисточне Европе, сматрамо да је умесно упутити на новија запажања и размишљања сакупљена у тематском зборнику *The Ottoman Conquest of the Balkans: Research Questions and Interpretations*, ed. O. Jens Schmitt, Vienna 2016; за шири контекст османске експанзије у Европи и на Медитерану в. сасвим недавно објављену књигу G. Ágoston, *The Last Muslim Conquest: The Ottoman Empire and Its Wars in Europe*, Princeton 2021.

настојати да покажемо у наставку овог рада, стоји у директној корелацији с представама о страном агресору. Као што се може претпоставити, први догађај из епохе османске најезде који је „идеолошком суочавању са спољним непријатељем“⁴ подарио размере озбиљно организованог подухвата представља битка на Косову 15. јуна 1389, чији је познати исход умногоме утицао на политичке и друштвене прилике у држави на чијем се челу, по погибији кнеза Лазара, номинално нашао његов малолетни син Стефан.⁵ У годинама после ових одсудних дешавања, једно од главних упоришта новонасталог поретка био је нетом успостављени култ палог владара, о чијој раној историји сведочи типолошки разноврстан корпус текстова за које се у литератури већ одавно усталио израз „косовски списи“, а који су, изгледа, највећим делом сачињени током последње деценије XIV и првих година XV столећа.

Ови текстови, прецизније њих десет, чине језгро изворног материјала на којем је утемељена предстојећа дискусија. Према Ђорђу Трифуновићу, чијој се књизи *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју*⁶ истраживачи и данас с разлогом изнова враћају, њих је, у погледу жанровске припадности, ауторства и времена настанка, могуће одредити на следећи начин: 1) *Прошлошко житије кнеза Лазара* непознатог писца (1390–1398);⁷ 2) *Слово о кнезу Лазару* патријарха Данила III (крај 1392 / почетак 1393);⁸ 3) *Житије*

4 M. Uebel, *Ecstatic Transformation: On the Uses of Alterity in the Middle Ages*, New York 2005, 36.

5 О посткосовским приликама, укратко, Калић, *Срби у њозном средњем веку*, 65 и даље.

6 Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју*, Крушевац 1968.

7 Издање: Ђ. Сп. Радојичић, Похвала кнезу Лазару са стиховима (један досад непознат спис с краја XIV века), *Историјски часопис* 5 (1954–1955), 241–254, стр. 251–253; превод: *Списи о Косову: Монахиња Јефимија, Кнез Лазар, Кнегиња Милица, Вук Бранковић, Непознати раванички монаси, Давид, Јелена Балишић, Андоније Рафаил Епактић, Деспој Стефан Лазаревић, Најстарији српски записи о Косову*, прир. М. Грковић, Београд 1993, 127–129.

8 Издање: В. Ђоровић, Силуан и Данило II, српски писци XIV–XV века, *Глас Српске краљевске академије* 136 (1929), 13–103, стр. 83–103; превод: Данило Трећи (Бањски), *Сабрана дела*, прир. К. Миловановић, Београд 2023, 47–74 (према *Христоматија средњовековне књижевности* 2: Српска књижевност, прир. Т. Јовановић, Београд 2012, 99–118); студија с библиографским прегледом: Данило Трећи, *Сабрана дела*, XXX–L. Димитрије Богдановић је био мишљења да је патријарх Данило, поред *Слова* (које овај научник одређује као *Повесно слово*), сачинио још три култна списа посвећена кнезу Лазару – *Прошлошко житије*, тј. *Синаксар* (1), *Службу* (7) и *Похвално слово* (8), *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 193–195.

кнеза Лазара непознатог писца (после 1392/93 – 1398);⁹ 4) Слово о кнезу Лазару непознатог писца (1392–1398);¹⁰ 5) Јефимијина Похвала кнезу Лазару (1402);¹¹ 6) Житије и начелство кнеза Лазара непознатог писца (1402–1405);¹² 7) Служба кнезу Лазару непознатог писца (завршена 1402–1404);¹³ 8) Похвално слово кнезу Лазару непознатог писца (1403–1404);¹⁴ 9) Натиис на мраморном стубу на Косову, чији

- 9 Издање: С. Новаковић, Нешто о кнезу Лазару. По рукопису XVII. вијека, *Гласник Српској ученој друштва* 21 (1867), 157–164, стр. 159–164 (прештампано у *Житије светиоа кнеза Лазара*, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 1989); превод: *Сийси о Косову*, прир. Ђрковић, 121–124.
- 10 Издање: И. Плаовић, Слово о свейом кнезу Лазару непознатог Раваничанина у српскословенској рукописној традицији, *Археографски прилози* 38 (2016), 39–59, стр. 48–56. Ово дело је пренето *in extenso* на савремени српски језик и штампано у *Хрестоматија* 2, прир. Јовановић, 88–97. Ми ћемо се, међутим, послужити непубликованим преводом који нам је Ирена Плаовић љубазно уступила на коришћење, а на чему јој и овом приликом захваљујемо. Иначе, колегиница Плаовић је недавно изнела претпоставку да би аутор *Слова* – за којег Ђорђе Трифуновић претпоставља да је припадао раваничкој обитељи – заправо могао бити Григорије Цамблук, *Рейторичко наслеђе српској средњовековља: Слова и похвале* (необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду), Београд 2022, 149–157.
- 11 Издање: Монахиња Јефимија, *Књижевни радови*, прир. Ђ. Трифуновић, Крушевац 1983, 47–48; превод и скорији библиографски преглед: Данило II, Данилов ученик, Григорије Цамблук, Јефимија, Данило III, Свјетфан Лазаревић, Антоније Рафаил, Констјантин Филозоф, Јелена Балишић, Никон Јерусалимац, прир. Т. Јовановић, Нови Сад 2015, 114–116, 210–211, 213–221. У вези с Јефимијиним ауторством уп. рад I. Drpić, Jefimija the Nun: A Reappraisal, *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade 22–27 August 2016: Round Tables*, ed. B. Kršmanović – Lj. Milanović, Belgrade 2016, 921–925, у којем се сугерише да би иза редова *Похвале* могло стајати и неко друго перо.
- 12 Издање: *Стари српски родослови и леиоисис*, прир. Љ. Стојановић, Сремски Карловци 1927, 84–98; превод: *Сийси о Косову*, прир. Ђрковић, 147–148. Оно што Ђорђе Трифуновић дефинише као „житије и начелство“ у ствари је унос (или „минијатура“ – још један израз овог заслужног медијевисте) о кнезу Лазару у саставу тзв. Пећког летописа, који спада у групу „старијих српских летописа“, тј. „стема“ (потоњи термин однедавно у својим радовима заступа Марија Васиљевић), Ђ. Трифуновић, Минијаторски стил старе српске књижевности, *Књижевност* 32 (1961), 511–522; М. Васиљевић, *Култови свейих на ценйралном Балкану у време османских освајања*, Београд 2021, 339–355.
- 13 Издање: Ђ. Трифуновић – И. Шпадијер, Служба кнезу Лазару, *Свейи кнез Лазар: Сјоменица о шестой сјојодишњици Косовској боја*, 1389–1989, Београд 1989, 193–221, на стр. 199–221; превод: Србљак: Службе – канони – акайисийи 2, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 1970, 145–199. Васиљевић, *Култови свейих*, 67 допушта да је Служба могла настати и нешто раније, око 1400.
- 14 Издање: Ђ. Даничић, Похвала кнезу Лазару. Из рукописа писана на хартији на крају XIV или у почетку XV века, који је у народној библиотеци у Београду под бр. 29, *Гласник Друштва српске словесности* 13 (1861), 358–368; превод и библиографски преглед: *Хрестоматија* 2, прир. Јовановић, 126–135. О ауторству, па тако и времену настанка овог списка уп. Богдановић, *Историја*, 193, нап. 4.

би аутор могао бити деспот Стефан Лазаревић (1403–1404);¹⁵ 10) *Слово о кнезу Лазару* Андонија Рафаила Епактита (1419/20).¹⁶

Очито, нит која повезује побројане саставе јесте штовање пострадалог кнеза, с тим да му, као што је могуће наслутити већ на основу овог таксативног прегледа, нису сви доприносили на исти начин.¹⁷ Поред своје основне намене, међутим, ови списи су тежили да испуне још једну сврху – да предоче „званичну“ интерпретацију Лазаревог сукоба с Османлијама и његових последица. Другим речима, наше је уверење (и основна претпоставка од које ћемо кренути у даљу дискусију) да су они уграђени у темеље једног нарочитог дискурса о Косовском боју, који се, штавише, по свему да дефинисати као *йолийички дискурс* у смислу који је том изразу дао социолог Дејвид Аптер. Према Аптеру, наиме, дискурс у начелу представља начин организације искуства; прецизније, он успоставља оквире значења тако што излаже и тумачи догађаје и ситуације.¹⁸ У политичком дискурсу, приче о догађајима бивају колективизоване и уобличене у тзв. „велике приповести“ (*master narratives*), и то по правилу с позиције ауторитета;¹⁹ у нашем случају, извор политичког дискурса би била спрега духовних и световних елита, које кроз одговарајуће хијерархије промовишу штовање светог кнеза. Засновани, с једне стране, на посезањима за прошлошћу, стварном или измаштаном (*retrievals*), а с друге стране на погледима ка идеализованој будућности (*projections*),

15 Издање: Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 1979, 145–146; превод: исто, 158–160; библиографски преглед: *Данило II...*, прир. Јовановић, 227–229. О алтернативном хронолошком оквиру (последња деценија XIV века) в. Васиљевић, *Култови светих*, 292.

16 Издање: Ђ. Трифуновић, *Слово о светом кнезу Лазару* Андонија Рафаила, *Зборник историје књижевности* 10: Стара српска књижевност, прир. В. Ђурић, Београд 1976, 147–179, на стр. 159–174; превод и библиографски преглед: *Данило II...*, прир. Јовановић, 135–145, 229–231.

17 Циљамо, наиме, на место које је сваки од наведених текстова имао у грађењу и одржавању Лазаревог култа, односно на начин на који је могао бити употребљен у сврху његовог прослављања. Иако је наведене текстове углавном могуће замислити у контексту богослужења, биће да су неки – конкретно, *Жиђије и начелство* (тј. извод из тзв. Пећког летописа, или пак сродни текст у саставу тзв. Студеничког летописа) – служили промоцији кнежевог светачког угледа у нешто мање формалним околностима, Васиљевић, *Култови светих*, 352–353. Коначно, јасно је да натпис на косовском стубу није имао литургијску намену; ова „световна похвала“, како се у литератури каткад назива, припадала је, према једном новијем тумачењу, средствима помоћу којих је уобличавано породично сећање и идентитет Лазаревића у годинама после Косова, исто, 290–292.

18 D. Apter, *Political Discourse*, *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences*, ed. N. J. Smelser – P. B. Baltes, Oxford 2001, 11644–11648, овде 11644.

19 Исто, 11646.

овакви наративи имају за циљ да помогну дискурсној заједници – створеној кроз учешће у одређеном „симболичком капиталу“ – да превазиђе трауматично стање у садашњости.²⁰

С обзиром на природу ситуације о којој је тренутно реч (инвазија непријатељске војске), нимало не чуди то што је дискурс осмишљен као идеолошки одговор на њу базиран на подизању категоријске баријере између опседнутог „сопства“ и надируће „другости“. Уколико је, дакле, посредни наратив који у функцији одржања кохезије и духовног јединства групе изграђује слику антагонистичког Другог, онда је оправдано претпоставити да нам анализа те представе може помоћи да препознамо и модел(е) самоодређења, тј. да реконструисамо визију заједнице која се промовише у посматраном изворном материјалу; упркос томе што ће тежиште разматрања, као што смо већ истакли, бити на тзв. косовским списима, у обзир ћемо узети и друга савремена сведочанства која, разумљиво, нису остала недотакнута нарочитом „реториком другости“²¹ чије ћемо принципе настојати да изложимо у ономе што следи.

*

Прво питање које се намеће у вези с дискурзивном фигуром османског Другог у релевантном изворном досијеу тиче се терминологије. Наиме, саме одреднице „османски“ и „Османлије“, којима се доследно служимо у овом разматрању, не припадају лексичком фонду наших извора; посредни су, разуме се, аналитичке категорије којима „преводимо“ оригиналне средњовековне изразе како бисмо неутралисали њихов (по правилу негативни) вредносни набој.²² Наравно, задатак који смо себи поставили изискује да се, за почетак, осврнемо на називе које су користили сачиниоци анализираних сведочанстава, будући да они недвосмислено указују на референтни оквир кроз који је перципирана непријатељска страна. Два кључна термина који су, заједно са припадајућим изведеницама, заступљени не само у свим косовским списима већ и у другим оновременим текстови-

20 Исто, 11645–11646.

21 Термин „реторика другости“ (*rhétorique de l'altérité*) увео је у својој чувеној књизи F. Hartog, *Le Miroir d'Hérodote: Essai sur la représentation de l'autre*, Paris 1991², 225.

22 О овом проблему в. N. Berend, *At the Gate of Christendom. Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c. 1000–c. 1300*, Cambridge 2001, 42, нап. 1; J. C. Frakes, *Vernacular and Latin Literary Discourses on the Muslim Other in Medieval Germany*, New York 2011, 37–40.

ма, и који се убедљиво најчешће употребљавају да означе Лазареве противнике, јесу „Исмаиљани“ (измаиљџени, измаилџи) и „Агарени“ (агарџени, агарџи).²³

Као што је добро знано, оба назива имају библијске конотације, при чему су коришћени практично као синоними будући да и један и други алудирају на исту епизоду из Књиге постања – ону о робињи Агари и Исмаилу, сину којег је добила с Аврамом, те о њиховом протеривању у пустињу по рођењу Исака.²⁴ Како ово није прилика да се улази у танчине старозаветне приповести, подвући ћемо само чињеницу да је, упркос свим тешкоћама, патријархов одбачени првенац на крају и сâм, баш као и његов полубрат, постао прародитељем једног великог народа. Полазећи од речи које је анђео упутио Агари у пустињи – „умножићу веома сјеме твоје, да се неће моћи пребројати од множине“²⁵ – позноантички писци су егзониме „Исмаиљани“ и „Агарени“ наденули Арапима, испрва и даље приврженим традиционалном многобожачком пантеону.²⁶ С успоном ислама, њихова употреба је промењена утолико што су стављени у функцију концептуализације муслиманске другости и у том смислу су настављени да буду коришћени кроз читав средњи век у практично свим крајевима хришћанске екумене.²⁷

Кад говоримо о Византији – тај пример је, разумљиво, од посебног значаја за наше излагање – „Исмаиљанима“ (Ἰσμαηλίται), тј. „Агаренима“ (Ἀγαρηνοί) називани су следбеници ислама без обзира на етничку припадност, и сва је прилика да исти принцип важи и у српском случају.²⁸ Оно на шта, међутим, ваља скренути пажњу јесте

23 У оптицају су, такође, описне формулације типа „синови Исмаилови/Агарини“, нпр. *Родослови и лейојисци*, прир. Стојановић, 90 (цит. ниже). В. и примере које у прилогу свога рада у овој књизи доноси Зорица Витић.

24 О овоме, детаљно: *Abraham, the Nations, and the Hagarites: Jewish, Christian, and Islamic Perspectives on Kinship with Abraham*, ed. M. Goodman et al., Leiden – Boston 2010, нарочито рад E. Noort, *Created in the Image of the Son: Ishmael and Hagar*, 33–44.

25 1 Мој 16, 10.

26 Овим двама би требало додати и трећи уобичајени назив – „Сарацени“ – који је такође довођен у везу с истом причом из Књиге постања: A. Hilhorst, *Ishmaelites, Hagarenes, Saracens, Abraham, the Nations, and the Hagarites*, 421–434; T. Wolińska, *Arabs, (H)agarenes, Ishmaelites, Saracens – a Few Remarks about Naming, Byzantium and the Arabs. The Encounter of Civilizations (from Sixth to Mid-Eighth Century)*, ed. T. Wolińska – P. Filipczak, Łódź 2015, 22–37, са библиографијом.

27 О овоме детаљно пише J. Tolan, *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination*, New York 2002.

28 K. Durak, *Defining the 'Turk': Mechanisms of Establishing Contemporary Meaning in the Archaizing Language of the Byzantines*, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 59 (2009), 65–78, стр. 73–74. Поред ових двају, Дурак наводи и

својеврстан негативни стандард, односно као нехришћанин, док су сва она „знања“ (тј. тенденциозно извитоперена уверења) о исламу која су несумњиво циркулисала у оновременим ученим круговима – углавном захваљујући преводима полемичко-апологетске литературе с грчког³¹ – остала по страни. Због чега је то тако постаће, надамо се, јасније у наставку овог рада.

Иако је терминима „Исмаиљанин“ и „Агарен“, као што смо управо показали, превасходно означавана верска различитост, овде је потребно нагласити и то да су они могли имати и нешто шире конотације, које такође проистичу из поменуте старозаветне приче. Речју, чињеница да је Исмаило удаљен од очевог дома – и, последично, од његовог завета – изнедрила је идеју о другости која у извесном погледу надилази религијску раван. Приморан да обитава у пустињи, Аврамов прогнани син био је предодређен да постане архетипски *ferus homo*, сагласно ономе што је анђеол Господњи наговестио Агари: „А биће човјек убојица, рука ће се његова дизати на свакога а свачија на њега“.³² Исмаило је, наиме, оличавао просторне као год и моралне координате дивљине, при чему је потпуно иста логика примењивана и на његове наводне потомке, осуђене да бораве на ободима екумене – далеко од цивилизације, али и од божје милости – раме уз раме с иним чудовишним расама које су настањивале најмрачније кутке средњовековне уобразиље.³³ Оно на шта циљамо, другим речима,

31 О антиисламској литератури код православних Словена в. Z. A. Brzozowska – M. J. Leszka – T. Wolińska, *Muhammad and the Origin of Islam in the Byzantine-Slavic Literary Context: A Bibliographical History*, Łódź 2020. О овој теми недавно смо и сами писали у раду А. З. Савић, Словенска књижевност и византијска апологетика/полемика против ислама: Прилози читању Житија Константина-Ђирила и Законоправила светог Саве, *Иницијал* 7 (2019), 23–61.

32 1 Мој 16, 12. Подразумева се да нема ничег случајног у томе што патријарх Данило III, уводећи у своју причу „Исмаиљане“, алудира управо на ово место из Писма: „Ђаво, који мрзи добро, [...] покрену се на завист према људима, [...] те и на њих подиже бој да погуби оне који у побожности свемучитељски живе у Христу, покрену и наоружа и анђеле, говорећи: ‘Ево, рука његова је на свима и рука свих нека буде на њему!’ Тако и начелник Измаиљана, звани Мурат, подиже се на неодбрањиви бој [...]“, Данило Трећи, *Сабрана дела*, 52–53; изворни текст, Ђоровић, Силуан и Данило II, 93–94: „ненавидѣи добраа діавола [...] въ завистѣ подвиг се наже къ чл(овѣ)комъ(ъ)· [...] ѡже на ны въспрѣтъ бранѣ· да въсемъчителискыи иже о Х(рист)ѣ въ бл(а)гочѣстїи живоущихъ(ъ) погубитъ· подви-заетъ(ъ) и въоружаетъ(ъ) и агг(е)ломъ(ъ) г(лго)ла се рѣка его на въсѣхъ(ъ), и въсѣхъ рѣка на нѣмъ· / Иже и Измаилитомъ(ъ) начелникъ, именемъ Амوراتъ· подвижно еже на боренїе невъзбранно [...]“.

33 Uebel, *Ecstatic Transformation*, 17. С овим у вези в. и Н. White, *The Forms of Wilderness: Archaeology of an Idea, Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*, Baltimore 1978, 150–182, посебно 158–160; J. J. Cohen, *Monster Culture (Seven Theses), Monster Theory: Reading Culture*, ed. J. J. Cohen, Minneapolis 1996, 3–25.

јесте то да, на трагу размотрене епизоде из Књиге постања, називи „Исмаиљанин“ и „Агарен“ могу, поред верске другости, сами по себи имплицирати туђинско те инхерентно насилно и ратоборно присуство. Погледајмо сада како су ова два аспекта тематизована у нашој изворној грађи.

Сем тога што је неверник, дакле, османски Други је и странац. Кључ за разумевање овог његовог „лица“ садржан је у једном од средишњих концепата премодерне политичке мисли код Срба, чија се генеза прати у историјском материјалу (особито житијима) још од почетка XIII века. У питању је, дакако, идеја о „отачаству“ (отъчство), помоћу које је млада немањинка држава, под скиптром владајуће династије и егидом небеских заштитника из њених сопствених редова, постављена у оквире свете историје.³⁴ Изван граница „отачаства“ пак простирао се спољни свет – тзв. „туђа земља“ (тоужда зѣмља)³⁵ схваћена као антипод „српској земљи“ (срѣбьска зѣмља)³⁶ – који су насељавали страни народи.³⁷ Ваља, међутим, подвући то да се у српскословенском материјалу сама именица „народ“ не употребљава за означавање ових заједница; ту сврху по правилу је испуњавала реч „џыкъ“ (еквивалентна грчком „ἔθνος“), која се, истини за вољу, у већини превода на савремени српски – *faute de mieux* – интерпретира као „народ“.³⁸ С друге стране, под „народом“ су се разумевали

34 Неколико репрезентативних радова који осветљавају овај феномен из различитих углова: Д. Богдановић, Политичка философија средњовековне Србије: Могућности једног истраживања, *Студије из српске средњовековне књижевности*, прир. Т. Суботин-Голубовић, Београд 1997, 98–127; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањина: Дипломајичка студија*, Београд 1997, 110–117, 191–216 (в. и рад исте ауторке у овој књизи); Д. Поповић, Национални пантеон – светачки култови у темељима српске државности и црквености, *Сакрална уметност српских земаља у средњем веку*, прир. Д. Војводић, Д. Поповић, Београд 2016, 119–131.

35 Један пример из нашег корпуса: „болше кст(ь) намъ да кдинъ гробъ въсѣхъ въкоупѣ прѣимѣтъ нас(ь)· неже зрѣти родителе и сродники наше въ тоуждоу оутѣдимѣи зѣмлю“, Плаовић, *Слово*, 49.

36 В. нпр. Радојичић, *Похвала*, 251; Ђоровић, *Силуан и Данило II*, 88–89; Плаовић, *Слово*, 49; Даничић, *Похвала*, 358; Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, 145.

37 Уп. Н. Ahrweiler, *Byzantine Concepts of the Foreigner: The Case of the Nomads, Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, ed. Н. Ahrweiler – А. Е. Laiou, Washington, D.C. 1998, 1–15; А. Kaldellis, *Ethnography after Antiquity: Foreign Lands and Peoples in Byzantine Literature*, Philadelphia 2013, *passim*.

38 Алтернативно преводилачко решење, кад су посреди облици множине, јесте „незнабошци“, в. рецимо *Србљак* 2, прир. Трифуновић, 149: „и као онога Голијата / са мноштвом незнабожаца (съ множьствы џыкъ) поразио јеси“. Бројни примери употребе термина „џыкъ“ у српским средњовековним изворима дати су у раду Зорице Витић у овој књизи.

косовски списи у принципу не разликују појединачне групације унутар овог „безбројног и неизрецивог мноштва“. У том погледу, од остатка корпуса одудара анонимно *Житије и начелство*, у којем се доноси прави мали каталог Муратових савезника:

[...] устаје целог истока цар, од синова Измаиљевих, Мурат име имајући, и сву грчку и бугарску земљу узевши, на овога [Лазара] долази, безбројно мноштво водећи са собом: синови Агарини с Татарима, Кармијани са Сарханитима, Грци и Бугари и Арванити (Арбанаси). Тај је с безбожним наступао народима [...].⁴³

Уз побројане етнониме, у испитаном материјалу наилази се на још два, којима се, међутим, не описују помоћни редови османске војске, као у горњем одломку, већ управо њено језгро. У *Житију кнеза Лазара* султан се назива „царем персијским“ (царь перьскыи),⁴⁴ док га *Служба* карактерише као „персијског поглавара“ (пер'сначелника) или, напросто, „Персијанца“ (пер'сина);⁴⁵ у потоњем тексту затиче се и израз „персијско мноштво“ (множьство пер'скому).⁴⁶ С друге стране, у *Слову* непознатог аутора се тврди да је сâм ђаво поставио Лазаревог будућег противника, „великог амиру“ Мурата, на чело „свег народа турског“ (всего языка тоурьчьскаго).⁴⁷ Видимо, све у свему, да се етнонимима „Персијанац“ и „Турчин“⁴⁸ и с њима повезани придеви јављају у косовским списима као допуна називима „Исмаиљџанин“ и „Агарен“, с тим да је први пар знатно слабије заступљен него други. Сва је прилика, штавише, да чак и у обухватнијем досијеу позносредњовековних извора српског, односно јужнословенског порек-

43 *Списи о Косову*, прир. Грковић, 148; изворни текст, *Родослови и лейописи*, прир. Стојановић, 90: „[...] встантъ иже всего востока царь ѿ сыновъ Измаилевѣхъ, Мѹратъ име имѣща, и всю Грьчскоюу и Българскюу землю прѣимъ, и на сего приходить, бесчисно множьство вѣды съ собою: сынове Агарины съ Татары, Кармианѣ же съ Сарханиты, Грькы же и Българе и Арванити. Томоу же съ поганими настѣпающѣхъ языки [...]“. Уп. сличан текст из тзв. Студеничког летописа: „И их же прѣими събирасть все съ тоурьскими множьствы и Татаръ и иные вѣсточные есыки и глаголемые Кармианѣ, Грькы же и Българы и Басарабы с Арбанаси, ихсодить на сего благочыстиваго кнеза Лазара [...]“, исто, 91.

44 Новаковић, Нешто о кнезу Лазару, 162.

45 Трифуновић – Шпадијер, *Служба*, 206, 207, 209.

46 Исто, 207; штавише, говори се и о „персијској најезди“ (пер'скому нашъствѣю), исто, 203. Ваља, међутим, приметити да се у преносу на савремени језик речи „Персијанац“ и „персијски“ доследно замењују речима „Турчин“ и „турски“ (исто, 157, 165, 183, 185, 189), што је, ваљда, учињено да би текст боље комуницирао са широм читалачком публиком.

47 Плаовић, *Слово*, 49.

48 О схватању и употреби ових одређења у византијским изворима в. Durak, Defining the ‘Turk’; R. Shukurov, *The Byzantine Turks 1204–1461*, Leiden – Boston 2016, 31–32, 37–42.

ла архаизирајући термин „Персијанац“ није нарочито фреквентан.⁴⁹ Насупрот томе, реч „Турчин“ је знатно боље посведочена у различитим типовима извора, како наративних тако и дипломатичких.⁵⁰ Но, без обзира на варијације и недоследности које се запажају у управо скицираној номенклатури, основни принцип у сваком случају остаје на снази: Други, перципиран као туђинац, категорички је супротстављен „деци отачаства“, која су се упињала да очувају светост његових граница опирајући се „безбројном иноплеменом наиласку“ (безчисльнѡм(ъ) иноплѣменѡмъ нашѣстви).⁵¹

Њихови напори су се, ипак, на концу показали узалудним, што је, ако је судити по савременим извештајима, имало несагледиве последице. Несумњиво најпрепознатљивије сведочанство о страшним ефектима османске инвазије јесте чувени запис старца Исаије из 1371. године. Жалећи над вишеструким страдањем које је уследило током и након великог оружаног сукоба на Марици, дубоко уроњен у псеудомедотијевски апокалиптички дискурс, преводилац *Ареополитичкој корѷуса* сачинио је следеће редове:

Те [Турке] не изгнаше, но сами [Вукашин и Угљеша] од њих убијени бише, и тамо кости њихове падоше, и непогребени осташе, и веома много мноштво једни од оштрице мача умреше, а други у ропство одведени бише; неки од њих спасоше се бекством и дођоше. И толика нужда и зло љуто обли све градове и крајеве западне, колико ни уши слушаше, ни очи видеше. А по убијању мужа овог храброг деспота Угљеше просуше се Измаиљхани, и полетеше по свој земљи, као птица по ваздуху, и једне од хришћана мачем клаху, друге у ропство одвођаху. А оне који су остали смрт прерано поже. Они који су од смрти остали глађу погубљени бише. [...] А оне које глад не погуби, ове допуштењем божјим вуци ноћу и дању нападајући ждераху. Авај, јадан призор би да се види! Оста земља од свих добра пуста: и људи, и стоке, и других плодова.⁵²

49 Владислав Граматик, рецимо, Османлије зове „Персијанцима“, *Примери из старе српске књижевности*, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 1975, 125. Супротно томе, Стефан Лазаревић, а касније и његов животописац, праве разлику између „Исмаиљхана“ (тј. Османлија) и „Персијанаца“, које је Тамерлан повео против ових претходних, в. Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, 152; Куев – Петков, *Събрани съчинения*, 373 и даље.

50 За један илустративан преглед извора в. Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских* 3, Београд 1864, 326–327. Као што наглашава Durak, *Defining the "Turk"*, 66–68, избор термина умногоме је зависио од типа извора или његове жанровске припадности.

51 Данило Трећи, *Сабрана дела*, 54; Ђоровић, Силуан и Данило II, 89. За више примера употребе термина „иноплѣмѣнѣникъ“ и њему сродних облика у изворима српске/јужнословенске провенијенције в. рад Зорице Витић у овој књизи.

52 *Стари српски зајиси и најѣиси*, прир. М. Павић, Београд 1986, 71–72; изворни текст, *Das Corpus des Dionysios Areiopagites in der slavischen Übersetzung von*

Иако у наредним годинама и деценијама није настало много забелешки које би се могле мерити с Исајином по снази с којом дочаравају безнађе изазвано појавом освајача, њихов број јесте постојано растао – до средине XV века, „исмаилђанска“ бруталност, испољена кроз неизрецива непочинства, пустошења те скрнављење богомоља, прерасла је у безмало неизоставан мотив у типолошки хетерогеном изворном материјалу.⁵³ С обзиром, ваљда, на разарања која су Османлије, према сачуваним извештајима, остављали иза себе, савременици њиховог продора на гло југоисточне Европе имали су обичај да њихову другост концептуализују као манифестацију културне инфериорности, али и пуног те неповратног моралног посрнућа.⁵⁴ Тако, поред тога што Мурата и његове потчињене називају „варварима“ (варвары),⁵⁵ испитана сведочанства обилују негативним

Starec Isaija (14. Jahrhundert) 2, ed. H. Goltz – G. M. Prochorov, Freiburg 2011, 2: „тѣхъ оубо не изгнаша нѣ сами ѿ нихъ оубиени быша. и тамо кости ихъ падоша и непогребени пребыша. и много многое множьство, оубо оубо въ острѣмъ меча оумроша, оубо же въ заплѣненіе ведено быѣ. нѣции же ихъ и гонѣноуѣше прѣдоша. и толика ноужда и злоютыя оубина вса грады и страны западныа. елико ни же оуши слышаста ни же очи видѣста. по оубиеніи бо мѣжа сего храбраго деспота оутѣша. просыпашася измалтане, и полетѣша по всенъ земли нахоже птица по въздохъ. и оубѣхъ оубо ѿ христѣанъ мечемъ закахъ, оубѣхъ же въ заплѣненіе ѿвождахоу. а оставшихъ смѣть безгодна пожже. ѿ смѣти же оставшаа гладомъ погоубѣли быше. [...] а ихъже гладъ не погуби, сиѣхъ попоуценіемъ божіимъ волцы ноцію и денію нападаюци сиѣдаху. оубы оумилень позоръ бѣ видѣти. оуба земля всѣхъ добрыхъ пѣста, и люден и скотъ и иныхъ плодовъ“. В. и К. Nikolovska, ‘When the living envied the dead’: Church Slavonic Paratexts and the Apocalyptic Framework of Monk Isaija’s Colophon (1371), *Tracing Manuscripts in Time and Space through Paratexts*, ed. G. Ciotti – H. Lin, Berlin – Boston 2016, 185–221, посебно 204–217.

- 53 Примера ради, сачуван је немали број записа у којима се говори о уништавању књига и богослужбених параферналија, *Зайиси и найииси* 1, прир. Стојановић, 52, бр. 162; 72, бр. 225; 117, бр. 381; 140, бр. 445; 159, бр. 493.
- 54 У *Похвалном слову кнезу Лазару*, наш је утисак, унутрашња изопаченост долази до изражаја и на физичком плану, што је у потпуном складу са средњовековном теоријом о корелацији духовног и телесног: „На данашњи дан љуто оно љуте и свирепе лавице, љуто и одбачено штене на твоје стадо непоштедно нападе, али ускоро, размрскавши своје посрамљено оно мрско лице, побеже“ (дньъ съ лютынѣ оное, лютынѣ и свѣѣпынѣ лъвице лютоѣ и оуѣриновенно исчедѣ на твоѣ стадо нещдѣнѣ нападасть. нь въ скорѣ бинѣ свое посрамленноѣ оно мръскоѣ лице бѣжитѣ), *Хрестѣомайѣија* 2, прир. Јовановић, 129; Даничић, Похвала, 360. О „нечистим и мрским лицима“ непријатеља („измаилског народа“, које назива и „варварима“) пише и монах Јефрем у другој половини XIV столећа: „и побѣды гѣ цѣмъ нашимъ дароуи на варвары въсѣгда да постыдатса сѣло мръскаа онѣхъ и нечистаа лица“, П. Матеич, *Бѣлѣарскіяи химноиисецъ Ефремъ ойѣ XIV векъ: Дело и значение*, София 1982, 123.
- 55 Ђоровић, Силуан и Данило II, 103; Даничић, Похвала, 367. Ван круга косовских списа, Османлије као варваре карактерише, рецимо, монах Јефрем (в. нап. изнад), а исто чини и Григорије Цамблак, како у свом *Жиѣију Сѣефана Дечан-*

квалификативима као што су „гадни“ (грѣдомъ), „свирепи“ (сѣрѣ-помъ), „беснећи“ (бѣсѣца) итд.⁵⁶ Интересантно је, штавише, да уз злоћу и дивљаштво, поједини наши извори истичу и султанову ароганцију и прозаичну жудњу за светском славом. Тај аспект долази до изражаја у *Служби кнезу Лазару*, где је он ословљен као „хвалисави Персијанац“ (вѣлѣхвалномѹ [...]) пер'с(и)номѹ,⁵⁷ но у овом смислу најиндикативнији пример ипак се налази у делу патријарха Данила III, који на истом трагу развија сложеније запажање, очито црпећи надахнуће из класичних узора:

Тако и начелник Измаиљхана, звани Мурат, подиже се на неодбрањиви бој да покаже храбрима борење и буде пралик одважности како би се овенчао достојнопобедним венцем. [...] И запавши у бешчашће и охолост, допаде у болест уображености умишљајући да је Александар Македонски те као и он некада све источне и персијске и индијске земље да освоји и покори, или као што се персијски цар Ксеркс покрену на Еладу са безмерном силом, и море намучивши и Атиѣане присили чувено и безумно, по мору пешке, а по копну корабама поход свој испуни.⁵⁸

Дочарана до танчина, Муратова рушилачка амбиција – скопчана са својеврсним помрачењем ума – додатно појачава ефекат неславне погибије која га је сачекала на бојном пољу („мачем задоби рану у срце и напрасно душу своју испусти“).⁵⁹ Кључно је, међутим, то да се кроз коментар о султановој чежњи за освајањем и доминацијом хтелo указати на суштинску покретачку снагу која је стајала иза његове малициозне намере. Као што се да претпоставити, у дрском

ској тако и у *Слову о ѡреносу мошѣију свѣѣ Пеѣке*, А. Давидов и др., *Жиѣиѣ на Сѣефан Дечански оѣи Гриѣорѣи Цамблѣк*, София 1983, 90; *Примери*, прир. Трифуновић, 91, 92. О коришћењу термина „варварин“ у српским изворима уопште пише С. Ђирковић, *Варвари*, *Лексикон*, 67–68; за друге средњовековне контексте в. W. R. Jones, *The Image of the Barbarian in Medieval Europe, Comparative Studies in Society and History* 13/4 (1971), 376–407, посебно 392–393, где расправља о муслиманима.

56 В. нпр. Радојичић, *Похвала*, 251; Трифуновић – Шпадијер, *Служба*, 206.

57 Трифуновић – Шпадијер, *Служба*, 207.

58 Данило Трећи, *Сабрана дела*, 53; изворни текст, Ђоровић, Силуан и Данило II, 88–89: „Иже и Измаилитомъ(ь) начелникъ, именемъ Аморать. подвижно еже на бореніе невязбранно, да покажетъ храбрымъ(ь) бореніе и бѣдѣт доблѣсти начела собразна. како да достоино побѣдныѣ зѣзетъ вѣнцемъ достойнымъ. [...] и възъм се нечѣстїемъ и грдынню и приетъ мнѣніа вѣдѣ. приѣпод(о)бляет се македонскомъ Алѣзан'дрѹ. какоже онъ иногда вѣсе вѣсточныѣ страны и перскыѣ и индискыѣ повоевати и покорити. или какоже Зѣрз' ц(а)рь перскыи на сл'адѹ съ бесчисльными сила[ми] подвиг се и море помѣчникъ и Аѣнинаномъ(ь) присилаетъ вѣлѣхвалное и безѣмное по морѹ пешемъ, по сѹхѹ же корабама шѣствіе свое творѣ.“

59 Данило Трећи, *Сабрана дела*, 62.

посезању за нечим што му не припада наш антагониста следио је пример архетипског преступника:

А њих [народе] варалица он свирепством својим, као лав који риче, под своју власт покори. Са свима овима устреми се на оне који су, у благодати и Христовом исповедању, у своме благочастивом отачаству господствовали. На благочастивог, велим, и христољубивог кнеза Лазара тако лудо се расвирепи, и оном се учини сличним који се спремао да престо свој на облаке постави и вишњем да се учини сличним. И као аспида глуха затискујући уши своје, љутом јарошћу облудивши, на ове скочи.⁶⁰

Замисао да је управо ђаво врховни инспиратор „исмаиљћанског“ похода провлачи се кроз више извора обухваћених нашим истраживањем. У неким случајевима, она је изложена сасвим непосредно, док се у неким другим предочава на мање изравне начине, пажљиво изабраним референцама из Светог писма. У последњем цитату то је учињено крајње недвосмисленом алузијом на Луцифорову неуспелу побуну против Господа,⁶¹ с тим да потпуно исти под-текст има и израз „лав који риче“; посуђен, сва је прилика, из Прве саборне посланице Петрове – „Будите трезвени и бдите, јер супарник ваш, ђаво, као лав ричући ходи и тражи кога да прождере“⁶² – он се, у неколиким својим варијантама, јавља на више места у нашем изворном досијеу.⁶³ Наравно, животиња која у културном миљеу утемељеном на јудеохришћанској традицији још директније асоцира на „нечастивог“ јесте змија, и њену су симболику, подразумева се, косовски списи свесрдно експлоатисали.⁶⁴ Процењујући да

60 *Сѣиси о Косову*, прир. Грковић, 128; изворни текст, Радојичић, Похвала, 251–252: „иѡже љстивѣ онѣ свѣрѣпствомъ(ь) своимъ, иѡже љвѣ рыканъ, подъ(ь) свою область покори, съ вѣсьми сими оустрьмивъ сѣ. на иже въ бл(а)гочѣстїи и Х(ри)стоу въ исповѣданїи. въ своемъ бл(а)гочѣстивомъ(ь) ѡт(ь)чѣствїи г(о)сподъ(ь)ствоваѣ шїихъ(ь). бл(а)гочѣстивомъ гл(аго)лю и хр(и)столюбивому кнезъ Лазару, сице люто разсверѣпѣвъ злочѣстивын. и оному ѡподобивъ сѣ, иже прѣстоль свои на облацѣхъ поставити готовящюу сѣ, и вышнемъ оупод(о)бити сѣ. и ѡко аспидъ глюхъ затикаѣ оуши свои, лютоу наростїю ѡбьоудѣвъ, на сїхъ наскочи“.

61 Уп. Ис 14, 12–15: „Како паде с неба, звијезда Данице, кѣри зорина? како се обори на земљу који си газїо народе? / А говорио си у срцу свом: изаћи ћу на небо, више звијезда Божијих подигнућу пријесто свој, и сјешћу на гори зборној на страни сјеверној; / Изаћи ћу у висине над облаке, изједначићу се с вишњим. / А ти се у пакао сврже, у дубину гробну.“

62 1 Пет 5, 8.

63 В. нпр. Новаковић, Нешто о кнезу Лазару, 162; Ђоровић, Силуан и Данило II, 89; Даничић, Похвала, 360.

64 Израз „аспида глуха“, који запажамо у наведеном пасусу – а који, заправо, представља референцу на Ис 57, 4–5 – затиче се и у Плаовић, *Слово*, 49. (Овде и даље, држимо се нумерације псалама по Септуагинти.)

не би било умесно наводити све појединачне примере, издвојићемо један за који држимо да је најрепрезентативнији; ради се, наиме, о натпису с мраморног стуба који је својевремено стајао на попришту Косовске битке:

И тако сложно велико безбројно мноштво
заједно с добрим и великим господином,
добром душом и вером најтврђом,
као на дворану красну и многамирисну храну
на непријатеља се устремише
и правог змаја згазише⁶⁵
и умртлише дивљу звер
и великог противника
и неситога ада свепрождрљивца,
велим Амурата и сина његова,
аспидин и гујин пород,
штене лавово и василисково,
па са њима и не мало других.⁶⁶

Животињске метафоре се, ипак, нису односиле искључиво на султана већ и на његове потчињене.⁶⁷ Премда су најчешће окарактерисани само као „звери“ (ζῷα) – „што по таме долазе да стадо разграбе“⁶⁸ – они су каткад експлицитно поистовећени с

65 Уп. Јефимија, *Књижевни радови*, 47.

66 Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, 159; изворни текст, исто, 145–146: „тѣмже съгласно многоѣ бесчисленноѣ множѣ)ство вѣкѣхъ съ добрымъ и великимъ гос(по)диномъ доблѣну д(оу)шноу. и вѣроу тѣрѣдѣиши. ѡкожѣ[ѣ] на чрьтогъ краснѣ, и многоуѣханѣносѣ хпитѣнѣ. на врагы хстрѣмише сѣ. и соущаго зѣмѣа попракѣше и оумрѣтише сеѣра дѣѣаго. и великаго сѣпротѣнѣника. и неситаго ада вѣснадѣца. рекѣ же амоурата и сѣ(ы) на ѣгова. аспидово ишѣдѣе и ѣхидново. цѣне лѣвово и васил(и)сково. нѣ съ ними ишѣхъ не малѣхъ“. Уколико је аутор натписа парафразирао Пс 90, 13 – као што се нама чини да јесте – онда је иза те одлуке вероватно стајала намера да се Лазарева борба против Османлија представи кроз призму Христове победе над ђаволом, уп. V. Lozanova-Stancheva, *The Basilisk: Visualization of the Mystery, Ζῷα καὶ περιβάλλον στο Βυζάντιο (7ος–12ος αι.)*, ed. H. Αναγνωστάκης et al., Αθήνα 2011, 179–193, стр. 182.

67 Међу скоријим публикацијама о животињским метафорама у служби конструисања другости издвојили бисмо: N. Koutrakou, ‘Animal Farm’ in Byzantium? The Terminology of Animal Imagery in middle Byzantine Politics and the Eight ‘Deadly Sins’, *Ζῷα καὶ περιβάλλον στο Βυζάντιο*, 319–377; *Animals and Otherness in the Middle Ages: Perspectives across disciplines*, ed. F. de Asís García García et al., Oxford 2013; *Biblical Creatures: The Animal as an Object of Interpretation in Pre-Modern Christian and Jewish Hermeneutic Traditions*, тематски број часописа *Interfaces: A Journal of Medieval European Literatures* 5 (2018), ed. A. Lembke.

68 Цитат је преузет из *Службе кнезу Лазару*, где читамо: „[...] огради их светлошћу од таме несветле, Лазаре, и од звери што по таме долазе да стадо разграбе“ (и тѣхъ

псима или вуковима.⁶⁹ Осим тобожње суровости непријатеља, ова стилска средства имала су да додатно истакну њихову бројност и брзину којом су продирали кроз Српску земљу; у том смислу ваља разумети и поређења с пчелама или птицама.⁷⁰ У сваком случају, сврха оваквог књижевног поступка је очигледна: поред тога што, видели смо, не остављају простора ни за најмањи наговештај врлине код „Исмаилћана“/„Агарена“, наши извори на овај начин доводе у питање и саму њихову човечност.

✱

У досадашњем излагању наш циљ је био да испитамо структуру представе о османској другости која проистиче из размотреног репертоара историјских извора. Главне компоненте овога дискурса, као што смо настојали да покажемо, могу се разазнати на равни вере, етничитета и културе. Оно што је, међутим, кључно подвући јесте то да посредни нису изоловане, међусобно неповезане категорије; напротив, наш је утисак да се оне могу исправно разумети само уколико се сагледају као домени који се преклапају и међусобно допуњују, стварајући јединствен идентитетски критеријум чије неиспуњење за последицу има настанак антитетичког Другог. Овакав механизам дискурзивног другојачења теоријски је на веома подстицајан начин артикулисала Марија Болеци увевши, у својој не тако давно објављеној књизи о концепту варварства, појам „цивилизацијских стандарда“ (*civilisational standards*).⁷¹ Ти стандарди, који обухватају три горепоменуте категорије – премда се нипошто на њих не ограничавају – одражавају оно што ауторка зове „средишњим принципом самоодређења“ (*central self-defining principle*), из којег, по правилу, извире идеја о супериорности једне стране над неком другом.⁷² У одређе-

создаде от тьмы несветлыа лазарс и от иже въ немъ приходещиѣ збѣры то расхътити), Србљак 2, прир. Трифуновић, 183; Трифуновић – Шпадијер, Служба, 205.

69 Новаковић, Нешто о кнезу Лазару, 162; Ђоровић, Силуан и Данило II, 89; Трифуновић – Шпадијер, Служба, 200, 205, 206; Даничић, Похвала, 360; Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, 146. Уп. Koutrakou, 'Animal Farm', 331–334.

70 Плаовић, *Слово*, 51 (цит. ниже); *Corpus des Dionysios Areiopagites*, ed. Goltz – Prochogov, 2 (цит. изнад). Константин Филозоф ће, нешто касније, упоредити османске нападе с најездом скакаваца: „якож(е) никотори прѣсы на нас(ь) издѣлаше ѿ“, Куев – Петков, *Сѣбрани сѣчинения*, 373.

71 M. Boletsi, *Barbarism and Its Discontents*, Stanford 2013, 68–107.

72 Исто, 64–65. Замисао веома сличну овој недавно је елаборирао Рустам Шукуров, који пише о нечему што назива „Byzantine self-description model“; овај модел, по мишљењу аутора, чине „парадигме самоодређења“ (*self-description*

ном периоду и на одређеном простору, један од ових стандарда се може издвојити као преовлађујући, но чак и у таквим ситуацијама он заправо може бити само окосница „констелације“ коју твори заједно с осталим стандардима. Поента на којој Болеци такође инсистира – по нашем мишљењу с пуним правом – јесте то да се ове констелације не смеју третирати као вечне и непроменљиве, будући да су цивилизацијски стандарди увек подложни (ре)комбиновању како би се у датим околностима пружио одговарајући одговор.⁷³ Последично, закључује она, цивилизацијски стандарди „не постоје изоловано као строги концептуални оквири већ сачињавају дискурзивна поља која се међусобно осветљавају и преплићу“.⁷⁴

На трагу укратко изложене теоријске архитектуре Марије Болеци, а у контексту тренутне дискусије, логично се намеће следеће питање: који би то средишњи принцип самоодређења могао објединити све цивилизацијске стандарде из чијег неиспуњавања или кршења проистиче другост османских освајача у размотреним изворима? Мишљења смо да би се ова сводна идентитетска категорија можда могла тражити у једном од темељних политикотеолошких концепата хришћанског средњовековља, који је, у време кад су се Османлије појавили у југоисточној Европи, већ имао дугу традицију у српској средини. Циљамо, наиме, на концепт богоизабрања, који, у суштини, подразумева привилеговани, заветни однос између Бога и одређене заједнице.⁷⁵ Као што су медијевистичка истраживања спроведена на сразмерно широком узорку несумњиво показала, ова замисао је служила елитама диљем хришћанског света као полазна тачка за формулисање верско-политичких програма чији су домети непосредно зависили од претпоставке да њихови носиоци имају (немалу) улогу у провиденцијалном плану.⁷⁶ У том погледу српски

paradigms) помоћу којих су се Византинци као заједница издвајали у односу на друге, а које подразумевају етницитет, културу, религију и грађанство, Shukurov, *Byzantine Turks*, 11.

73 Boletsi, *Barbarism*, 59.

74 Исто, 68.

75 Из обимне литературе о идеји богоизабрања издвојићемо следеће наслове: D. Novak, *The Election of Israel: The Idea of the Chosen People*, Cambridge – New York 1995; J. Bailey Wells, *God's Holy People: A Theme in Biblical Theology*, Sheffield 2000; A. D. Smith, *Chosen Peoples: Sacred Sources of National Identity*, Oxford 2003.

76 В. нпр. М. Garrison, *The Franks as the New Israel? Education for an identity from Pippin to Charlemagne, The Uses of the Past in the Early Middle Ages*, ed. Y. Hen – M. Innes, Cambridge 2000, 114–161; *A Holy People: Jewish and Christian Perspectives on Religious Communal Identity*, ed. M. Poorthuis – J. Schwartz, Leiden – Boston 2006, 149 и даље; Sh. Eshel, *The Concept of the Elect Nation in Byzantium*, Leiden – Boston 2018.

случај не представља никакав изузетак. Уверење да Немањићи у божјим очима уживају нарочит статус зачето је у најранијој фази њихове владавине, а до пуног изражаја је дошло у житијима светог Симеона и светог Саве.⁷⁷ Сврстано међу главне идеолошке ослонце светорodne династије, оно ју је на концу (додуше, у знатно измењеном виду) и надживело; речју, чак ни по гашењу Немањине лозе, веровање у њену – и, по импликацији, „народну“ – посебност није изгубило свој духовни и политички потенцијал. Но, како би се целовитом сагледавању овог проблема морала посветити посебна студија, у наставку рада усредсредимо се на то како је постулат о богоизабрању утицао на представе о идентитету и другости у годинама после Косова.

Ако би у оквиру корпуса косовских списа требало одабрати један што се посебно издваја по упечатљивости описа немилих прилика које су наступиле након погибије кнеза Лазара, онда би то свакако било анонимово *Слово*. Ево како он приказује последице знамените битке:

Богомрсци пак они Исмаилћани, као да мало почекаше, па као пчеле расуше се и сву земљу нашу прођоше, јер не беше тада никога да им забрани то. Не беше злобе коју не сатворише. И виде се по други пут пророчко казање како бива. Боже, приђоше незнабошци на твоје, и не само што оскврнуше свете цркве, но и огњу предаваху их. И положише трупла раба твојих за храну птицама небесним. Тела преподобних твојих зверима земаљским. Не око Јерусалима само, но по свој земљи овој. И беше се плач и ридање не мање од првога видело. Јер ове заклаху, остале пак живе одвођаху на своју земљу. И не на реци вавилонској као они тада сеђасмо, но на оном где све реке мале и велике утичу, разлучени бесмо и распродати у сву њихову земљу. И мати за чедом плакаше. И отац горко ридаше. И брат брата обгрљивши љуте сузе проливаше. И сестре браћу, и браћа сестре. Гледаше како другог некуда одводе, руке о вратове једно другом сплићући, жалосно кричаху. О земљо, отворивши се, живе прими све нас! И они нам одвођени, натраг гледаху, док они што су их очима гледали, невидљиви не постадоше.⁷⁸

77 М. Благојевић, Срби – избрани народ: О националним и државним интересима у делима Доментијана, *Историјски гласник* 1–2 (1994), 15–28 (прештампано у *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд 2004, 115–132); Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија, passim*; A. Z. Savić, Athos – Jerusalem – Sinai: Peregrinations and Identities in the *Lives* of St Sava of Serbia, *South-Eastern Europe and the Eastern Mediterranean*, ed. I. Feodorov, Brăila 2020, 23–52.

78 Плаовић, *Слово*, 51: „б(о)гомрсьции же онь измаилти, иакоже мало пождавше· пакы иакож[е] пчелы просыпаше [е], и въсѡу землю нашу протекше не бо бѣ к[ъ] томоу

Мада ови потресни редови у многим погледу подсећају на раније цитирани колофон инока Исаије, примећујемо да се они, проговарајући о актуелним невољама, експлицитније ослањају на језик псалама. Упркос томе што врло познате речи с почетка 136. псалма („На водама Вавилонским сјеђасмо и плакасмо опомињући се Сиона“)⁷⁹ одмах упадају у очи, у наведеном пасусу заправо најгласније одзивања ламент над Јерусалимом којим се отвара 78. псалм:

Боже! незнабошци дођоше у достојање твоје; оскврнише свету цркву твоју, Јерусалим претворише у зидине. / Трупље слуга твојих дадоше птицама небескијем да их једу, тијела светаца твојих звијерима земаљским. / Пролише крв њихову као воду око Јерусалима, и не бјеше ко да погребе.⁸⁰

Катастрофична збивања која су, наводно, пратила продор Османлија тиме су доведена у непосредну везу с једном од најтрауматичнијих старозаветних епизода – ону о плећењу Јерусалима 587. пре н. е. и вавилонском ропству Јевреја. Сличан ефекат постиже и Данило III, који у свом излагању евоцира Књигу пророка Јеремије:

И видело се како неке одводе, друге нештедимице муче, неке ма-чем сасецају, а мноштво крв пролива. Ту се видела жалост, беда, плач и ридање свуда неутешно, као што Јеремија слично плакаше и туговаше за Јерусалимом, а бројни непријатељи брше га по глави оскрбљујући га. И узе се од кћери Сионових сва лепота.⁸¹

кого възбраняюща тѣмъ• не бѣ злоба юже не сътворише• и бѣ видѣти прор(о)чѣское реченіе второе бывающе• б(о)ж(е) прїидоше сѣщцы въ доштаніе твою• и не тѣю осквернише с(в)етые цр(ъ)квы, нъ и огню дѣлшотворадоху ихъ• и положише троупѣ рабъ твоихъ[ъ] брашно птицамъ н(с)б(с)нымъ• плѣти прѣподобныхъ[ъ] твоихъ[ъ] зѣбремъ зѣмьнымъ• не окр(с)тъ їер(о)с(а)л(и)ма тѣмъ нъ по в[ъ]си земли сен• и бѣ плачь и рыданіе не мыне прѣваа(г)о видѣти• ѡбѣхъ[ъ] бо заклахъ• ѡставшихъ[ъ] же живехъ[ъ] ѡтвоядаху на свою землю и не на рѣцѣ вавѣлонсѣи ѡкоже ѡны тогда сѣдохомъ• нъ на вѣ нгоже в[ъ]се рѣкы малыя же и великыя вѣтичють, раздѣчаемыи быхомъ и распродаемыи въ в[ъ]соу тѣхъ землю• и м(а)ти о чѣдѣхъ[ъ] плакалаше• и ѡт(ъ)цѣ горцѣ рыдалаше• и братъ брата объѣмъ слъзы лютые проликалаше• и сестры братію, и братіа сестры• зреше се иного инамо ѡтводима, роуцѣ ѡ вынахъ дрѣгъ дрѣгоу оплѣтше, жалостиѣ крычаахъ• ѡ земли растоупивши се, живыи прїиимъ всѣхъ нас(ъ)• и инъ инамо ѡтводимъ, въспѣтъ зрѣше• дондеже очима зрѣщїихъ его невидимъ бывалаше“.

79 Пс 136, 1. (О нумерацији псалама в. нап. 64.)

80 Пс 78, 1–3.

81 Данило Трефи, *Сабрана дела*, 68; изворни текст, Ђоровић, Силуан и Данило II, 97–98: „и бѣ видѣти ѡбѣхъ ѡводимыхъ(ъ)• ѡбѣхъ же нашедѣ томимыхъ(ъ)• ѡбѣхъ же мѣни съсѣцаемѣхъ(ъ)• и множество крѣвемъ проликающимъ се тѣ бѣ видѣти• скрѣбь• бѣдѣ• плачь• и рыданіе въсѣдѣ нехѣтишимо• ѡкоже Іеремїа ѡ сихъ(ъ) под(о)бнаа плаче и сѣтѣ ѡ Іер(оу)с(а)л(и)мѣ• бише ѡскрѣбляющаго его въ главѣ• брази его ѡбыли быше• и възет се ѡ дщери Сионови въса лѣпота се“. Треба нагласити чињеницу да ово није једина референца на Јеремију у Данила; једнако је знаковита и паралела

Према нашем виђењу ствари, повлачење паралеле између познатог примера из библијске старине и „агаренског“ освајања не би се смело разумети као пуко књижевно средство које је требало да (пре)увелича размере бесумње незавидне ситуације у којој се српска страна нашла по Косовској бици; мишљења смо, наиме, да је смештање текућих збивања у дати референтни оквир за циљ имало да их на одговарајући начин контекстуализује и објасни, односно да им подари смисао – наравно, у складу с потребама оних друштвених кругова који су тај процес држали под контролом. Другим речима, уколико претпоставимо да је судбина древних Јевреја третирана као својеврсна префигурација „историјског хода“ новог Израиља, онда би наратив о страдањима ових првих требало да нам пружи увид у оно што су писци епохе османског „нашаствија“ перципирали као његове узроке, али и оно што су, вероватно, видели као могући излаз из њиме изазване кризе.

✱

Кренимо од узрока. Као што је раније истакнуто, у једном сегменту нашег изворног досијеа долазак „Исмаиљана“ експлицитно је доведен у корелацију с деловањем ђавола, тј. с његовом завишћу према „благочастивима“ и непролазном склоношћу ка томе да им чини нажао кад год добије прилику. Па ипак, иако је „нечастивог“ могуће окарактерисати као покретача непријатељске војске, његово замешатељство у бити није могло бити корен проблема јер је, према учењу цркве, оно спутано спољним фактором – божјом вољом. Крајње поједностављено, ђаво не може повредити никога кога Бог претходно није намерио да казни или искуша. У том смислу, природно се намеће питање шта је учињено да би, како каже Исаија у наведеном одломку, „допуштењем божјим“ звери прождирале хришћане. Шта је изазвало „гнев божји“, којем, по речима овог ученог монаха, „нико није моћан противстати“ (никтоже моћенъ противоу стати)?⁸² У продужетку малочас цитираног пасуса, у којем сликовито приказује „агаренска“ злодела, анонимни аутор *Слова о кнезу Лазару* кратко закључује: „И све ово, и много више, због грехова наших пострадамо“ (и сѧ в[ъ]сѧ, и инаѧ мноѡжаиша грѣх[ъ] рад[и] нашихъ пострада[а]-

коју прави између овог библијског пророка и кнеза Лазара, приказујући потоњег како се учи битке моли Богу за опрост грехова, в. Трифуновић, *Српски средњовековни сјисци*, 45; Васиљевић, *Култови свейих*, 57.

82 *Зайиси и наййиси*, прир. Павић, 71; *Corpus des Dionysios Areiopagites*, ed. Goltz – Prochorov, 1–2.

хѡмь).⁸³ Збиља, не само у изворима што су овде у фокусу већ и у обухватнијем узорку историјске грађе с прелаза XIV у XV столеће, грех се често наводи као суштински узрок катастрофе која се обрушила на Српску земљу у лику султана и његових армија.⁸⁴

Истини за вољу, у овој аргументацији нема ничег што није много пута виђено пре (а ни после) у средњовековној књижевности – посуштајање на путу побожности, из којег се рађа грех, било је универзално објашњење за сваковрсне животне недаће, индивидуалне и колективне. Конкретно, кад говоримо о хришћанско-муслиманским односима, оно је пласирано већ у првој половини VII века, заправо чим су Арапи почели да преузимају византијске поседе на Блиском истоку; у њиховој муњевитој експанзији савременици су препознали божанску одмазду за широки распон преступа, од развратног понашања до капиталних догматских застрахења.⁸⁵ Кроз средњовековље, у срединама које су баштиниле најразличитије језичке, верске те културне традиције, сусрети с муслиманима (особито они што су се завршавали поразом и евентуалним потчињавањем хришћана) били су интерпретирани у веома сличном кључу. Пример који у контексту наше дискусије делује нарочито релевантно долази из дела позновизантијских интелектуалаца, којима, изгледа, није било страно да разлоге за савремене друштвено-политичке кризе предоче кроз језгровиту фразу „διὰ τὰς ἀμαρτίας ἡμῶν“.⁸⁶

Еквивалентна формулација на српскословенском – „грѣхъ ради нашихъ“ – провлачи се кроз изворни материјал којим се овде бавимо.⁸⁷ Но, оно што упада у очи с тим у вези јесте чињеница да ни из једног од размотрених текстова ми заправо не сазнајемо о каквим се тачно сажрешењима ради. Каквој је врсти трансгресије оваква казна могла бити сразмерна?⁸⁸ Мада се у нашем примарном досијеу

83 Плаовић, *Слово*, 51.

84 В. нап. 87 ниже.

85 Tolan, *Saracens*, 40–44.

86 I. Ševčenko, *The Decline of Byzantium Seen Through the Eyes of Its Intellectuals*, *Dumbarton Oaks Papers* 15 (1961), 167–186, стр. 179; в. и S. Vryonis Jr., *Byzantine Attitudes toward Islam during the Late Middle Ages*, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 12 (1971), 263–286, стр. 267–269.

87 Сем у већ цитираном *Слову о кнезу Лазару*, она се затиче и у Новаковић, *Нешто о кнезу Лазару*, 162; *Родослови и лейиоиси*, прир. Стојановић, 97. Неки примери изван циклуса косовских списа: *Зайиси и наийииси* 1, прир. Стојановић, 57, бр. 182; Ђ. Трифуновић, *Жийије свейої иайиријарха Јефрема* од епископа Марка, *Анали Филолошкої факултетиїа* 7 (1967), 67–74, стр. 71.

88 Једна од ретких назнака у том погледу затиче се у *Жийију кнеза Лазара*. Констатацију да је, „због грехова наших“, Свевишњи допустио да се „Исмаиљани“ обруше на Српску земљу, непознати аутор пропратио је следећим речима: „да

о греховима у које су огрезли сви слојеви оновременог друштва. У посланици упућеној јеромонаху кир Исаји, Димитрије са жаљењем обзнањује да „због мноштва грехова наших несташе благочашћа хришћанског“ (ѿма же ради множаства грѣхъ наших ѿскѣде бл҃гочѣіе хр҃стіань); услед свеобухватног моралног опадања, којем нису одолела ни духовна лица, закључује он, „[п]резре нас Бог и предаде у руке безаконих, скврних и нечовечних, мрских и срамних“ (прѣзрѣ бо бѣ и предаѣ нѣи въ рѣце безаконникъ, сквернѣи ихъ и безчл҃вчнѣи, мръскихъ же и стѣднѣи).⁹¹ Штавише, сем тога што је нагризало друштвено ткиво изнутра, одсуство врлине наводило је православне народе југоисточне Европе да се, из генерације у генерацију, и међусобно сукобљавају. Божји гнев који су оваквим поступањем на себе навукли – „[з]ло међу собом имајући и крв своју као воду проливајући, што је неприлично и неверницима да раде“ (Злѣ оубо тѣмъ іако имоущѣмъ междоу собою и крѣвы пролѣвающе своѣ іако воды, еже ни въ иновѣрныхъ дѣати подобно) – за крајњу последицу имао је њихово неславно потчињавање „Исмаилћанима“.⁹²

Као што смо видели на овим двама примерима – а којима би, у неком опсежнијем истраживачком захвату, свакако ваљало придружити и легенду о убиству цара Уроша⁹³ – објашњења за долазак Османлија тражена су у генералном посрнућу друштва, у изопачености елита те у хибрису владара. Сагледане на ширем компаративном плану, све поменуте варијанте очито спадају у ред општих места за којима су неретко посезали средњовековни писци суочени с муслиманским освајањима диљем Средоземља, а чији корени, у бити, сежу у заједничко хришћанско наслеђе.⁹⁴ Иако, дакле, косовски списи не казују ништа конкретно о сагрешењима због којих су се Османлије обрушили на Српску земљу, о њима је понешто, можда, могуће наслутити на основу обавештења садржаних у каснијим изворима. Истини за вољу, треба нагласити да, за нашу дискусију, ово питање у основи није од примарног значаја; мада би детаљнији увид у природу преступљења за која су Срби платили високу цену несумњиво

91 *Сѣиси Димитрија Канѣакузина и Владислава Граматѣика*, прир. Ј. Грковић-Мејдор, Београд 1993, 60; Димитѣр Кантакузин, *Сѣбрани сѣчинения*, прир. Б. Ангелов и др, София 1989, 150.

92 *Сѣиси Димитрија Канѣакузина*, прир. Грковић-Мејдор, 91; Димитѣр Кантакузин, *Сѣбрани сѣчинения*, 35. Владислав Граматик, савременик Димитријев, такође ставља акценат на ове немиле околности, *Примери*, прир. Трифуновић, 125.

93 Ј. Ређеп, О греху и казни божијој у легенди о убиству цара Уроша, *Грех и казна божија: Судбине, биѣке и предања српској средњеј века*, Нови Сад 2013, 221–231.

94 Занимљиву упоредну анализу доноси Ј. Tolan, *Réactions chrétiennes aux conquêtes musulmanes: Étude comparée des auteurs chrétiens de Syrie et d'Espagne, Cahiers de civilisation médiévale* 44/176 (2001), 349–367, посебно 351–354.

подигло разумевање датог проблема на један виши ниво, оно што је кључно и што би требало поново истаћи јесте то да су у испитаним саставима „Исмаиљхани“/„Агарени“ приказани надасве као „Богом пуштена стрела“ (богопоустњана стрѣла),⁹⁵ што ће рећи као пуки инструмент небеске одмазде уперене против народа који се показао недостојним божје милости.

Због чега је ова базична чињеница важна за тренутно разматрање? Важна је зато што грех и казна представљају један од неизоставних аспеката средњовековне идеје о богоизабрању, чији су корени, разуме се, старозаветни: док год су поштовали одредбе свог пакта са Свевишњим, Јевреји су уживали у његовим добрима, испољеним превасходно у дару земље. Иако је, дакле, у основи ове поставке верска исправност, можемо приметити да је она ипак имала нешто сложеније импликације. С једне стране, она је подразумевала етничке као и територијалне границе, а с друге, одређени модел понашања и опхођења који је дефинисао односе унутар друштва, али који је у бити одражавао однос заједнице према Богу и његовим заповестима. Скретање с тог пута, међутим, за последицу је имало пад у немилост и строгу (али правичну) казну. Као што смо видели изнад, поређење Срба с Јеврејима из Светог писма са собом повлачи паралелу између „Исмаиљхана“/„Агарена“ и Вавилоњана под Навуходоносором,⁹⁶ које је дијахронијски повезивала иста сврха – да зауздају преступљења (новог) Израиља. Штавише, мишљења смо да се управо у задатку који су „Исмаиљхани“/„Агарени“ имали да изврше крије кључ за разумевање начина на који су они приказани у нашем изворном материјалу; у њему, другим речима, лежи објашњење за то што они не оличавају некакав самосвојан квалитет већ – будући војска сачињена од неверника, туђинаца и културно нижевредних разоритеља – просту негацију основних упоришта идентитета (тј. „цивилизацијских стандарда“ сублимираних у „средишњи принцип самоодређења“) који се уједно промовише у анализираним списима. Поента, у коначници, јесте то да су Бог и његов изабрани народ једини истински релевантни актери историје спасења, док је улога трећих страна – у датом случају „синова Исмаилових“ – тек да подсети ове на место које им припада у поретку што га је Свевишњи устројио.⁹⁷

95 Сјиси о Косову, прир. Грковић, 123; Новаковић, Нешто о кнезу Лазару, 162.

96 Међу старозаветним антагонистима с којима се Османлије пореде такође су и Фараон и његова војска, те Голијат, в. нпр. Трифуновић – Шпадијер, Служба, 200; Трифуновић, Слово, 166; Матеич, Българският химнописец, 121–122.

97 С тим у вези в. Kaldellis, *Ethnography after Antiquity*, 77–78.

Као што смо могли видети на претходним страницама, поистовећивање освајачких похода Османлија с разарањем Јерусалима и Вавилонским ропством за циљ је имало да, евоцирајући општепознати преседан из светог наратива, објасни новонастале друштвено-политичке прилике и подари им значење у оквирима провиденцијалног плана. Но, чини се да постоји још један важан аспект те идејне поставке на који би се овде морала скренути позорност. Наиме, у досадашњем излагању акценат је био на греху и казни као градивним чиниоцима концепта богоизабрања. Оно што, међутим, нисмо истакли јесте то да је њега могуће у целости сагледати и правилно схватити само уколико се у разматрање двају наведених елемената укључи и онај којим се, заправо, затвара циклус на којем је почивала динамика односа између Бога и његовог изабраног народа; реч је, наравно, о искупљењу. Нема потребе посебно наглашавати то да сврха великих искушења кроз која је, уз божју дозволу, Израиљ у више наврата пролазио, а о којима потанко извештава библијска приповест, није била у поништењу завета већ управо у његовом обнављању, тј. у повратку на исправни пут с којег се, стицајем околности, скренуло. Из тога, према нашем најбољем уверењу, следи да је политички дискурс, развијен у периоду после Косовске битке и оличен у текстовима којима се овде бавимо, у основи имао да поручи да се у садашњости – као и у старозаветној прошлости, коју је публика имала пред очима као пример – историја спасења одвијала у истом правцу и да ће, консеквентно, Срби, као наследници првобитног изабраног народа, на крају бити враћени на стазу спасења.⁹⁸ У ономе што следи покушаћемо да покажемо како је ова замисао – према којој је, дакле, (измаштана) прошлост служила као јемство идеализоване будућности⁹⁹ – испољена у корпусу косовских списа.

Говор који је Лазар наводно одржао пред својим саборцима уочи битке сачуван је, односно реконструисан у неколико анализираних састава. Верзија која, по нашем суду, најјезгровитије изражава његову суштину, и која стога представља оптималну полазну тачку за даље разматрање, јесте она из кнежевог анонимног *Жиџија*. Према овом извору, он је окупљенима упутио следеће речи:

Идимо, браћо и чеда, идимо у предстојећи нам подвиг гледајући на наградодавца Христа. Смрћу дужности послужимо, пролијмо крв нашу,

98 Ову важну поенту већ је истакао Ф. Кемпфер, Почетак култа кнеза Лазара, *О кнезу Лазару*, прир. И. Божић – В. Ј. Ђурић, Београд 1975, 265–269, стр. 267.

99 Apter, *Political Discourse*, 11645.

смрћу живот искупимо и удове телеса наших непоштено предајмо на посечење за веру и отацтво наше и свакако ће се умилостивити Бог на оне што остану после нас и неће истребити род и земљу нашу до краја.¹⁰⁰

Цитирани редови садрже две кључне поруке на које се треба осврнути. Уочавамо, најпре, да се у њему развија тема искупљења за-снованог на саможртвовању, захваљујући којем су се Лазар и његови одреди убрзо окитили мартирским венцем.¹⁰¹ Премда је, сасвим начелно гледано, изворна хришћанска идеја о мучеништву – која подразумева прихватање смрти по узору на Христа, дакле без пружања отпора – била неспојива с погибијом на бојном пољу,¹⁰² у овом случају логика је била нешто друкчија: вољно понудивши себе Богу као „живу жртву“, кнежева војска је заслужила вечни живот у небеском насељу.¹⁰³ У том смислу је и неименовани састављач *Житија*, закључујући своју причу о Косовској бици, записао да „велики мученик [Лазар] приведе сабор Христу Богу својему у Вишњи Јерусалим, као некада Исус Навин људе у земљу обећану“ (и приведе събор велии мученикъ Христоу Богу своемоу въ вишньи Иероусалимъ какоже древле Исусъ Навинъ люди божии въ зѣмлю обѣтованую).¹⁰⁴

100 *Сѣиси о Косову*, прир. Грковић, 123–124; изворни текст, Новаковић, Нешто о кнезу Лазару, 162–163; „идѣмъ братиѣ и чѣда, идѣмъ въ прѣдлѣжѣнии намъ подвигъ възирающе на мѣздовѣдателя Христа. Сѣмрѣтию дѣлѣнана послужимъ, пролѣвимъ крѣви наше, сѣмрѣтию жиднѣ искупимъ и оуды тѣлесѣ нашиѣ дадимъ нещадно на посѣчениѣ за благочѣстие и отчѣство наше и всако оумилостивитъ се Богъ на останьки наше и не потрѣбитъ родъ и зѣмлю нашу до коньца“.

101 Култови светих владара-мученика, који су, као и Лазар, положили свој живот за веру и отаџбину (обично бранећи их од „незнабожачке“ претње), неговани су дијелом средњовековне Европе, С. Марјановић-Душанић, *Династија и светост у доба породице Лазаревић: Стари узор и нови модели*, *Зборник радова Византѣолошког инстѣтута* 43 (2006), 77–95, стр. 78–83; в. и иста, *Patterns of Martyrial Sanctity in the Royal Ideology of Medieval Serbia: Continuity and Change*, *Balkanica* 37 (2007), 69–79, стр. 76–78. Што се компаративних приступа тиче, упућујемо на N. W. Ingham, *The Sovereign as Martyr, East and West*, *The Slavic and East European Journal* 17/1 (1973), 1–17 и R. Folz, *Les saints rois du moyen âge en Occident (VIe–XIIIe s.)*, Bruxelles 1984, нарочито 23–67. Кад је пак реч о теми саможртвовања за домовину у средњем веку, и даље је вредно консултовати семинални чланак Е. Н. Kantorowicz, *Pro Patria Mori* in Medieval Political Thought, *American Historical Review* 56/3 (1951), 472–492.

102 Е. А. Zachariadou, *The Neomartyr's Message*, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 8 (1990/91), 51–63, стр. 55.

103 Ђоровић, Силуан и Данило II, 90, 93; уп. Рим 12, 1. С овим у вези в. и Ђ. Трифунѣвић, *Косовско страдање и небеско царство*, *О кнезу Лазару*, 255–263.

104 *Сѣиси о Косову*, прир. Грковић, 124; Новаковић, Нешто о кнезу Лазару, 163. Треба имати на уму и то да овај извор сугерише да је Лазар заробљен с великим бројем својих сабораца те да је погубљен тек *после* битке, што би се свакако

Па ипак, оно што нам горњи одломак недвосмислено ставља до знања јесте то да српски ратници нису били превасходно заинтересовани за властито спасење. Ово је, наиме, друга његова поента: најављујући „посечење за веру и отачаство“ Лазар је позвао своје витезове и војнике да положи сопствене животе како би се искупили греси свих њихових сународника, односно како би свом „роду“ и „земљи“ повратили место које им је провиђењем било намењено пре него што су се удаљили од врлине и на себе навукли божји гнев. Иста основна замисао одликује друге варијанте кнежеве беседе: код Данила III, примера ради, он охрабрује присутне на борбу „за Христа и побожност отачаства нашег“ (по Х(рист)ѣ и ѿ бл(а)гочѣстїи ѿчѣствѣ нашѣмь),¹⁰⁵ док га у *Слову* неименованог аутора затичемо како пледира, позивајући се на ауторитет јеванђеља, „од нужног да не побегнемо, но положимо душу своју за другове своје, као што рече Господ“ (сице и ноужднѣх[ъ] не ѿтѣгнем[ъ]· нь положимъ д(оу)шоу свою за дрѣгы свои ѿкоже реч(ъ) г(оспод)ъ).¹⁰⁶

Ван сваке сумње је, дакле, то да је жртва коју је Лазар поднео заједно с онима што су га следили у бој у наредном периоду схватана као залог колективног спасења. Збиља, будући да је он, како читамо, наступао као заштитник и искупитељ читавог српског народа, нимало не чуди то што су над његовим подвигом тог судбоносног дана бдели највећи небески заштитници „отачаства“:

А овај јуначни [Лазар], Христовим исповедањем укрeпивши се, и вером у њега, и топле молитвенике Христу раније пославши, Симеона, велим, новог мироточца, и светитеља Саву, и ове као тврде јемце имајући, не убојаше се свирепства оног безумног [Мурата], но тврдом надом укрeпивши се, и молитвама ових оградивши се, богооца Давида реч у срцу носећи, говораху: боже, дођоше незнабошци у достојање твоје, оскврнуше цркве свете твоје, настојећи да њих створе као хранилиште плодова. Но, госпoде, не предај нас до краја имена твојега ради, и не разори завет твој нама, по молитвама преподобних и богоносних отаца наших, Симеона и светитеља Саве. И молитвама ових наоружавши се, изиђоше у сретање злочастивих оних, и светлу победу показаше.¹⁰⁷

више уклапало у представу о типичној мученичкој смрти. Сем тога, јасно је да је кнез умро служећи, али и опонашајући Христа, Марјановић-Душанић, Династија и светост, 80. Било како било, наш је утисак да би, кад размишљамо о датом проблему, у обзир ваљало узети проницљиву опаску Нормана Ингама: „[I]f any remotely Christian meaning could be attached to his [sc. the sovereign's] violent death, he could be proclaimed a martyr“, Ingham, *Sovereign as Martyr*, 2.

105 Данило Трећи, *Сабрана дела*, 54; Ђоровић, Силуан и Данило II, 89.

106 Плаовић, *Слово*, 49–50.

107 *Сйиси о Косову*, прир. Ђрковић, 128; изворни текст, Радојичић, Похвала, 252: „ѿи же доблѣстѣны, Х(ри)с(то)вѣмь исповѣданіемь ѡкрѣплѣше се, и вѣрою иже ѿ нем(ъ).

Детаљ који на трагу наше досадашње расправе завређује да буде посебно истакнут јесте чињеница да, према *Пролошком житију*, Лазар није упутио молитву „свештеној двојци“ само да би му притекли у помоћ на бојном пољу;¹⁰⁸ од њих се, наиме, очекивало и да се заузму за очување завета са Свевишњим. Разуме се да у томе што су баш они призвани у овом контексту нема ничег необичног. Као што смо већ казали, тема богоизабрања добила је своју пуну разраду у српској средини још у житијима раног немањићког раздобља, при чему су управо Симеон и Сава били ти који су учинили да „деца отачества“ постану наследницима првог Израиља.¹⁰⁹ Будући да је, кроз XIII и добар део XIV века, светородна лоза оличавала овај повлашћени статус, не чуди то што су они који су намеравали да се надовежу на политичку оставштину Немањића претендовали и на то да их замене на челу новог изабраног народа. У том погледу можда најјаче одзвањају речи патријарха Данила III, вероватно најелоквентнијег идеолога породице Лазаревић:

А велики кнез Лазар виде себе самодршцем српских земаља, и као што некада по великом Мојсеју Исус Навин постаде наследник и начелник јеврејског народа, тако и овај после великих и побожних краљева и царева, назва се наследником и владарем свих Србаља.¹¹⁰

Међутим, иако не треба изгубити из вида то да је свест о континуитету заветне споне између Бога и Срба била и те како присутна, неопходно је подвући то да у карактеру овога односа ипак јесте

и топлѣи м(о)л(и)твѣники къ Х(ри)с(т)оу прѣд(ь)послав'ше. Симѣона г(лаго)лю новаго мѣроточ'ца и (свѣт)и(т)ела Савоу. и сѣхъ ѣко терѣднѣ испороучники имоуще не оубоашѣ се оного безоум'наго свѣрѣпства. нъ терѣдоу надеждоу оукрѣпльшѣ се. и сѣхъ м(о)л(и)твѣми ограждѣшѣ се. б(о)гоω(тъ)ца Д(а)в(и)да г(лаго)ль въ ср(ь)д(ь)ци ωб'носѣе г(лаго)ладоху. б(о)жѣ прїидошѣ сѣици въ дос(то)яніе твоѣ, осквернишѣ цр(ь)к(ь)ви с(вѣ)тыѣ твоѣ. тыцѣт' се сътворитѣ их(ь) ѣко ωωощноѣ хранилицѣ. нъ г(оспод) и г(оспод)и не прѣдаждѣ нас(ь) до кон'ца имени твоего ради. и не разори заѣтъ твои ωт(ь) нас(ь), м(о)л(и)твѣми пр(ѣ)п(о)д(о)бных(ь) и б(о)гоносных(ь) ωт(ь)цѣ наших(ь). Симѣона и (свѣт)и(т)ела Савы. и сѣх(ь) м(о)л(и)твѣми въорѣжѣшѣ изыдошѣ въ срѣтеніе злочѣстивых(ь) ωнѣх(ь) и свѣтлоу побѣдоу показавшѣ.“

108 О томе да су се савременици османских освајања молитвено обраћали Симеону и Сави за помоћ говори и чињеница да су у овом периоду настајали нови текстови посвећени свѣтачком двојцу – ради се о прошлким житијима и, што је нарочито индикативно, параклисима (молепствијима), Васиљевић, *Култови свѣтих*, 178–189.

109 В. литературу наведену у нап. 77.

110 Данило Трећи, *Сабрана дела*, 50; изворни текст, Ђоровић, Силуан и Данило II, 86: „Великии же кнезь Лазарь видить себе срьбскими земалями самодержствѣюща и ѣкоже дрѣвле по Моусѣ великомъ Ис(ь) Навѣинъ и(зра)ильским(ь) людемъ прѣемникъ бывъ и начелникъ сице и съ по великих(ь), и бл(а)гочѣстивых(ь) г(лаго)лю крал' же и ц(а)рь, прѣемникъ и вл(а)д(и)ка въсьмь срьблем(ь), именѣет се“.

дошло до извесне промене. Настојећи да дефинише ту промену, један истраживач је недавно устврдио да је османско освајање довело до својеврсног измештања српске идеје о изабраности из изворног, династичког, у нови, мартиролошки оквир.¹¹¹ И заиста, оно што овој тези несумњиво иде у прилог – и око чега су испитани састави потпуно сагласни – јесте то да је Лазарева жртва произвела ново сакрално упориште „божјег народа“:

Не само да нам пре смрти помагаше, него још топлије после смрти помагаше нам и као „пастир добри душу своју полагаше за овце своје“ (Јов. 10, 11) и не даде вуку разјурити их, тако и он ако нас не би чувао као град утврђеним зидовима, колико беде би нас спопало, колико невоља, колико мржње, колико мука од иноплеменика, а и од својих? Него, „као што кокош пилиће своје чува и под крила своја окупља“ (Мат. 23, 37) и очува их на броју и неповређене, тако и он нас. Откако се он уброја у синове Божије и нас освешта својом крвљу, не подиже се на нас мач секавши нас. Откако са нама борави, „замке се покидаше, а ми избављени бејасмо“. (Пс. 123, 7) Благословен Господ што избави људе своје и подиже овешталу и палу скинију и што благоизволи ту показати насеобину себи и Оцу и светом Духу и назвати ту Нови Израиљ.¹¹²

Као што је могуће наслутити из управо наведених редова, кључни моменат у уобличавању ове измењене политичкотеолошке поставке био је пренос кнежевих моштију у Раваницу. По нашем мишљењу, индикативно је то што косовски списи приповедају о овом важном – у извесном погледу, можда, и формативном – догађају ослањајући се на опробани репертоар старозаветних приказа, чија је сврховитост дошла до пуног изражаја још у хагиографији XIII столећа. Примера ради, излажући ток знамените транслације, анонимно *Похвално слово* посеже за сликом библијског краља Давида који тријумфално доноси Ковчег завета у Јерусалим – истом оном

111 P. Dziadul, *Between Destiny and Reality: Prophetic and Messianic Ideological Constructions in Serbian Literature during the Ottoman Period*, *Зборник радова Византйолошкој инстйијуга* 53 (2016), 343–354, стр. 349–352.

112 *Хрестйоматйија* 2, прир. Јовановић, 132–133; изворни текст, Даничић, *Похвала*, 364–365: „яко не тъкмо прѣжде смърти помагаше намъ, но теплѣише по смърти помагаше намъ, и якоже пастьрь добры доушоу свою полагае за овце свои и не даеъ вьскоу расхѣтити ихъ, сице и онъ аще не би якоже градъ забрала отьврѣденъ сьхранилъ насъ, колики бѣди прилаи быхомъ, колики напасти, колико ненависти, колики досади, еже оть иноплеменихъ, сиа же оть своихъ? но якоже кокошь птенце свои сьблюдаеъ и подъ крилѣ свои сьбираеъ и сьблюдаеъ ихъ цѣлы и невѣрѣденныхъ, сице и онъ насъ. оть нелиже онъ вѣмѣни се въ сынохъ божйихъ и насъ освѣсти своєю крѣвню, не възде на насъ мьчѣ сѣкы насъ. оть нелиже съ нами прѣбываеъ, сѣтъ съкрѣши се, мы же избавлени быхомъ. благословенъ господъ яко сътвори избавленіе людемъ своимъ, и въздвигъше овѣщавшю и падшою се скінию, и благоизволи тоу показати селеніе себе и отьцѣхъ и светомъ доухъ, и нареци тоу новѣи Ісраиљ“.

коју су Савини животописци уткали у познату причу о репатријацији светитељевог тела:¹¹³

Раније богоотац Давид ликујући
пред сеновитим ковчегом скакаше играјући,
а ми сада, налик на то збивање,
гледамо пред лицем ковчег,
а у њему уместо таблица мошти мученика.¹¹⁴

И сâм алудирајући на ову библијску епизоду,¹¹⁵ Андоније Рафаил у вези с пресељењем Лазаревих земних остатака евоцира још једну; наиме, ону која је, својевремено, служила као матрица за опис преноса моштију светог Симеона из хиландарског у студенички гроб:

Јер као што се Симови унуци поклонише Израилевом преносу из Египта у Хананеју, која праведно постаде Палестинска земља, сада, ојачаном молитвом слављења имена тајне небеске радости, распростирањем Христовог провиђења гледањем на царство српске области и на иласком светог Духа подиже се рог.¹¹⁶

Поред приповести о Јакову, Рафаил у истом контексту подсећа и на ону о његовом сину Јосифу, који је завештао свом народу да изнесу његово тело из Египта када их Бог поведе у Обећану земљу:¹¹⁷

113 О томе в. Д. Поповић, Српска владарска *translatio* као тријумфални *adventus*, *Под окриљем светлости: Култи светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006, 233–252, стр. 246–247; С. Марјановић-Душанић, Реликвије, чудотворења и *furta sacra*: Прилог истраживању српско-бугарских односа током четврте деценије XIII века, *Зборник радова Византолошког института* 46 (2009), 281–298, стр. 295.

114 *Христоматија* 2, прир. Јовановић, 133; изворни текст, Даничић, Похвала, 365: „прѣжде богоштыцъ Давидъ ликуѣ прѣдъ сѣннимъ ковчегомъ скакаше играѣ, мы же нынѣ образомъ събытіа зрѣѣ прѣдъ лицемъ ковчегъ, въ немже въ мѣсто скрижали мощи моучника“. Ова старозаветна сцена је, иначе, призивана и у другим делима српске средњовековне књижевности. За преглед различитих примера њене употребе, са одговарајућим наводима из извора, в. С. Томин, Мотив играња пред моштима у списима о сремским Бранковићима, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 50/1–2 (2002), 71–79, стр. 74–78.

115 Трифуновић, *Слово*, 169: „[...] и абѣ ракоу проваждають ѡкоже нѣкы послѣднаго рода кс(тъ)ствоу д(а)в(и)дъ прѣд кувотомъ родителна, младораслыны плѣти ногама идѣѣ [...]“.

116 *Данило II...*, прир. Јовановић, 140; изворни текст, Трифуновић, *Слово*, 169: „ѡкоже бо, по еке изъ егѣпта прѣнесеши израилеѣѣ ѡтдасть вънѣкомъ симоеѣмъ ѡт хананѣи въ странѣ палестинѣи праведнаа н(ы)нна же молюѣперителнымъ настоѣщаго трѣжства именемъ н(е)б(е)сныѣ радости таинство, протѣзателнымъ х(ристо)ва съмотрѣнѣ зрѣнѣмъ. срѣбскыѣ ѡбласти ц(а)р(ь)ствоу, нанѣтемъ с(в)е(т)а го д(оу)ха въдвизаѣт ѡ роугъ“. О паралели Симеон Немања – Јаков у контексту преноса његових моштију в. Поповић, Српска владарска *translatio*, 241–242; Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 191–197.

117 1 Мој 50, 24–25.

И Бог, као промислитељ доброг, као што је [лавру] после осамнаест година устроји у свом наслеђу, тако и скиптроносаца Лазара, који подвизима мучења измени живот, и потом у току друге године, када се приближи окончање круга, као што другог Јосифа кости у други благословени крај пренесе, тако и у том саздању општежитељне лавре достојнохвално славећи положи, која лежи у недрима поткриља Ку-чајнске Горе у месту званом Раваница.¹¹⁸

Такође надахнут редовима с краја Књиге постања, неименовани састављач *Слова о кнезу Лазару* је записао следеће:

И поново окренимо се ка блаженога светим моштима. И часном помену и празнику. Њега ради празнујемо данас. А њему беше по Јосифу целомудреност. По Давиду кротост. По Соломону разум. Али још је и виши од Соломона овај, јер ако и превасхођаше меру човечјега јестетства мудрост Соломонова, баш у томе треба меру имати. Као што је ономе прекор, тако је блаженоме овом похвала. Не само код земаљских, но и код вишњих сила. Јосиф пак, у Египту скончавајући, синовима Израиљевим завешта: током посете којом ће вас посетити Господ Бог, изнесите кости моје одавде. А овај блажени никоме не завешта. Но Богом покренут нови Израиљ стече се. И не синови његови само, но и много народа од оближњих и од даљњих страна, сабираху се мушкарци и жене и деца. Ови да виде, ови да се освештају дотицањем светога тела.¹¹⁹

У специфичним околностима у којима је настао наш изворни корпус, ове значењем бремените светописамске референце, узете скупа, морале су имати снажне идеолошке импликације. Ван сваке је сумње то да је њима на особито сугестиван начин апострофирана са-

118 Данило II..., прир. Јовановић, 144; изворни текст, Трифуновић, *Слово*, 172: „и благиѣхъ промыслитель б(ог)ъ, иакоже сима по,итїиѣхъ лѣтѣхъ въ своемъ оустрои наследни- сице же и скѣптроносаца лазара иже м(оу)ч(е)нїиѣ подеигы измѣниѣхъ житїѣ и ето- ромъ по сїхъ теченїа лѣтоу, съкращенїа кроугомъ достижающѣхъ концѣ. и иакоже дрѣгаго іосїфа кости, въ страну б(а)го(с)ло)веную прѣнесше и въ тѣмъ създаниѣхъ общаго житїа лаврѣ, дос(то)хвално славецѣ полагаютъ коучаинскыѣ горы подкрилїа лежачиѣмъ нѣдрѣ, равнїца мѣстниѣмъ званїемъ носциѣ число“.

119 Плаовић, *Слово*, 54: „И паки обратим[ъ] се къ блаженнаго сего с(в)ѣтѣи моци и ч(ѣ)стнѣи памети и празникоу егоже рад[и] и трѣхъствѣоуемъ д(ѣ)н(ѣ)сѣ емъ же бѣ по іосїфѣу цѣломудрїѣ по д(а)в(и)дѣ кротос(тѣ) по соломонѣ разѣумѣ паче же вы- сочанїи соломона сѣи аце бо и прѣвѣсхождааше мѣру ч(л)о(в)ѣчскаго кст(ѣст)ва прѣмъдрѣс(тѣ) соломонѣмъ нѣ въ еже потреба бѣ имѣти, ѡтѣцети се и иакоже ѡно- му поношенїе, сице и бл(а)женному сѣмъ похвала не тѣчиѣ въ земаљнорѣднѣхъ[ъ], нѣ и въ прѣвѣшнѣхъ силахъ[ъ] іосїф же въ егѣпте скончавае се, с(ы)номъ іс(раи)л(їе) вом(ѣ) завѣща посѣщенїемъ имже посѣтитъ вас(ѣ) г(оспод)ъ б(ог)ъ, изнесете кости моѣ ѡтсѣдоу сѣи же бл(а)женниѣ, никомъ не завѣща нѣ б(о)гомъ деижимъ новы іс(раи)лѣ сътѣкаст[ъ] се и не с(ы)нове егѣ тѣчиѣ, нѣ и многѣхъ народѣхъ[ъ] ѡт[ъ] в[ъ]сѣхъ окрстнѣхъ[ъ] и ѡт[ъ] даннѣхъ[ъ] странѣ, събираху се мѣжѣ и жени и дѣти ѡво оубѣ видѣти, ѡво же ос(в)ѣтити се прикосновенїемъ с(в)ѣтаго тѣлесе“.

кралност Лазаревих реликвија. Но, штавише, под утиском смо да оне одражавају и тежње високих црквених и световних кругова ка (ре)концептуализацији колективитета који је штовао палог владара и који је, природно, био главни бенефицијар његовог светачког покровитељства. Слављен као „[н]овопросијала звезда“ што сија „светлим лучама својих моштију свима вернима, а највише свом отачаству“ (Новопросијала звѣзда њѣи се на западѣ ѿла свѣтлыми лѣчами своѣхъ моштии въсьмь вѣрнымъ, паче же своему ѿтѣчеству),¹²⁰ кнез-мученик добио је статус духовног стожера заједнице, за чије је искупљење заложиио властити живот. У том смислу, постао је својеврсним симболом обнове, која је, у бити, подразумевала повратак под окриље завета, односно поновно прихватање улоге коју је провиђење наменило његовом народу. Као што смо видели у горенаведеним одељцима, својим присуством Лазар је изнова посветио како људе што су се тискали око његовог кивота тако и територију на коју су његове мошти пренете, а која се – нека не остане непримећено – дискурзивно поистовећује са Обећаном земљом. Ево како Данило III приказује рестаурацију старог поретка:

Видевши довољно искушавања кажњавањем, Господ не трпи дуго оставити хришћане да им непријатељ чини неправде и бојем их плаши, јер је близу свих који га призивају. Немоћнима силу даје, онима који се надају у њега и кадгод они који се подигну на бој непријатељском смелошћу побеђени бивају, а други сами од себе као неком муњом опрљени међусобно бој приметнувши, дају се у бег, а неки миром и љубављу привучени, уместо непријатеља и противника пријатеље себи стварају и друге. И могло се видети као да из два једно бива. Тако Српска земља, не више као цела, која се за кратко могла видети у опустелости и згажености, опет се на пређашњу своју лепоту подиже и свенародним насељавањем украшаваше се и умножаваше. Богу се тако изволе.

А потом, када славни Стефан достиже узраст савреног мужа, одозго Богу изволе се да му се скиптар родитеља уручи, а свеосвећеног патријарха молитвом рукополагања благослови се и отачаским чином украси се, именовавши се као велики кнез Стефан. Самодршцем и владарем Срба назва се. И сви благородни поклонише се, оглашавајући се са „Многа лета“ и „Биће, биће“.¹²¹

120 Сийси о Косову, прир. Грковић, 139; Трифуновић – Шпадијер, Служба, 205.

121 Данило Трећи, *Сабрана дела*, 69; изворни текст, Ђоровић, Силуан и Данило II 98–99: „видѣвъ доволноѣ наказаніа искѣшеніе и не ѿтрьпѣваетъ на дльзѣ хр(и)стоименитиѣхъ ѿставити ѿпротивными ѿбыдимъ быти, и бранѣ ѿпрѣтѣть. близ бо естъ въсьмь(ѣ) призывающимъ его ѿ немоци силѣ подавае ѡпокаяющимъ на нь и ѿкогда ѡбо браны подвижни се и ѿпостатнымъ доблестивѣхъ побѣжденномъ(ѣ) бывшемъ инѣи же сами ѿ себе ѡкоже ѿ нѣкоѣ млынѣ женоми мѣждѣсобною рать прѣемше, бѣгъ се еше инѣи же миромъ(ѣ) и любовію притрѣгше и въ мѣсто врагъ и

Патријархова порука је недвосмислена: као што су претходно били подвргнути казни, Срби су сада, опет божјом вољом, враћени у милост. Јасно је, штавише, да је овај нови преокрет оличен у владарској фигури Стефана Лазаревића, чији је легитимитет, добро је познато, имао јако упориште у култу његовог оца и претходника.¹²² И заиста, премда Данило до детаља описује погубни сукоб на Косову, али и страдање хришћанског живља које је потом уследило, чини се да крај његовог списка ипак не носи дефетистички предзнак. Напротив, полазећи од начелне примедбе да „[н]ије довољно само веровати у њега [Господа], него за њега и страдати, јер заиста благодат је велика удостојити се у нечему пострадали за Христа“ (нѣ тѣчю ежѣ въ нѣ вѣровати, нѣ ежѣ ѿ нѣмѣ и страд(а)ти· ибо въ истинѣ бл(а)г(о)д(ѣ)тъ велика ес(тъ)· ежѣ спод(о)бити се Х(рист)а ради что пострада(а)ти),¹²³ Данило апелује на слушаоце *Слова* да у подвигу следе светог кнеза и његове саборце: „помолимо се и похитајмо да као што је њих [Бог] венчао оружјем милости своје, тако и ми оружјем правде да примимо венац благодати, даром Божијим да будемо ограђени“ (помолим се и тѣчим се· какоже сихъ орѣжѣмъ бл(а)говолѣніа своего вѣнчалъ ес(тъ)· да и мы орѣжѣмъ правды. пріѣмше вѣн'цъ бл(а)г(о)д(ѣ)ти дарованіа б(о)жїа, ограждѣни бѣдемъ).¹²⁴

Наравно, борба на коју се паства позива – „наша борба“, како каже писац – „није у крви и телесно, него против ваздушного мноштва поднебесних власти зла“ (нѣ бо наша бранѣ къ крѣви и плѣти нѣ къ въздушнымъ(ъ) тмѣ под(ъ)н(е)б(е)снымъ властемъ злобы),¹²⁵ што ће рећи да она подразумева и друкчија средства. Једино се, наиме, кроз трпљење, врлину и, поврх свега, кроз искрено покајање Бог може умолити да сачува свој народ пред „видљивим и невидљивим непријатељима“:

сѡпостатныхъ(ъ), принателе себе сътворяють и дрѣгы· и бѣ видѣти како ѡбонимъ едино быти· сице срьбѣ ска земля, иже не вѣса по малѣ въ запѣстеніе и поправіе видѣти се хотѣаше паки на прѣвѣзю свою добротѣ възходитъ· и многочл(о)вѣчнымъ(ъ) и всенароднымъ(ъ) населеніемъ красоваше се и множаши· б(о)гъ сице изволившѣ.

По сихъ же достохвалнымъ Стефанъ, въ мѣжа съвершена възраст достигши· съ выше б(о)г(о)мъ изволасть се· родителемъ же скѣп'три вѣрчаше се· выссос(е)щеннимъ же патріар'хомъ(ъ) м(о)л(и)твенноу рѣковъзложеніемъ бл(а)г(о)воляет се ѡч'ьскимъ же саномъ(ъ) украшаше се· великимъ же кнезѣ Стефанъ именѣт се· самодръжаць и бл(а)д(и)ка срьбленъмъ нарицает се· и въсѣмъ бл(а)городнымъ(ъ) поклоншимъ се· многа лѣта и бѣдѣтъ боудѣтъ пригласившимъ(ъ)“.

122 Марјановић-Душанић, *Династија и светост*, 84–87; Васиљевић, *Култови свештих*, 290–303.

123 Данило Трећи, *Сабрана дела*, 70; Ћоровић, Силуан и Данило II, 99.

124 Данило Трећи, *Сабрана дела*, 72; Ћоровић, Силуан и Данило II, 101.

125 Данило Трећи, *Сабрана дела*, 73; Ћоровић, Силуан и Данило II, 101.

Зато, заиштимом, умолимо молбама и прошењем, клекнимо пред Пречисту Богомати, пред свете апостоле, пред пророке, мученике, преподобне и све заједно који Богу угодише, јер Бог је кадар и милостив преко сваке речи, више од сваке жртве, више од сваке мисли непријатеље да посрами, и на земљу нашу да се смиљује, и владаре укрепи, и у православљу утврди и у побожности оснажи, и у љубави усаврши, и у вери сачува, и у миру добром отхрани, и своју славу просветли, и нас из мноштва грехова избави и вечних добара удостоји.¹²⁶

По нашем разумевању ствари, овај пасус сведочи о томе да је у годинама после Косовске битке нада у превазилажење друштвено-политичке кризе – коју Данило III, међу осталима, артикулише кроз дискурс о милостивом Богу спремном да врати верујуће под своје окриље – почивала на уверењу да су, упркос знатним губицима, одређене структуре власти, кадре да буду носиоци обнове, ипак преживеле иницијални судар с освајачима. Те структуре, за чије се „укрепљење“ ваљало усрдно молити, гравитирале су у раздобљу које је изнедрило косовске списе око личности Лазаревог наследника. Сагледан кроз очев политички легат – али и кроз његову нетом стечену могућност да посредује код Свевишњег – кнез и, касније, деспот Стефан постао је новим упориштем вере у избављење од османске претње. У том кључу би, чини нам се, ваљало разумети и молитвено интониране редове из *Службе кнезу Лазару*:

Приведитељу свега из небића у биће,
ти што од Деве невине нас ради оваплоти се,
измаиљског непријатеља што нас напада покори,
деспоту нашем победу даруј
молбама твог Лазара
и родитељке ти, Слово Божије.¹²⁷

126 Данило Трећи, *Сабрана дела*, 74; изворни текст, Ђоровић, Силуан и Данило II, 103: „[...] тѣм же• възыцимъ• оумолимъ• припадимъ• къ прѣч(и)стои б(о)гом(а) тери• къ с(в)ѣтлымъ(ъ) ап(о)с(то)ломъ(ъ)• къ пророкомъ(ъ) м(оу)ч(е)нникомъ(ъ)• прѣ(ъ) под(о)бнымъ и въсѣмъ кѣпно иже б(о)гъ оутодишимъ• и сихъ м(о)лбамъ сихъ прошеніемъ• довольнъ ес(тъ) и милостивъ б(о)гъ• паче вѣсакоего слова• паче вѣсакое жрътвы• паче вѣсакое мысли• врагы посрамити• и землю нашу помиловати• и господ(ъ) ствѣющихъ(ъ) зкрѣпити• и въ православіи зтвердити• и въ бл(а)гочѣстїи зкрѣпити• и въ любви свершити• и въ вѣрѣ схранити• и въ тишинѣ бл(а)гъ окормити и сею славоу просвѣтити• и нас(ъ) ѿ множества грѣховъ избавити, и вѣчныхъ бл(а)гъ спод(о)бити“.

127 *Србљак* 2, прир. Трифуновић, 189; изворни текст, Трифуновић – Шпадијер, *Служба*, 209: „Иже вѣса приведи ѿт небытіа къ бытію• иже ѿт дѣ(ъ)вы неискѣсѣомужныѣ нас(ъ) ради вѣплъци се, измаиля врага покори борѣцаго нас(ъ)• деспотѣу нашемъ побѣду дарѣи• м(о)лбамъ твоего лазара• и рождыше те сл(о)во б(о)гѣ“.

Приводећи ово разматрање крају, налазимо да је уместо да се још једном осврнемо на главне закључке што су из њега произашли. У периоду од неколико десетлећа који је уследио по Косовској бици, а који се поклапа с владавином Стефана Лазаревића, у српској (превасходно монашкој) средини настао је низ текстова чија је сврха, сем у прослављању кнеза Лазара, била у томе да пружи одговарајућу интерпретацију овог одсудног догађаја. Смештајући га у контекст свете историје, они су га, према нашем уверењу, учинили окосницом својеврсног политичког дискурса, у значењу које је том изразу подарио Дејвид Аптер. Упркос томе што је сусрет са султановом војском на бојном пољу за резултат имао мученичку смрт владара, он ипак није довео до слома српске државности. Мада ослабљене, политичке структуре од којих је њено одржање директно зависило и даље су постојале; штавише, у недавним збивањима пронашле су извор легитимитета на којем је, у идеолошком погледу, убудуће почивао отпор иноверном освајачу.

У датим околностима, писци позног XIV и раног XV века посегнули су за политичкотеолошким концептом богоизабрања, чија је сврховитост дошла до пуног изражаја још под Немањићима. Прилагодивши га савременим збивањима, они су створили тумачењски оквир који је самој бици, али и њеним узроцима и последицама, требало да подари виши, провиденцијални смисао. Оно што уочавамо у њиховим саставима, наиме, јесте настојање да се покаже да су, у скоријој прошлости и садашњости, они заправо сведочили метаисторијском циклусу на којем је, по библијском наративу, почивала динамика заветног односа између Бога и изабраног народа. Из те ви-

на још два места у *Служби. Србљак 2*, прир. Трифуновић, 177: „Мало и худо мољење наше не презри, молимо те, / житељу вишњег царства, Лазаре, / но и по смрти гледај на стоје стадо као за живота, / и мир измоли деспоту нашем и хвалитељима твојим“; исто, 179: „Украсив душу своју божаственим лепотама, / красном Слову славан предстојиш у слободи великој, / због тога молимо те / озго нас, певаче ти, гледај милостиво, / деспоту нашем победу над супротицима измоли, / да те блажимо“; изворни текст, Трифуновић – Шпадијер, *Служба*, 211: „Малаго и хѣдаго м(о)лѣнїа нашего не прѣзри м(о)лим те жителю вышнїаго ц(а)р(ь)стеїа лазаре нѣ призирай на свое стадо какоже и при животѣ, и по смьрти нѣ смьренїе испроси деспотѣ нашемѣ, и хвалѣщим те“; исто, 212: „Оукрасивѣ д(о)ушѣ свою б(о)ж(ь)ств(ь)ными лѣпотами красномѣ словѣ славе нѣ прѣдстоиши въ дрѣзновенїи мнозѣ сего ради м(о)лим те, съкыше нас(ь) пѣвце свое назырай м(и)л(о)стивно деспотѣу нашемѣ побѣдителнаа на съпостати испроси како да те оублажаемѣ“.

зуре, долазак Османлија и невоље што су их они изазвали нису били ништа друго до казна за грехове због којих је Србима ускраћена божанска милост; с друге пак стране, у истом кључу кнежева жртва поимана је као искупитељски чин, који је омогућио „отачаству“, сада под влашћу његовог сина, да се поново нађе на путу спасења.

Важна поента овога рада, која заслужује да буде посебно истакнута, односи се на то како је идеја о богоизабрању, стављена у службу конструисања колективног идентитета, утицала на уобличавање представе о другости у нашем изворном материјалу. Као што смо покушали да покажемо, „Исмаиљхане“/„Агарене“ о којима казују косовски списи не одликује никакав аутономан квалитет; у ствари, све што о њима сазнајемо – да су, наиме, посредни неверници што долазе издалека у науку да разоре Лазареву земљу – заправо се своди на негацију темељних идентитетских упоришта (или „цивилизацијских стандарда“, у терминологији Марије Болеци) која се приписују „деци отачаства“. То што је другост дефинисана искључиво као проста супротност сопству потпуно је у складу с оквирном замишљу која обједињује испитани изворни досије, а то је да су искључиво Бог и његово изабрање релевантни учесници историје спасења. С те тачке гледишта, „Исмаиљхани“/„Агарени“, баш као и њихови старозаветни претходници, имали су само корективну улогу; друкчије речено, њихова једина сврха била је да, уз допуштење Свевишњег, врате изабрани народ у границе одређене њиховим савезом.

Зорица Витић

ПАТРИОТСКА ЛЕКСИКА У СРПСКОЈ СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ХАГИОГРАФИЈИ: НАЦРТ ЗА ПОЈМОВНИК

При утврђивању корпуса наративних извора из којих би се могли издвојити најбројнији и најразноврснији примери употребе „патриотске“ лексике у српској средњовековној књижевности, као најзаступљенији и најупечатљивији жанр издваја се опширно („пространо“) житије.¹ Иако је свака српска „биографија“ чврсто интегрисана у систем византијско-словенског житија,² неке особенисти владарских, па и архијерејских житија, на јединствен начин представљају формирање и узрастање свести о духовној, културној и државној заједници народа и осећања припадности „отаџаству“, и то од самих почетака српске књижевности. Ова хагиографска дела, тзв. династичке историографије, настале за потребе српских култова, намећу се као најбогатији извори који сведоче о поимању националног, самосвојног, као и о суверенитету српских владара.³

Од изузетне је важности континуитет њиховог настајања: од прве деценије XIII, па све до половине XVII века (од Савиног *Житија Свѣѣѣѣѣ Симеона* из 1208. године, до *Житија цара Уроша* које, на основу старије традиције, патријарх Пајсије саставља 1642. године). Тако ће се у појмовнику термина, везаних за национализам и патриотизам, наћи примери из трију житија посвећених оснивачу династије, Светом Симеону (Савиног, Стефановог и Доментијановог), те Доментијановог и Теодосијевог *Житија Свѣѣѣѣѣ Саве* (сва из XIII столећа); потом, из обимног зборника архиепископа Данила II и његових настављача (*Житија краљева и архиепископских српских*, XIV

1 Обимно поетско-ретосрско наслеђе српског средњег века (црквена поезија, слова, похвале) није укључено у ово истраживање.

2 Д. Богдановић, *Историја српске књижевности*, Београд 1991² 73.

3 Уп. С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића. Дипломатичка студија*, Београд 1997, 62.

век); коришћено је и Цамблаково *Житије Светиої Сїефана Дечанскої*, Константиново *Житије десїоїа Сїефана Лазаревића* (XV век) и, најзад, позно Пајсијево *Житије цара Уроша* (XVII век). Укључен је и краћи животопис с краја XIV столећа, *Житије сїарца Исаије* непознатог писца,⁴ као и *Житије ѡаїријарха Јефрема* од епископа Марка Пећког из 1402. године.⁵ Због старине и значаја, међу примерима су и изводи из жанровски разнородних списа Светог Саве – *Карејскої тїиїка*, оснивачке *Хиландарске ѡовеље*, *Службе Светиом Симеону* и *Посланице иїуману Сїиригону*. Једино опширно житије које је остало ван овога круга јесте Теодосијево *Житије Светиої Пеїтра Коришкої*, животопис аскете у којем се, због специфичних жанровских и тематских својстава ове врсте житија, термини везани за нацију, државу или владара ретко или никако не користе.

У проучавању начина изражавања националних и патриотских осећања у српској хагиографији јасно су се издвојиле четири групе лексема чије би појављивање, учесталост, као и различите контексте у којима се помињу ваљало пратити:

1. Најраспрострањенија именица у овом корпусу, која означава отаџбину, домовину, постојбину, очевину, наслеђе, јесте именица „отъчство“, често и у варијанти „отъчствиє“ (пáтpиa). Ту је и придев „отъчскъ“ и сложеница „отъчствоулюбъць“.
2. Као кључна за поимање суверености српских владара јавља се именица „самодрѣжъць“ (aўтoкpáтop), те сродни придеви и прилози („самодрѣжавънь“, „самодрѣжавъно“). За самосталну српску цркву коришћен је придев „самовластънь“, а за отачаство „самоосвештень“.
3. Званични назив земље: синтагма „срѣбская земля“, придев „срѣбский“, као и именице „Срѣблинь“ „Срѣбинъ“. Значајна је и идентификација Симеона Немање са старозаветним праоцем Јаковом („новы Израиль“), из које проистиче да су Срби изабрани народ под божјом заштитом.
4. Именовање странаца, иноверних, непријатеља државе и вере („иноплеменьникъ“, „иноплеменьнь“, „јересь“ „јеретикъ“ „јеретичскъ“), као и уобичајени називи за Турке („Измаилътѣнинъ“, „Агарѣнинъ“).

4 Ђ. Трифуновић, *Писац и ѡреводицац инок Исаија*, Крушевац 1980.

5 Д. Богдановић ово житије сматра опширнијим синаксаром, Богдановић, *Истїорїија*, 203; в. и Д. Поповић, Патријарх Јефрем – један позносредњовековни култ, *ЗРВИ* 43 (2006), 111–125.

Лексеме „отъчство“ и „самодръжьць“ типични су калкови, словенске копије према грчкој лексици, забележене већ у најстаријим сачуваним глагољским и ћирилским споменицима с краја X и из XI века. У сасвим анационалном старословенском корпусу, који понајвише чини лексика библијских и литургичких текстова, очигледна је превага хришћанских, духовних вредности (по бројности доминирају именица „богъ“ (око 2100 појављивања), „господъ“ (1600), и њихове бројне изведенице; сличну статистику имају „отъць“ и „сынъ“ (око 1000), те „доуша“ и „духъ“ (око 500), док је знатно мање заступљена лексика која означава социјалне односе, државну власт, као и самосвест о припадности одређеном роду, породици, земљи својих предака.⁶

Оваква лексичка хијерархија задржана је и у српским средњовековним списима. Међутим, бројке постају знатно другачије када су у питању појмови везани за отаџбину, земљу, суверену власт, народ. Већ у Савиној *Служби Светом Симеону* „отъчство“ се помиње шест пута, најчешће је Свети Симеон представљен као „свѣтыльникъ отъчствоу“, док ће код Стефана Првовенчаног лексема „отъчствию“ бити четврта најкоришћенија именица (одмах иза именица „богъ“, „господъ“ и „владыка“), употребљена у *Жиѣију* 36 пута. Свети Симеон је заштитник отачаства, апостол који га је извукао из дубине неверја, његов учитељ и заступник.⁷ Обојица синова ће, такође, за свога оца, првог „националног светитеља“, употребити израз „отъчствоулюбъць“. У трећем тропару девете песме Савине *Службе Светом Симеону* светитељ се експлицитно назива *ѡтаѣиѡмъ*:⁸

Вапије ти хвално твоја свечасна велика Лавра, житеља те и гради-теља и **отачаствоуљупца** имајући, мудри (132).

Вѣпникъ ты хвалѣно твоѡ всѣчѣстнаѡ великаѡ лавра, селитѣла те и жиждитѣла и **ѡчѣствоулюбца** прѣдлагаюци мѡдрѣ (185).

Стефан у *Жиѣију* ову реч користи у значајном поређењу Светог Симеона са Светим Димитријем Солунским⁹ у оквиру посмртних чуда помоћи Светог свом наследнику и отачаству (чудо са Стрезом):

6 Уп. *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*, под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой, Москва 1994; Т. И. Вендина, *Средневековни човек у оцледалу старословенског језика*, прев. Ј. Годић, Пале 2019, 402–405.

7 О владарском и светитељском лику Светог Симеона у Стефановом *Жиѣију* в. С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ. Кули Стефана Дечанског*, Београд 2007, 104–118.

8 У заградама иза навода из извора стоје бројеви страна превода (према едицији Стара српска књижевност у 24 књиге), као и оригинала (према првим издањима ових списа). В. списак извора на крају рада.

9 Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 108–111.

Као што добропобедни и помоћливи и **отачаствољубац** Димитрије страстотрпац прободје цара, рођака овога, и умори злом смрћу, не дајући врећати **отачаства својега**, тако и овај мој свети господин, помажући и чувајући **отачаство своје**, прободје овог злотвора (93).

якоже добропобѣднии и пособивыи и **отчѣствиюлюбѣць** страстотрѣпць Димитрии пронѣзи цара ближикоу сего и злою смртію оумори не дады ѡбидѣти **отчѣствию свонго**, тако и сии мои господинѣ светии, пособе и хране **отчѣствию свон**, пронѣзи сего злаго (63)

У житијима јеромонаха Доментијана „отчѣство“ заузима посебно место.¹⁰ Поменуто чак 258 пута, оно за Саву, али и за Симеона, представља више од домовине, земље порекла, народа, државе и цркве којом управљају. Активни однос светитеља и њиховог отачаства видљив је на свакој страници ових житија, а улоге су вишеструке – од показивања правог пута, небеског заступништва, владара као светла благоверја, до полагања душе за људе свог отачаства (*Житије Свѣтої Симеона*):

добрыи поутѣ показа чedomъ своимъ и вѣсемоу **отчѣствоу свонемоу** (15)

молитѣвниче бѣдрии, **отчѣства любѣче**, ходатаю небесныхъ благъ (37)

зарѣ благобѣрина проави въ вѣсѣмъ **отчѣствѣ твоѣмъ** (64)

ты доушоу свою положи за люди **отчѣства твоѣго** (64)

У *Житију Свѣтої Саве* однос отачаства и светитеља још је сложенији – од апсолутног узора, учитеља, вожда,¹¹ источне Данице која просветљује своје западно отачаство,¹² до онога који разуме и осећа његове недостатке и једини подноси тај терет, те онај који, од младости, све до старости, не престаје да га поучава, сакупљајући за њега мед као богоразумна пчела:

мнози въ **отчѣствѣ** нго бога възлюбише, подобеште се ѣмоу (131)

вѣсѣ по **отчѣствоу свонемоу** благочѣстию наоучи (131)

господи мои и отѣче чедолубѣче, дѣньнице вѣсточьнана, западньонѣ свонѣ **отчѣство** просѣтивъ (139)

тѣхъ пакы пославъ въ вѣсѣ страны **отчѣства свонѣго** недостатѣкы испльнати (243)

10 Г. Јовановић, М. Спасојевић, О лексеми отачаство у преводима Житија Светог Саве од Доментијана и Теодосија на савремени српски језик, *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности*, XI, Деспотовац 2021, 95–109.

11 Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија*, 230; М. Благојевић, Архиепископ Сава – вожд отачаства, *Свѣтїи Сава у српској историји и традицији*, Научни скупови САНУ 89, Београд 1998, 63–74.

12 Р. Маринковић, Запади и истоци Растка Немањића, *Свѣтородна јосїода срїска. Истїраживања срїске књижевности средњеї века*, Београд 2007², 211–218.

НА ЊДИНОМЪ ОСТА ВЪСА ТЕГОСТЬ ОТЬЧЬСТВА НГО (261)

ИЗЪ ЮНОСТИ КШТЕ И ДО СТАРОСТИ НЕ ПРѢСТА ОУЧЕ СВОЕ ОТЬЧЬСТВО (287)

ОБЛЕТѢ НАКО И ПЧЕЛА БОГОРАЗОУМИНА МЕДЬ СЪБИРАЕ СВОЕМОУ ОТЬЧЬСТВОУ (310)

СВОЕМОУ ОТЬЧЬСТВОУ ВОЖДЬ БЫСТЬ (320)

Теодосије Хиландарац у обимном *Житију Свѣтої Сава* знатно ређе помиње „отъчство“ (37 пута).¹³ Ипак, пред крај његовог житотописа првог српског архиепископа налази се сажет, сублимиран опис пресудне подршке и заштите коју први српски светитељи пружају своме отачаству:

„отачаство своје обојица заједно – то јест Симеон преподобни и свеосвећени Сава – молитвама Богу српску земљу утврђују и од нападаја противника бранећи је чувају. И нико се дуги од другога колена не огосподи међу Србима, само од племена њихова, отац сину и син сину краљевство предајући. Јављају се и пред пуковима српских скиптарѣ, Божји анђели у виду лика њихова, молитвама њиховим од Бога послани на помоћ у биткама“ (259).¹⁴

и оТЬЧЬСТВО ЖЕ СВОЕ ОБА КОУПНО, СІМЕОНЪ, ГЛАГОЛЮ, ПРѢПОДОБНЫИ И ВЪСВЕЩЕННЫИ САВА, КЪ БОГОУ МОЛИТВАМИ СРЪБСКОУЮ ЗЕМЛЮ ОУТЕРЪЖДАЮТЬ, И ОТЬ НАШЬСТЕІА ПРОТИВНИИХЪ ВЪЗБРАННАЮШТЕ СЪБЛЮДАЮТЬ, И НИКТОЖЕ ИНЪ ИНОКОЛѢННЪ ВЪ СРЪБЛІИХЪ ОГОСПОДИ СЕ, ТЪЧІЮ ОТЬ ПЛЕМЕНА ИХЪ, ОТЬЦЪ СЫНОУ И СЫНЪ СЫНОУ КРАЛѢВСТВО ПРѢДАЮШТЕ. ЯВЛЯЮТ ЖЕ СЕ И ПРѢДЪ ПЛѢКОВЫ СРЪБСКИИХЪ СКУПТРИИ ВЪ ВИДѢНІИ ОБРАЗА ИХЪ БОЖІИ АНГЕЛИ, НА ПОМОШТЬ ВЪ БРАНЕХЪ МОЛИТВАМИ ИХЪ ОТЬ БОГА ПОСИЛАЕМЫИ (216)

Данилов зборник доноси најкрупније новине у структури житијног жанра. Према Д. Богдановићу, српска житија пре архиепископа Данила II, у XIII веку, скромно су улазила у састав типика – као ктиторско житије (Сава), или су нарасла до обимних кодекса од преко триста листова (Доментијан, Теодосије), док Данило ствара књижевни мозаик, крупну целину од релативно мањих житијних текстова, с намером да састави неку врсту српског пролога,¹⁵ сводни подухват обликовања пантеона српских светих.¹⁶ Отуда је у овим текстовима „патриотска“ лексика веома заступљена и то у понавља-

13 О специфичном изражавању Савиног патриотизма кроз „бол за отачаством“ код Теодосија в. М. Благојевић, Свети Сава и „бол за отачаством“, *Казивања о Свѣтој Гори*, Београд 1995, 58–59.

14 Уп. М. Благојевић, Студеница – манастир заштитника српске државе, *Студеница и византијска уметност око 1200. године*, Научни скупови САНУ 41, Одељење историјских наука 11, Београд 1988, 65.

15 Богдановић, *Историја*, 177.

16 Марјановић-Душанић, *Свѣти краљ*, 99.

ним, сличним, равномерно распоређеним формулацијама. У зборнику се именице „отъчство“ и још чешће „отъчствиѣ“, јављају укупно 161 пут, но, уочљиво је да се готово увек, као синоним, налазе уз синтагму „српска земља“ (придев српски употребљен је 105 пута). Ту су и често помињане титуле „самодржавних“ владара и архиепископа „српске земље и поморске“ (13 пута). Ево тек неколиких примера:

крѣпѣкааго и самодрѣжавѣнааго крала въ отъчѣстѣни сконѣмъ, въ срьбьсѣѣи земли (8 ЖКУ)

сѣѣтильниѣкъ отъчѣствию си земли срьбьсѣѣи (104 ЖКМ)

съ бо приѣмъ самодрѣжавѣноѣ и крѣпѣкоѣ кралеѣвѣство срьбьскыѣ земли и поморьскыѣ (5 ЖКУ)

Како примећује М. Благојевић, истовремено са отачаством, српском земљом и српским краљевством, архиепископ Данило назива српску средњовековну државу најчешће и једноставно „држава“, додајући да је то краљева држава или држава отачаства. Радо истиче да српски краљеви самостално владају у Богом дарованој им држави.¹⁷ У то време српски владари краљевску титулу носе више од сто година. Међутим, од самих почетака српске житијне литературе Свети Симеон и Стефан Првовенчани називају се самодршцима или самодржавним господарима,¹⁸ и то већ у уводном делу Савиног *Житија Свѣтѣиоѣ Симеона*, као и у самом наслову Стефановог истоименог дела. Занимљиво је да Доментијан уопште не користи именицу „самодржац“, већ синтагме „самодржавни господин“, „онај који самодржавно влада“, „самодржавно отачаство“, „самодржавни сапрестолник“. Дакле, само прилошке и придевске изведенице именице „самодржац“ (укупно пет примера), које се, као и придев српски (15 пута), помињу релативно ретко, једино у титулама владара. На сличан начин овај термин користи и архиепископ Данило II („самодржац“ два пута, „самодржавни“ 19 пута).

Учесталост именице „самодржац“ сасвим је изузетна у Теодосијевом *Житију Свѣтѣиоѣ Саве* (77 појављивања).¹⁹ Писац најчешће за

17 М. Благојевић, Српско краљевство и „државе“ у делу Данила II, *Архиепископ Данило II и његово доба*, Научни скупови САНУ 58, Одељење историјских наука 17, Београд 1991, 142.

18 С. Марјановић-Душанић констатује: „Одавно је примећена штедљива употреба титуле самодржац у јавним актима, али веома разноврсна и развијена употреба у хагиографским текстовима.“ *Владарска идеологија*, 68–69; в. и опширну студију Г. Острогорског, *Автократор и Самодржац*; прилог за историју владалачке титулатуре у Византији и у јужних Словена, *Глас СКА CLXIV*, други разред 84, Београд 1935.

19 Веома често је коришћен и придев „српски“, 44 пута.

именовање владара користи синтагме „самодржац отац“, „жупан велики, владика и самодржац све српске земље“ (Немања), за Стефана се каже да је „син оног самодршца, владике српског“, и као очев наследник „жупан велики, владика и самодржац све српске земље“, „самодржац Стефан“ (тако споменут чак 28 пута), али и као „самодржац син“, „самодржац брат“, „самодржац краљ“.

Илустрација Теодосијевог брижног уобличавања Стефановог владарског достојанства налази се у опису преноса Симеонових моштију у српску земљу, где добри, христољубиви, смерни самодржац, на коленима, у молитви, дочекује очеве мошти:

„Диван беше видети од Бога људима, а мислим и анђелима, пренос светих моштију овога преподобнога оца нашега, дивнији од преноса **старог Израиља**, јер не беше из ропства египатског и са погребатељима, простом децом (1Мој, 50, 7–14), него беше ношен из Свете Горе и од светих мужева, преношен од сина анђела, а приман од сина благодативог **самодршца**. И тако с великом чашћу станом стајући и уздижући се, ношаху га као **другога Јакова** и **новог патријарха Израиља** оца нашега Симеона“ (163).

Дивно же бѣ се иже ѿтѣ бога чловекомъ мно же и аггеломъ видѣти сего прѣподобнаго ѿтѣца нашего и *паче древнааго Израиља* моштїи светыхъ прѣнесеїе, не бо ѿтѣ Египта работы и съ погребатели, простою чедїю, нѣ ѿтѣ светые горы и съ светыми мужи носимъ бываше, сыномъ аггеломъ приносимъ, и сыномъ благодѣтельнымъ *самодрѣщемъ* приемлемъ, и тако съ великою чѣстїю станомъ стаюште и въздвижуште се и носеште како *другаго Иакова* и *новааго Израиља* *патріарха* ѿтѣца нашего Симеона (83–84).

Овај одломак доводи нас до значајне идентификације Светог Симеона са старозаветним праоцем Јаковом,²⁰ пресудне за поимање изабраности владара и народа у српским хагиографијама. Српски светитељи као божји изабраници, нови Израил, на тај начин су по пет пута поменути у оба Доментијанова житија, а и Теодосије, у сличном контексту, користи ово поређење пет пута у Савином *Житију*. Углавном су у питању сцене преноса моштију Светог Симеона, али и делови завршне похвале Светом Сави код Доментијана:

„а овај Преосвећени ... сатвори иста чудеса, овај **други Израил** Богом подигнут приведе Господу **нов народ**“ (209); „назва се **нови Израил**, и све Господом обећане обете предаде деци свога **отачаства**“ (211).

20 Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија*, 114–115, 191, 194, 197, 230; М. Благојевић, О националним и државним интересима у делима Доментијана – Срби изабрани народ, *Историјски гласник* 1–2 (1994), 15–28; М. Благојевић, Свети Сава и „бол за отачаством“, 61.

а сии прѣосвѣштєныи ... таждє чоудєса сътвори, сии вѣторыи *Исраиль* богомъ въздвиженъи *новыи люди* господєви приведе (314); *новыи Исраиль* нарече и, и обѣты вьсе господємъ обѣштаныи прѣдасть чедомъ *свогго отъчства* (316).

Осим првих српских светитеља, једино је још деспот Стефан Лазаревић у Константиновом *Житију* поистовећен са Израиљем „као последњи у кратком низу великих верских, идејних, политичких и ратних вођа српског народа током средњег века“.²¹ Стефан је онај који сабира *расејања Израиљева* (108), а у општем туговању за њим у „седмврхом“ Београду²² „учинише велики плач *нови Израиљћани новоме Израиљу*“, говорећи „Оставио си и нас, вођо *новога Израиља*“ (125).

расѣянаа Израилєва събираи и сиѣхъ вѣ єдино събра (296)

сътворише вѣ истинуѣ *новии Исраилитѣне* новомоу *Исраилю* плачъ велии (320)

лиши же и насъ, вождоу, *новааго Исраиля* (321)

Како С. Марјановић-Душанић закључује, на измаку средњег века на нашим просторима мења се и сâм појам „отачаства“. Пред неминовношћу брзих промена граница, померања престонице и њених светих заштитника, али и измењеног смисла појма „национално“ у односу на ново осећање општехришћанског идентитета, свест о угрожености, о привремености постојећих структура рефлектује се управо у владарским житијима.²³

„Други култ“ Светог Стефана Дечанског²⁴ припада култовима мартира позносредњовековне побожности и прослављен је Цамблаковим *Житијем* и *Службом* (после 1402).²⁵ Већ у наслову Стефан Српски је „великомученик међу царевима“ из „великога и најславнијега народа *српскога*“, од доброга корена, Симеона „тривеликог“ (49), међутим, Григорије Цамблак не намерава „да приповест о свом јунаку-мученику исприча на једном политичком плану, у времену праволинијског кретања историје“.²⁶ Писац не наглашава краљеву

21 М. Благојевић, Архиепископ Сава – вожд отачаства, 73.

22 О поређењу Београда и Новог Јерусалима код Константина Филозофа в. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 175–176.

23 Исто, 170. Опширније у С. Марјановић-Душанић, Династија и светост у доба породице Лазаревић: стари узор и нови модели, *ЗРВИ XLIII* (2006), 77–95.

24 Старије *Житије* Даниловог ученика нема истинске особености култног списка. По речима С. Марјановић-Душанић, „наспрот Цамблаку, Настављачев спис има пред собом идеолошки циљ и тиме се приближава форми историјске биографије“. *Свети краљ*, 200.

25 Према подели коју предлаже С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 99.

26 Исто, 199.

самодржавну власт (титула „самодржац“ резервисана је за византијског цара), па ни ратни тријумф код Велбужда није истакнут у односу на „већи“, богоугодни подвиг.²⁷ Многоцено наслеђе **отачаству** јесте његово свештено тело (77):²⁸ **Свещенное же того тѣло како же нѣкоє многоцѣнное наслѣдіє. того ѿтѣчствоу изѡоставлено бысть** (87).

Константин Филозоф, учени биограф деспота Стефана, такође настоји да у *Житију* нагласи континуитет са светим претходницима на српском престолу, али на знатно измењен начин, уводећи родослов који порекло владарске светости у Срба везује за линију Константина Великог, првог хришћанског цара, а потом се наставља повешћу о Светом кнезу Лазару.²⁹ Поред јединственог описа, праве похвале српској земљи (са заслугама великог Симеона и равноапостолног Саве),³⁰ писац истиче Стефанове владарске врлине:

Деспот, „**државни**, који је засијао у наше дане“ (74), „у своје дане према себи умири најјаче државе, источне и западне ... и учини да се са достојанством цени удео **његових земаља**“; „од мале **српске** војске највећи глас и име по васељени стече, **изнад самодржавних** и славних у многим народима, који су се узвисили међу народима народа“ (75).

Државьныи же и съ, иже въ наше роды въсиавы (245)

Съ же крѣпчавшаа скиптра въ дѣни свои къ себѣ съмири, вѣсточьныхъ и западныхъ ... оустрои и **своихъ странъ** ждрѣби оудоставати (247)

словоуштии деспоть именова се въ вѣсѣхъ странахъ, и отъ малааго **срѣбьскааго** скиптра множавшии по вѣселѣньѣи гласъ и име притежа **паче самодржавьныхъ** и славьныхъ и въ многыхъ кзыцѣхъ вѣсѣштиихъ о народѣхъ кзыкѣ (248)

Иако ћемо житије последњег владара из династије Немањића углавном помињати у вези са делом појмовника посвећеног „другима“, важно је напоменути да патријарх Пајсије у *Житију цара Уроша* користи препознатљиве старе моделе и општа хагиографска места – у уводним деловима житија, те изворима којима се служи, у плачу за царом Душаном, у представљању наслеђивања владарског достојанства – на тај начин употпуњујући и заокружујући списе посвећене српској средњовековној династији:

27 Исто, 306.

28 Исто, 367.

29 Исто, 187; Марјановић-Душанић, Династија и светост у доба породице Лазаревић, 88.

30 В. Јагић, Константин Философ и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српског, *Гласник СУД*, XLII, 1875, 250–256; Константин Филозоф, *Повесѣи о словима. Житије десиоѣи Сѣефана Лазаревића*, прир. Г. Јовановић, Београд 1989, 77–81.

и поискавъ съ вѣсакым оуѣрьдіемъ и подвигомъ и едино изъѡбрѣтохъ въ
лѣтописѣхъ сръбскомъ

поспешеніемъ вѣсемоцнѣиѣ царницѣ и свѣтыхъ сръбскихъ господъ и оучитель
нашихъ (215)

ѡ велика надеждо и заступниче сръбскыи ... оубы намъ сръбска велика
похвало (217)

ѡвы сръбскои земли тогда и плачу непрѣстаномъ и жалость и тоуга и
рыданію не оутѣшимоу (217)

И оставляетъ сына своего младооумнаго ещѣ юнь възрастомъ и върѣчаетъ
вѣлкашиноу скиптръ дръжави, и клѣтвѣми заклѣтъ не насилыти сына его,
дондеже възраста достигнетъ, и боудеть ѡчѣствоу своему наслѣдникъ, по родоу
и колѣноу ѡко ѡ прѣдѣдъ томоу бысть (217)

Ваља подсетити и на важан Пајсијев запис о спаљивању моштију
Светог Саве:

„И те године (1594/7103), сажегоше мошти прекрасне и чу-
дотворне светог Саве Српског. Неки бег, поуком ђаволском, који
од искона мрзи добро, дође сердару Синан-паши. Арбанас беше
дошао зимовати ту у Београду, и зло наносити и облагивати – и
говори: „Верују Турци светом Сави и крсте се.“ И посла сердар
улаке и дођоше у манастир Милешеву неочекивано, да нико о
томе није знао, и похараше раку свету са моштима и однесоше у
Београд чудотворне и прекрасне мошти и сажегоше их, ох мени
грешном, на пољу Врачареву месеца априла 27. дан (102).³¹

и то лѣто (џрг-тіе) съжизають моцни прѣкрасныѣ и чудотворнѣиѣ светаго
Сави сръбскаго, некоиѣмъ бегомъ, наоученіемъ діаволскимъ, иже исконѣи добра
нѣнавидѣи и приходить къ сердарѣ синанѣ паши, арбанасинѣ соуци тоу
пришль бѣ зимовати въ бельградоу и коѣѣ наносить и обѣлгаетъ и глаголетъ:
вѣроують тоурци светому савѣ, и крѣстетъ се; и посилаетъ сердарѣ оулаке, и
приходѣтъ въ манастирь милѣшевѣоу вънѣзапоу, никомѣу ѡ семъ вѣдоуциѣхъ
и поимоутъ ракоу светоюю съ моцми и ѡносетъ въ бѣльградъ чудотворнѣиѣ
и прѣкрасныѣ моцни и съжеже ихъ ѡхъ мнѣ грѣшном на полю врачаревоу,
мѣсеца априла кѣз днь (231)

У помало хетерогеном, последњем сегменту појмовника нашли
су се изрази који означавају странце, иноплеменике, али и они ко-
ришћени за „неправоверне“, јеретике, као и за невернике, иноверне,
Турке (Агарени, Исмаилѣхани). Тек спорадично укључивани су нази-
ви за друге народе, који су у појединим житијима изузетно заступље-
ни. Константин Филозоф, на пример, помиње Арбанасе, Босанце,
Бугаре, Влахе, Германе, Грке, Персијанце, Татаре, Угре, Угровлахе,

31 В. Т. Јовановић, Извори о спаљивању моштију Светог Саве до средине XVII
века, *Спаљивање моштију Светиој Саве 1594-1994*, Београд 1997, 19.

Чехе, а ИсмаилѠани, Турци, „источни непријатељи“, у *ЖиѠију десѠо-Ѡа СѠефана* срећу се 22 пута.

Стефан Првовенчани у шестом поглављу *ЖиѠија СвейѠи Симеона* богумилску јерес означава као „триклету“, „мрску“ и „лукаву“ (29), док је на крају једанаесте главе, у обраћању хиландарског игумана Методија, Симеон представљен као „пастир добри, који је положио душу за овце своје, прогнав од њега **јеретичка учења** као мислене вукове“ (82). По истинѠ бо вси пастирь добрии положивь доушоу свою за овѠце свои, и прогнавь мыслныи како вѠькы **Ѡретичьскана оученина** Ѡ него (46).

Уз Константина Филозофа, најразноврсније о непријатељима сведочи патријарх Пајсије. Ту је „погани **угарски народ**“, а понајвише „проклети **Агарени**“, који се, након Маричке битке, „вратише Адријановом граду (Једрене) са победом и радошћу, а **наши** у жалости и тескоби“ (97).

Сегоже великаго и благочестиваго цара сръбскааго СѠефана и храбраго, иже многажды рать имѠе съ **агарѠни** и прѠгна их обоньполь мора к томѠ не имѠновати се въ сръбскомѠ предѠах (216)

въ то самое лѠто воздвиѠают се **агарени** из прекомора на калиполѠ ... и покѠшают се на сръбскѠю земљу прити (222)

не посрами насѠ за име твоѠ светое предѠ симѠ поганимѠ **нѠзикомѠ оугръскимѠ** (223)

И тоу негда съвькоупляют се обои, овѠи Ѡ сръбскѠе земли **ОУгласе** Ѡ гръчьскыих предѠа и бивають вси доволѠни и прѠписѠють колико их несть борити се съ **агарени** (224)

проклети **агарени** оуходеть (224)

подвиѠают се вси **агарени** единодѠшно (224)

И **агарени** възвращають се къ андрѠанову градуу съ побѠдою и радостѠю, **наши** же въ скръби и тѠсноти (226)

Најзад, нешто о начину рада на Појмовнику патриотске лексике према српским житијима, олакшаног тиме што је већина извора доступна и у електронском облику. Сачињен је на основу првих издања српских средњовековних житија (Ј. Шафарик, Ђ. Даничић, И. Руварац, В. Јагић, Н. Дучић, В. Ђоровић, Ђ. Трифуновић), а подељен према изабраним групама речи на четири поменуте целине (1. отъчство, отъчствине, отъчскъ, отъчствоулюбъць; 2. самодръжьць, самодръжавьнь, самодръжавьно, самовластьнь, самоосвештень; 3. сръбская земля, сръбскыи, Сръблинь, Сръбинь, новы Израиль; 4. иноплемьеньникъ, иноплемьеньнь, ѡресь, ѡретикъ, ѡретичьскъ, ИзмаильтѠнинь, АгарѠнинь). У оквиру сваке од целина примери су разврстани по писцима и делима датим у хронолошком редосле-

ду. Отуда смо такав, а не уобичајени азбучни распоред задржали и у списковима извора (издања, преводи и електронски извори). За списе Светог Саве, као и за сложени зборник архиепископа Данила II, увели смо скраћенице које, уз број стране у издању, означавају појединачна дела. Сваки пример дат је у контексту, а испитивана реч графички наглашена, тако да се већ на први поглед из Појмовника у доброј мери може увидети колики је и какав удео патриотске лексике у српској хагиографији.

Појмовник

Извори

Издања

- В. Ђоровић, *Сјиси св. Саве*, Београд – Ср. Карловци 1928. [*Хиландарска йовелѡа*, 1–4; *Карејски шийик*, 5–13; *Жийије св. Симеона*, 151–175; *Служба свейом Симеону*, 176–186; *Посланица иїуману Сйиригону*, 187–189]
- В. Ђоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, *Свейосавски зборник* 2, Београд 1936, 15–74.
- Доментијан, *Живой свейоїа Симеуна и свейоїа Саве*, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865.
- Теодосије, *Живой свейоїа Саве*, изд. Ђ. Даничић, Београд 1860.
- Жийија краљева и архиейискоја срїских*, изд. Ђуро Даничић, Загреб 1866.
- Н. Дучић, *Старине хиландарске*, *Гласник СУД*, 56, 1884, 68–77. [Житије старца Исаије]
- Ђ. Трифуновић, *Житије светог патријарха Јефрема од епископа Марка*, *Анали Филолошкої факултетиа* 7 (1967) 67–74.
- Ј. Шафарик, *Житије Стефана Дечанског*, *Гласник Друшїтва србске словесности* 11, 1859, 35–94.
- В. Јагић, *Константин Философ и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, *Гласник СУД*, XLII, 1875, 223–328. Фототипско издање, прир. Ђ. Трифуновић, Горњи Милановац 2004.
- И. Руварац, *Житије цара Уроша од патријарха Пајсија*, *Гласник СУД* 5, св. 22, 1867, 209–239.

Преводи (Библиоїека Сїара срїска књижевносї у 24 књије)

- Свети Сава, *Сабрани сїиси*, прир. Д. Богдановић, Београд 1986, књ. 2.
- Стефан Првовенчани, *Сабрани сїиси*, прир. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 1988, књ. 3.
- Доментијан, *Живой свейоїа Саве и Живой свейоїа Симеона*, прир. Р. Маринковић, Београд 1988, књ. 4.
- Теодосије, *Жийија*, прир. Д. Богдановић, Београд 1988, књ. 5, св. 1.

Данило Други, *Живойи краљева и архиепископа српских. Службе*, прир. Г. Мак Данијел, Д. Петровић, Београд 1988, књ. 6.

Данилови насјављачи. *Данилов ученик, друји насјављачи Даниловој зборника*, прир. Г. Мак Данијел, Београд 1989, књ. 7.

Шест иисаца XIV века. Григорије Раики, Јаков Серски, Силуан, Нейознаји Светиорац, Монах Јефрем, Марко Пећи, прир. Д. Богдановић, Београд 1986, књ. 7.

Константин Филозоф, *Повести о словима. Житије десјоти Стефана Лазаревића*, прир. Г. Јовановић, Београд 1989, књ. 11.

Григорије Цамблук, *Књижевни рад у Србији*, прир. Д. Петровић, Београд 1989, књ. 12.

Патријарх Пајсије, *Сабрани сјиси*, прир. Т. Јовановић, Београд 1993, књ. 16.

Електронски извори

Ђорђе Костић, *Квантитативни опис сјруктуре српској језика*, књ. 1–3, *Српски језик од XII до XVIII века*, Доментијан, *Живой светјоја Симеона и Живой светјоја Саве*, I–III, Београд 2009.

Ђорђе Костић, *Квантитативни опис сјруктуре српској језика*, књ. 4, *Српски језик од XII до XVIII века*, Теодосије Хиландарац, *Живой светјоја Саве*, Београд 2010.

Ђорђе Костић, *Квантитативни опис сјруктуре српској језика*, књ. 5–6, *Српски језик од XII до XVIII века*, Архиепископ Данило II, *Живойи краљева и архиепископа српских*, I–II, Београд 2010.

Ђорђе Костић, *Квантитативни опис сјруктуре српској језика*, књ. 7–8, *Српски језик од XII до XVIII века*, *Житија, канон, хронике*, I–II (Свети Сава, Стефан Првовенчани, Теодосије Хиландарац, Григорије Цамблук, Патријарх Пајсије, гроф Ђорђе Бранковић), Београд 2012.

Списак скраћеница

Сјиси Светјој Саве

ХП	Хиландарска повеља
КТ	Карејски итиик
Ж	Житије св. Симеона
С	Служба светјом Симеону
ПС	Посланица ијуману Сјиридону

Данилов зборник

ЖКУ	Житије краља Уроша
ЖКД	Житије краља Драгутина

ЖКЈ	Жиѡије краљице Јелене
ЖКМ	Жиѡије краља Милуѡина
ЖСДеч	Жиѡије Сѡефана Дечанскоѡ
ЖКДуш	Жиѡије краља Душана
ЖАА	Жиѡије архиеѡискоѡа Арсенија I
АС II	Архиеѡискоѡ Сава II
АД I	Архиеѡискоѡ Данило I
ЖАЈ I	Жиѡије архиеѡискоѡа Јоаникија I
ЖАЈев I	Жиѡије архиеѡискоѡа Јевсѡаѡија I
АЈак	Архиеѡискоѡ Јаков
АЈев II	Архиеѡискоѡ Јевсѡаѡије II
АС II	Архиеѡискоѡ Сава II
АС III	Архиеѡискоѡ Сава III
АН	Архиеѡискоѡ Никодим
ЖАД II	Жиѡије архиеѡискоѡа Данила II
ПЈ	Паѡријарх Јоаникије
ПС IV	Паѡријарх Сава IV
ПЈеф	Паѡријарх Јефрем

ОТЬЧЬСТВО, ОТЬЧЬСТВИЕ ОТЬЧЬСКЪ ОТЬЧЬСТВОУЛЮБЬЦЪ

Свети Сава

- 3 XII Ёкоже вѡцаваетъ писание: никотори же пророкъ въ отьчествѣ
своемъ приетъ естъ
- 3 XII Изидохъ изъ отьчества своего въ Светоую Гороу
- 165 Ж Изыде бо изъ отьчества его въ светоую оноу пажить, рекше въ
Светоую Гороу
- 176 С ты же по оумрътвию твоємъ въ ѡчествѣ си поуѣь показа
царьствоующимъ
- 176 С свѣтыльниче ѡчествоу си, Симеѡне блажене
- 176 С Прѣподобне ѡче, аще бы ѡчествоу ты вѡцати, то не бы мльчаль
- 180 С и миръ ѡ бога ти ѡчествоу си испроси, богомоудре Сумеѡне
- 182 С свѣтыльникъ божьствьны яви се просвѣщане вселеноую ѡчества си
- 185 С ѡчествие си просвѣти, свете Сумеѡне, поющихъ те спаси

185 С Въпинѣть ты хвальнѣ твоѣ всѣхъ свѣтъна великана лавра, селитѣла тѣ и
жиждитѣла и ѿчѣствоулюбца прѣдлагающѣ мѣдрѣ и хвалеци се поѣтъ
непрѣстано

Стефан Првовенчани, *Житије Свѣтої Симеона*

- 18 хотецаго быти божиѣмъ промысломъ съвѣкоупитѣла погыбѣшимъ
странамъ ѿчѣствина нѣго
- 19 приѣмшоу чѣсть ѿчѣствина своѣго рекомѣую Топлицѣу, Ибрь же и
Расиноу и глаголюмыѣ Рѣкы
- 20 ни малы закѣсѣнѣвшѣу начѣтъ съ поспѣшениѣмъ творити въ ѿчѣствѣ
своѣмъ оу Топлицѣ храмъ прѣсвѣтыѣ богородице, на оустѣ рѣкы
рекомыѣ Косльницѣ
- 23 на столъ оузведе ѿчѣствина нѣго
- 25 И наѣмѣше грѣхъскыѣ воѣ, Фроуги же и Тоурѣки, и инѣи кѣзыки, и
придоше на свѣтаго и оулѣзоше оу ѿчѣствинѣ нѣго на мѣсто рекомѣ
Панѣтино
- 27 Възвращѣшоу же се свѣтомоу въ владѣчѣствинѣ своѣ на столь ѿчѣствина
нѣго
- 31 въ богатѣство и въ славоу ѿчѣствина своѣго
- 31 Приложи же къ землѣи ѿчѣствина своѣго ѡбласть нышѣвѣскоу до
конѣца. Лыплѣнѣ же и Моракоу и глаголюмыѣ Врани, прирѣвѣнскоу же
ѡбласть и Полога ѡба до конѣца съ мѣгами своими
- 49 синѣ нѣго и владѣка ѿчѣствина нѣго
- 55 възврати мѣ пакы въ ѿчѣствинѣ своѣ
- 55 принеси благооуханыѣ моци свѣтаго, да просвѣтитъ се ѿчѣствинѣ нѣго
- 57 Мыи во нѣмо стадо ѿчѣствина твоѣго
- 59 помощѣю прѣподобнаго ѡтрѣсѣшоу ѡ себе вѣсе противѣныиѣ варѣвары
бывѣше на ѿчѣствинѣ нѣго
- 59 И възнесоста мисль свою высочѣ наѣо потрѣбити ѿчѣствинѣ свѣтаго и
менѣ до конѣца ѡзлобити
- 60 нѣ даждѣ врагомъ въ радость ѿчѣствина твоѣго
- 62 и ѡзловитъ мѣ и ѿчѣствинѣ моѣ и оутѣрѣждениѣ свѣтаго
- 62 и забывѣ пастирѣа ѿчѣствию своѣмоу
- 63 Абыѣ помощѣю прѣсвѣтыѣ богородице и силою свѣтаго Сѣмѣона иже
подѣдрѣжитъ крѣпѣкою длѣнию ѿчѣствинѣ своѣ
- 63 наѣкоже Димитрии ... нѣ дады ѡбидѣти ѿчѣствина своѣго, тако и сии
мои господѣи свѣтыи, пособиѣ и хранѣ ѿчѣствинѣ своѣ
- 64 иже прилѣжитъ близѣ Дѣиѡклѣтинѣ и далѣмѣтѣскыѣ страны и ѿчѣствина
свѣтаго Сѣмѣона

65 тыи нси ѿгражданѣ ѿчѣствиѣ своеѣ ѿ вѣсакого зѣла находящаго на нѣ
 67 Бысть бо апостоль ѿчѣствию своему, кже изъ глаубины невѣрствина
 изъелѣче нзыкѣ свои
 67 Оучителна ли те нарекоу ѿчѣствую своему?
 67 въ ѿчѣствѣ своемъ яви се велии застоупникъ искипѣванѣ прѣбогатноѣ
 миро ѿ раки твоѣи
 69 Радоуи се, граде оумныи ѿчѣствию своему.
 70 По скончаніи бо чюдесѣ сихъ прѣбывающоу ми въ мироу и въ тишинѣ
 въ ѿчѣствіи моемъ
 71 Сѣбѣ бо свѣщаста зълѣ нахоже прогнати мѣ и землю ѿчѣствина моего
 раздѣлѣти и оудръжати себѣ
 71 ѿбратити се въ землю свѣтаго Симеона и въ ѿчѣствіи мое
 72 ити противоу противнымъ приближающимъ се къ землі ѿчѣствина
 моего
 73 Състахъ се сѣ нимъ на межди ѿчѣствина моего въ градѣ Равѣномъ
 74 не могли изити мимо ѿчѣствіи мое
 63 нахоже добропобѣдни и пособиыи и ѿчѣствиюлюбѣць страсотрѣпѣць
 Димитрии пронѣзи цара ближикоу сего и злою смртѣю оумори не
 дады ѿбидѣти ѿчѣствина своего, тако и сии мои господинѣ свѣтии,
 пособѣ и хранѣ ѿчѣствіи своеѣ, пронѣзи сего зѣлаго

Доментијан, *Жиѣије Свѣтої Симеона*

1 Мѣсеца февѣрѣа .гп. житиѣ и жизнь прѣподобнааго и свѣтааго
 въ свѣтынѣхъ отьца нашего Симеона бывшааго Неманѣ прѣвааго,
 обьновителна срьбьскааго отьчѣства, новааго мироточѣца и великааго
 чоудотворѣца.
 4 и дана бысть ему чѣсть отьчѣства него вѣсточна страна
 4 ожидаѣ просѣвштенина великааго своему отьчѣствоу
 6 не тькьмо сѣбѣтити горы и брѣда и доли и вѣсоу землю, нь пачѣ и вѣсе
 свое отьчѣство, сѣтвореноѣ по образоу божию
 14 на великыи прѣстоль отьчѣства своего господѣмъ възвѣдѣнъ бысть
 14 вѣсе запады и сѣверѣ и югъ и вѣсоу землю своего отьчѣства
 15 добрыи поутѣ показа чедомъ своимъ и вѣсемоу отьчѣствоу своему
 20 прѣнемъ вѣсе свое отьчѣство
 22 землю своего отьчѣства погыбѣшоую събра
 22 зѣлославныхъ крѣтиѣхъ память потрѣби по отьчѣствѣ своемъ
 22 въ Коньстантинѣ Градѣ нѣкыи вѣста царѣ лють и крѣвопролитѣль,
 и раздроуши мирѣ сѣ прѣподобнымъ отьцемъ нашимъ, вѣсокоу

- ВЪЗДВИГЪ МЫСЛЬ СВОЮ, ИАКО ПРѢИТИ КЪМОУ ВЪСОУ ЗЕМЛЮ И ОТЬЧЕСТВО
СВЕТААГО
- 23 ВЪ СЛАСОУ ОТЬЧЕСТВА СВОЕГО
- 23 ПРИЛОЖИ КЪ ЗЕМЛИ ОТЬЧЕСТВА СВОЕГО ЗЕМЛЕ МНОГЫЕ ОТЪ ОБЛАСТИ ЦАРЬСТВА
ГРЪЧЬСКААГО
- 23 ДИОКЛИТИЮ ЖЕ И ДАЛЬМАЦИЮ, ОТЬЧЕСТВО И РОЖДЕНИЕ СВОЕ, ИСТОВОУЮ
ДѢДИНОУ СВОЮ
- 30 ВЪСОУ ЗЕМЛЮ СВОЕГО ОТЬЧЕСТВА
- 30 ВСЕ СВОЕ ОТЬЧЕСТВО НАОУЧИ
- 30 КРЕТИЧЬСКОУ И МНОГОВОЖЬНОУ ЛСТЬ ИСКОРЕНИТЬ ПО ВСЕМЪ СВОЕМЪ
ОТЬЧЕСТВѢ
- 30 ВСА ЗЕМЛЯ ОТЬЧЕСТВА ЕГО ВЪ ИДИНО ВРѢМЕ НАВЫЧЕ СЛАВИТИ ХРИСТА
- 31 ПО ВСЕМЪ ОТЬЧЕСТВѢ ЕГО ЗАРЕ БЛАГОВѢРИНА НАВИШЕ СЕ
- 31 КЕАНГЕЛИИСКЫИ ГРОМЪ ВСЕ ОТЬЧЕСТВО ОГЛАСИ МОЛИТЕАМИ ПРѢПОДОБНААГО
- 31 МОНАСТИРИЕ СТАШЕ ПО ВСЕМОУ ОТЬЧЕСТВОУ ПРѢПОДОБНААГО
- 31 ВСИ ЛЮДИЕ ОТЬЧЕСТВА СВЕТААГО ИСПЛНИШЕ СВЕТЫЕ ЦРКВЬИ ХРИСТОВЫ
- 32 ПО ВСЕЙ ЗЕМЛИ ТВОЕГО ОТЬЧЕСТВА ХРИСТА СЛАВИТИ НАВЫКОХОМЪ
- 35 ВЪ ЗЕМЛЮ ОТЬЧЕСТВА СВОЕГО
- 37 МОЛИТВНИЧЕ БЪДРЫИ, ОТЬЧЕСТВА ЛЮБЧЕ, ХОДАТАЮ НЕБЕСЬНЫХЪ БЛАГЪ
- 38 ПО ВСЕЙ ЗЕМЛИ ТВОЕГО ОТЬЧЕСТВА ЧЕДА ТВОЯ
- 38 КЕАНГЕЛЬСКИИ ИСТОЧНИКЪ НАВОДНИ ВСЕ И ПОКРЫ ВЪСОУ ЗЕМЛЮ ТВОЕГО
ОТЬЧЕСТВА
- 39 ВСА БЫШЕ ВЪ ОТЬЧЕСТВѢ СВЕТААГО ПО ПРОРОЧЕСТВОУ
- 46 МИРЪ ПРѢЖДЕ ОСТАВИВЪШОМОУ РОДИТЕЛЮ СВОМОУ И ВСѢМЪ ЧЕДОМЪ
ОТЬЧЕСТВА СВОЕГО
- 51 СИИ ЖЕ СВЕТЫИ ВЪТОРЫИ АВРААМЪ ПРѢСЛАВНИКЪ БЫШЕ ОТЪ СВОЕГО ОТЬЧЕСТВА
- 58 ДА БОУДЕТА НАЧЕЛЬНИКА СПАСЕНИЮ ОТЬЧЕСТВОУ ВАЮ
- 58 ДА БОУДЕТЬ ИСТОВОЕ ПРИБѢЖИШЕ ОТЬЧЕСТВА ВАЮ
- 58 СОУШТИИ ВЪ ЗЕМЛИ ОТЬЧЕСТВА ВАЮ
- 59 КЛИЦИ ПРИХОДЕТЬ ОТЪ ЗЕМЛЕ ОТЬЧЕСТВА МИ
- 61 ДА СЪТВОРОУ ДОМЪ ПРѢЧИСТЫЕ ТИ МАТЕРЕ СВЕТЫЕ БОГОРОДИЦЕ ВЪ ПРИБѢЖИШЕ
ВСѢМЪ ЛЮБЕШТИИМЪ ТЕ ЧЕДОМЪ ОТЬЧЕСТВА МОЕГО
- 61 НА ПОЧЬСТЬ ОТЬЧЕСТВОУ ЕГО
- 61 КЪ ЛЮБОВЬНОМОУ СЫНОУ СВОМОУ, ЕГОЖЕ ОСТАВИ ВЛАДЫЧЕСТВОВАТИ ВЪ
ОТЬЧЕСТВѢ СВОЕМЪ
- 61 ВЪ ОТЬЧЕСТВѢ ТВОЕМЪ
- 64 ЗАРЕ БЛАГОВѢРИНА ПРОАВИ ВЪ ВСЕМЪ ОТЬЧЕСТВѢ ТВОЕМЪ

- 64 ты доушоу свою положи за люди отьчества твоего
66 оутверждение отьчествоу твоёмоу
71 въ приѣжиште отьчествоу наю
72 оба зари восточныи богомыслно просвѣштаюшта западнѣи свои
отьчество
73 оба дньници прѣсвѣтлаго свѣта топлотоу свѣтаго доуха
назначаюшти чedomь своего отьчества
73 оба молитвенника топла мироу всемоу, и неодолимѣи свѣтилѣ
мыслнаго востока, западнѣи свои отьчество богомыслно
просвѣштаюшта
80 Светыи же заповѣда любимому чedomу своему, богоносному кирь
Савѣ, светыи мошти его прѣнести въ землю отьчества своего.
82 свои отьчество всакомоу благозаконению и благочестию наоучиши
91 своимъ благословениемъ въздвиже рогъ спасения нашего въ отьчествѣ
нашемъ
93 на ограждении отъ сопротивныхъ всемоу отьчествоу твоёмоу, и на
отыгнании всѣмъ сопостатомъ твоимъ
93 въ землю отьчества его
94 и намъ раздѣли все отьчество свое
94 яко да прѣбывати на насъ въ всакомъ благовѣрии и чистотѣ и въ любви
и въ мирѣ и въ тишинѣ, яко отьчествоу свѣтаго не вѣжденоу быти
ни отъ коудуже
96 изведе иноплеменики на отьчество свое ... и прѣиде всю землю
отьчества моего
96 на опустѣнии сътвори все отьчество свѣтаго
97 мене раба своего всеславыи господь пакы възврати въ отьчество свое
98 да просвѣтитъ отьчество свое принесениемъ светыхъ моштии его и
пришествиемъ твоимъ
98 иноплеменикомъ бо пришедшимъ отьчество свѣтаго по истинѣ
сътворише въ опустѣнии
99 Сии же прѣподобныи по истинѣ оскръбѣ о пагоубѣ отьчества своего и
паче о печали многолюбиваго брата своего.
99 начеше шествовати съ светымъ въ свои отьчество
101 прѣдати ему чедо своего отьчества
101 западномуу своему отьчествоу божественую и неодолимую
сладость носещи
101 просвѣтити хоща свои отьчество различными чюдесы
101 прѣбольшоу благодѣти хоща показати чedomь своего отьчества

- 101 хотешта обросити своє отьчство воннами благочыстина и воннами
чоудесьными
101 оба нако рѣцѣ деѣ квангелъскихъ оучении отъ всточнааго раа ис-
ходѣшти, свое отьчство
101 напоити хотешта различными чоудесы и оученьми прѣславьными
102 свое отьчство просвѣтити, и обилиемъ божьствьнымъ обогатити
102 въ сѣто троудъ расплодити хотешта свое отьчство
102 хотешта исповѣдати славоу Божию чedomъ своего отьчства
102 до краа землѣ своего отьчства
102 вселюбъзныи сынь его съпрѣстоольникъ отьчства его
103 съ вьсѣми чеды отьчства светааго
103 и се вьторыи Израиль прѣнесень бысть, нь не отъ Египта, нь отъ
Светыи Горы въ свое отьчство
104 нако быти нemoу съвершеноу отьцоу отьчства своего
106 отъ того днѣ по вьсе дни и часы и до селѣ исыпѣванъ прѣчоудьномъ
миро чedomъ своего отьчства
107 къ благовѣрьнымъ боинаромъ отьчства светааго
110 не тъкмо бо едино отьчство светааго цѣльбы приѣмаше, нь и отъ
вьстока до запада, рѣкыше отъ Светыи Горы и до западнааго мора ...
идеже само то отьчство светааго
111 да приидеть въ свое отьчство
111 съ великимъ молнениемъ зовоуштоу его нemoу да приидеть въ
отьчство си
115 Посланныи же dospѣ въ землю отьчства его
115 светаа раа его излиа обильна исцѣлѣнина чedomъ своего отьчства

Доментијан, *Жиѣије Свейої Саве*

- 119 силою твою болюбьнааго твоего благовѣрина испльнить свое
отьчство
120 свое отьчство на велико благочыстие привести хотешта
120 Божию благодѣтию хоте просвѣтити свое отьчство
122 обогати се самъ и родителѣ свое, паче же и свое отьчство
123 да образъ боудоу отьчствоу моюмоу
124 на просвѣштеніи отьчства своего
130 въ моимъ отьчствѣ
130 искра божина вьжеже се въ срьдцихъ правовѣрьныхъ въ отьчствѣ его
131 добрыи образъ положи своему отьчствоу

- 131 мнозини въ отъчѣствѣ нго бога възлюбѣше, подобеште се нѣмоу
131 всѣ по отъчѣствоу своѣмоу благочѣстию наоучи
131 вса прѣда чѣдомъ своѣго отъчѣства
133 обѣчѣши и наю въ страхъ божии и соуштен наслѣдин божикѣ нже въ
твоѣмъ отъчѣствѣ
133 на западѣ въ отъчѣствѣ нго порасташе благовѣрикѣ въ срьдцихъ
правовѣрныхъ
139 господи мои и отъчѣ чѣдолубѣчѣ, дньниче вѣсточьнаа, западньнѣ свѣ
отъчѣство просвѣтитѣ свѣтомъ богодароваными ти
151 разоумѣвъ отъчѣство грѣбньнѣ
152 избравъ благовѣрнааго сына своѣго киръ Стефана, и сѣтвори нго
великааго жоупана, самодръжавьнаа господина всѣмоу отъчѣствоу
своѣмоу
162 такожде и ты нѣ късьни, нъ сѣтвори манастирь въ свѣтѣи Горѣ, да
боудѣтъ истовѣнѣ приѣбжиште твоѣмоу отъчѣствоу, да и по вса
соуштинѣ въ земли отъчѣства твоѣго ... сыпасени боудутѣ.
163 отъ земли отъчѣства моѣго
165 да сѣтвори домы прѣчистыѣ ти матерѣ въ приѣбжиште всѣмъ
любѣштинѣмъ те и чѣдомъ отъчѣства моѣго
165 на почѣсть царѣствию отъчѣства нѣмоу
166 на приношениѣ о дрѣжавѣ великааго ти царѣства, и на приѣбжиште
отъчѣствоу наю
168 оба зари вѣсточьнѣи, богомыслѣно просвѣштаюшти западньнѣ свѣ
отъчѣство
168 оба дньничи прѣсвѣтлааго слньца, топлотоу свѣтлааго доуха
назnamenаюште чѣдомъ своѣго отъчѣства
168 незаходимѣи свѣтилѣ мыслѣнааго вѣстока, западньнѣ свѣ отъчѣство
богомыслѣно просвѣштаюште
175 мошти нго прѣнести въ землю своѣго отъчѣства
177 свѣ отъчѣство благочѣстию наоучиши
180 много добро сѣтвориста домоу свѣтыѣ богородицѣ, и мѣрьтигъ отъ
своѣго отъчѣства сѣтвориста ката лѣта
192 прѣдати нѣмоу чѣда своѣго отъчѣства
192 ѣко двѣ мльнии блистаюшти на вѣстоцѣ и западньноу своѣмоу
отъчѣствоу божѣствѣноу и недомыслимоу сладость носѣшти
192 просвѣтити хотѣшта свѣ отъчѣство разлѣчными чѣудѣсы
193 прѣбольшоу благодѣтъ хотѣ показати чѣдомъ своѣго отъчѣства
193 хотѣшта обросити свѣ отъчѣство вѣнами благочѣстина и вѣнами
чѣудѣсьными

- 193 своѣ отъчство напоити хотѣшта различьными чюдесы и оученьми
прѣславьными
- 193 своѣ отъчство просвѣтити хотѣшта
- 194 въ сѣто троудъ расплодити хотѣшта своѣ отъчство
- 194 Достигышоу же чьстьномуу ѿромонахоу кирь Савѣ въ своѣ отъчство съ
чьстьными моштьми свѣтааго
- 194 любьзныи сынъ ѿго съ вьсѣми чѣды отъчства ѿго
- 196 нао быти ѿмоу съерышеному отъцоу отъчства своѿго
- 198 къ благовѣрьнымь людемь отъчства своѿго
- 201 богоизбраноѣ сѣмѣ съпрѣстольникъ отъчствоу своѿмоу
- 201 вьси врази отъчства ѿю
- 201 миръ вьсѣ отъчства ѿю испльни сѣ милости божии
- 203 Христа истиньнааго бога и прѣчистоую ѿго вѣроу вьсѣмоу отъчствоу
своѿмоу
- 203 прѣбольше своѣ отъчство
- 203 нао не отити ѿмоу отъ отъчства своѿго
- 204 вьсѣ прѣдлагаѣ чѣдомь своѿго отъчства
- 205 вьсакыи образъ Свѣтыи Горы прѣнесе въ своѣ отъчство
- 205 онъ оукраи своѣ отъчство вьсакыимь благовѣриемь и свѣтыими
црькьвами
- 205 вьси гради и вьсѣ землѣ отъчства ѿю мирно быше
- 206 Обрѣте сѣ нѣкто Стрѣзъ отъ блъгарьскыи страны ... и въздвиже на
нѣ брань великоу, хоте отъчство ѿго озьлобити, наоже и отьць ѿго
динавоу отъпадникъ ис прѣва соупостать бысть на родъ чловѣчьскыи
- 206 и томоу динавоу сыноу въздвигышоу брань на отъчство свѣтааго
- 206 събравышомоу тьмы тьмами кзыкъ вьсакыхъ на погоублениѣ
отъчства ѿго
- 206 сии же боголюбивыи богочътивыи съпрѣстольникъ отъчствоу своѿмоу
по прѣданию отьчоу
- 206 о господи Иисоу Христѣ, сыне божии, ты кси сила моѣ и крѣпость и
дръжаѣа отъчствоу моѿмоу
- 209 и не имоуть мошти постоупити на моѣ отъчство
- 209 спѣшьно възврати сѣ въ своѣ отъчство
- 209 наоже прѣжде свѣтыи Димитриѣ проньзи Иоана цара ближикоу ѿго, и
зьлоу смъртьтю оумори ѿго, нао и сѣго свѣтыи, бране отъчства своѿго
- 210 Побѣды же вражии вьсѣ оугасноуше силоу божиию, миръ же божии и
тишина процвѣте въ отъчствѣ прѣподобьнааго.

- 210 вѣсьмь людемь отъчѣства ню о вѣсьмь добрѣ веселѣштимь се на
многаа лѣта, и пакы по лѣтѣхъ тѣхъ мнози царинѣ въздвигоше брань
на отъчѣство ню.
- 210 съпрѣстольнику отъчѣства своего
- 213 благослови люди своего отъчѣства
- 216 достигъ въ землю отъчѣства нго, и дошѣдь къ царѣствоуѣштомуу
любимому брату нго
- 217 излина светаа рака нго богатыа исцѣлѣнниа вѣсьмь чѣдомь своего
отъчѣства
- 217 приложи слово рѣшити къ царю о земли своего отъчѣства
- 217 землѣ многыи соуть окрѣсть отъчѣства ми въ области дръжавы нашеи
- 218 да ми освети дръхинѣпископа единого отъ братинѣ моимѣ соуштенѣ съ
мною, да си га имать земля отъчѣства ми на освѣштеніи си, и
дръжава великааго ти царѣства тѣмъ да величають се.
- 218 и богомъ порочено ти ксть стадо отъчѣства твоего
- 219 повѣда же царь патринарьху вѣса иже о прѣподобнѣмъ и о земли
отъчѣства нго
- 221 самоосвѣщеноу быти отъчѣствоу нго, иакоже и божию помощию
самодръжавѣно ксть
- 221 приѣмъ отъ светааго благословеніи себѣ и своему отъчѣствоу
- 226 иако томуу чинуу не соуштоу прѣжде того въ отъчѣствѣ нго
- 226 чѣстныи рогъ правовеѣрина възнесетъ се въ отъчѣствѣ твоемъ
- 227 подвиже се къ земли отъчѣства своего
- 227 на освѣштеніи и на обновленіи нашему отъчѣствоу
- 229 вѣсьмь христоменинымъ людемъ чѣдомь своего отъчѣства
- 230 къ вѣсемуу съборуу чѣдомь своего отъчѣства
- 233 расписавъ страны отъчѣства своего
- 243 О посланіи прѣосвѣštenааго на вѣнчаніи чловѣкъ соуштинѣхъ по
земли отъчѣства нго.
- 243 тѣхъ пакы послаавъ въ вѣсе страны отъчѣства своего недостаткы
испльнати
- 245 свое отъчѣство вѣсакомуу благочѣстію наоучиши
- 245 обьявляаше свое отъчѣство вѣсакыими образы
- 245 вѣсако благовѣринѣ растеть и свѣтитъ се по вѣсемуу отъчѣствоу нго
- 245 да и ти благословѣтъ отъчѣство нго, и свою благодѣтию вѣнчаютъ
благовѣрнааго съпрѣстольника отъчѣства нго
- 246 да вѣнчаютъ брата своего на кралѣвѣство по прѣвомуу отъчѣствоу
кралѣвѣства ихъ

- 246 И принесень бысть благословенныи вѣнъць въ отъчство нго
247 на приведении къ богоу своего отъчства
248 словеснои стадо своего отъчства всакомоу благовѣрнѹ наказѹ
248 недостатъки своего отъчства испльняи
248 вѣсоу землю своего отъчства испльни всакого благовѣрина и
 благозаконина
248 и тако прѣбываѣша въ отъчствѣ своемъ
248 И приложи се печаль има отъ краля оугръскаго о земли отъчства ихъ;
248 кралю же много насилующемоу на землю отъчства нго
257 прѣдобрыи пастырь стада своего и то беспечно сѣвори отъчствоу
 своемоу
257 прииде въ свое отъчство о всемъ добрѣ
257 оба свѣтильника божина и пастыра своего отъчства благодариста бога
 отъць своихъ
257 прѣвеликаго смѣренина собою образъ показаше своему отъчствоу
257 прѣосвещенному соушоу въ инои земли отъчства своего
260 неже и о семъ боголюбивомъ кралю видимо бысть всемоу отъчствоу нго
261 отъ вѣсоуду своему отъчствоу пространство и богоразоумие събираи
261 на единомъ оста вѣса тѣгость отъчства нго
261 и вѣнча нго на кракѣство, яко быти ему сѣпрѣстольникоу
 отъчства своего, и звати се ему вѣнчаному кралю Радославоу
261 обоуду оутвердивъ свое отъчство
262 прѣбольшоу радость хоте възвѣстити своему отъчствоу
262 вѣса чѣда своего отъчства
262 благовѣрныи краля и вѣса чѣда отъчства нго растание сътворише съ
 добрыми пастыремъ и оучителемъ и господиномъ своимъ
263 друговишти оставивъ землю своего отъчства и родъ и братию
263 истинныи законоположники своему отъчствоу
269 вѣшь въ Витанию, въ отъчство друга божина Лазара
280 о пошѣсти къ земли отъчства прѣосвещенаго
280 и тако иде въ свое отъчство
280 приближшоу се ему къ земли отъчства нго
281 отъ вѣсѣхъ землю отъчства нго тѣчадоху веселами ногами на благослове-
 ние прѣосвещенаго
286 вѣсе отъчство свое ю просвѣти
286 богомыслныи свѣтъ отъчствоу своему
286 правдоу Божию посылаетъ на вѣсе свое отъчство

- 287 изъ юности кште и до старости не прѣста оуче свое отъчество
287 свое отъчество на прѣсѣтлонѣ благочестіе извѣштан
295 вьсакоюдѣ исправивъ свое отъчество
296 събравъ съборъ свои светии, богонизбрании светителии своего отъчества
296 богомыслина чѣда своего отъчества
296 богомъ прѣданоу юмоу паствиноу своего отъчества
296 вьсоу область богомъ дарованоу юмоу на своемъ отъчествѣ прѣдавъ юмоу
296 благослови вьса чѣда своего отъчества
298 подвигомъ своимъ прѣмногымъ светѣи Горѣ приобъштивъ свое отъчество, и поустыинѣ грады сътвори вь, и чѣда свои жителіи показавъ светынѣ Горы
309 отъ своего отъчества
310 областѣ нако и пчела богоразумина медь събираи своему отъчествоу
315 не тъкмо свое отъчество благовѣрию наоучи, нъ вьстоки и запады нако слыныце обѣтче
316 новии Израиль нарече и, и обѣты вьсе господемъ обѣштаныи прѣдасть чѣдомъ своего отъчества
317 свое отъчество просвѣти
317 вьсако благовѣриіи насади вь своемъ отъчествѣ
317 вьсакого благовѣриіи напои свое отъчество
318 многынѣ законопрѣстоупьники, воюштенѣ на отъчество него, светою молитвою осоудивъ
320 а сии прѣосвѣщенныи огнемъ божьствьнымъ еретики безаконныи по отъчествѣ си попали, и срьпомъ доуховьнымъ пожже, и вьсако благовѣриіи насади вь отъчествѣ своемъ.
320 цркви светынѣ многообразыи сътвори по отъчествѣ си, и не тъкмо по отъчествѣ, нъ и по вьсточьнымъ землямъ и западнымъ
320 своему отъчествоу вождь бысть
320 а сии прѣосвѣщенныи злато и сребро, келико притежа вь земли отъчества своего, вьсе прѣнесе вь землю чуждоу, вьстоки же и запады проиде расѣванъ богатство свое
321 освети свое отъчество
321 засвѣдѣтельствова събору своему отъчества
321 вьсѣмъ чѣдомъ своего отъчества глаголи
322 расписать страны своего отъчества
323 чрьница Дрьсѣнина, и того вь мѣсто себѣ постави вьторааго правителя и вожда отъчествоу своему

- 323 БѢДЕ О СТАДѢ СВОЕГО ОТЬЧѢСТВА
323 МОЕМОУ ОТЬЧѢСТВОУ ПРОСВѢШТЕНИИ
329 БОГОПРѢДАНОНЕ ЕМОУ СТАДО ЛЮДИИ И ЗЕМЛЮ СВОЕГО ОТЬЧѢСТВА
329 ВЪ ЗЕМЛЮ ОТЬЧѢСТВА СВОЕГО
333 КЪ ГРОБѢ ИСТОВОМОУ ОТЬЧѢСТВОУ
333 ИАКО ДА ПРѢНЕСЕТЬ ПРѢОСВѢШТЕНААГО ВЪ СВОЕ ОТЬЧѢСТВО
333 СЪБРА ВЕЛИКЪ КЛИРОСЪ СВЕТААГО СИ ОТЬЧѢСТВА
334 БОГОЛЮБЫНЫМЪ ЧЕДОМЪ ОТЬЧѢСТВА СВЕТААГО
334 ПОКАЗАТИ ХОТЕ СВОЕМОУ ОТЬЧѢСТВОУ
335 ВЕЛИКААГО КРАЛЯ И СЪПРѢСТОЛЬНИКА СВОЕГО ОТЬЧѢСТВА
335 И ПРОСИ ПРѢОСВѢШТЕНААГО ПРѢНЕСИТИ ВЪ СВОЕ ОТЬЧѢСТВО.
335 ДАЖДЕ МИ ПРѢОСВѢШТЕНААГО МИ ГОСПОДИНА И ОУЧИТЕЛНА И ПРОСВѢТИТЕЛНА
ОТЬЧѢСТВА МОЕГО, И НЕ ВЪЗВРАТИ МѢ ТЫШТА ВЪ ОТЬЧѢСТВО МОЕ, И НЕ ЛИШИ
МѢ ДОБРЫЕ НАДЕЖДЕ И ТОПЛААГО ЗАСТОУПНИКА И СКОРААГО ПОМОШТНИКА
ОТЬЧѢСТВА НАШЕГО
336 ПРѢОСВѢШТЕНААГО СИ ГОСПОДИНА И ОТЬЦА ОТЬЦЕМЪ ВСЕГО ОТЬЧѢСТВА ЕГО
336 ДА ИДЕТЬ ВЪ СВОЕ ОТЬЧѢСТВО
336 ИТИ ЕМОУ ВЪ СВОЕ ОТЬЧѢСТВО
336 ПРѢБОЛЬШЕ ИЗВѢШТЕНИИ НОСЕ ЧЕДОМЪ СВОЕГО ОТЬЧѢСТВА
337 НА ПОШЫСТЕНИИ КЪ ОТЬЧѢСТВОУ ЕГО
338 ПОИДЕ ВЪ СВОЕ ОТЬЧѢСТВО
342 ЧЪСТНЫИ ГЛАВЫ И СРЪДЦА ВЪРЪНЫИХЪ ЧЕДЪ СВОЕГО ОТЬЧѢСТВА ЛЮБОВИЮ
БОЖЬСТВЕНОЮ ПРѢКЛОНИТИ ХОТЕ
342 СЪ ВЕЛИКОЮ РАДОСТИЮ ВИДЕТЬ ВЪ СВОЕ ОТЬЧѢСТВО
342 ОБА ТОПЛА ПОМОШТНИКА ЗАСТОУПАКТА СВОЕ ОТЬЧѢСТВО
342 ПРИБЛИЖЬШОУ СЕ ЕМОУ КЪ ЗЕМЛИ СВОЕГО ОТЬЧѢСТВА
343 СЪ БОЛАРЫ ОТЬЧѢСТВА ЕГО
343 И ПАКЫ СЫГЫ ГРЕДОУШТААГО КЪ ЗАПАДОУ, СВОЕМОУ ОТЬЧѢСТВОУ
344 ВЪСА ЧЕДА ОТЬЧѢСТВА ПРѢОСВѢШТЕНААГО
344 КРАЛЮ СТЕФАНУ ОУРОШОУ ВЪ СВОЕМЪ ОТЬЧѢСТВѢ САМОДРЪЖАВЬНѢ
ЦАРЬСТВОУЮШОУ ВСѢМИ СРЪБЬСКИМИ ЗЕМЛЯМИ И ПОМОРЬСКИМИ
194 ПОДОБЕШТА СЕ НЕБЕСНЫМЪ ГРАЖДАНѢ СВЕТЫМЪ АПОСТОЛОМЪ ХОТЕШТА
ИСПОВѢДАТИ СЛАВОУ БОЖИЮ ЧЕДОМЪ СВОЕГО ОТЬЧѢСТВА
197 ПО ВСЕ ЧАСЫ ИСКЫПѢВАНЕ ПРѢСЛАВНОЕ МИРО СВОЕМОУ ОТЬЧѢСТВУ
207 СИИ ЖЕ ВЪТОРЫИ БОГОВИДЦЪ СИЛОЮ ЛЮБИТЕЛНА СВОЕГО ХРИСТА БОРЕ ПО
ОТЬЧѢСТВИИ СВОЕМЪ
227 ПРИБЛИЖЬШОУ СЕ ЕМОУ КЪ ЗЕМЛИ ОТЬЧѢСТВА ЕГО

228 съ вьсьми болнары отьчьствиа нго
 206 николиже на силоу свою оуповае, нь на силоу бога отьчьскааго,
 кмоуже ис прьва прѣдань бысть светымь отьцемь нго
 238 правоевѣрныихъ отьчьскыихъ прѣдании повелѣнии

Теодосије, *Жиѣије Свейої Саве*

49 потыштав се мѣсто или запоустѣвши монастырь испросивше, и сего
 ѡбновльше, своему отьчьствоу оутвердите срьбьскыи монастырь
 звати се
 54 тогда владичьствоуюштоу срьбьскыи землями благочыстивоу
 самодръжцоу Стефану, зстоу благочыстиваго Алѣѣа, цара гръчьскаго,
 сему прѣдаютъ монастырь ѡбладати и пешти се имь яко ѡ своемь
 отьчьствѣ
 63 и свое отьчьство светительствомь оупасъ, просвѣтив же и наоучивъ,
 вѣроу же и правдоу и покааніемь къ Христу приведши люди свое
 63 и вса законоположенія христова иже на зданіи апостоль въ отьчьствѣ
 си испльнивъ
 74 мы истинныи твои рабы есмы и вѣрніи троичьсїи поклонници и въ
 славоу моему отьчьствоу, людїи твоихъ, новаго їсраїля.
 81 сътвори съ нами милость, въспріемъ светые и мвроточивые мошти
 светаго и прѣподобнаго отьца нашего, и самъ милосърдовавъ ѡ насъ,
 отъ земли тоужде въ свое отьчьство къ намъ сихъ принеси, яко да
 молитвами ваю светыми отьчьство ваю просвѣтит се, и вси мы
 благословени боудемъ
 82 съ сими светими светые и мвроточивые светаго и прѣподобнаго си отьца
 въспріемъ мошти, въ свое отьчьство въ срьбьскоую землю шьствїе съ
 ними творить
 85 да накоже на вьстоцѣ въ светѣи горѣ въ земли тоужден и здѣ паче на
 запаадѣ въ земли отьчьства моего прославиши своего оугодника
 93 нь яко чьто благо въ братїи и въ насъ самѣхъ и въ всѣхъ людехъ
 отьчьства своего оузакониши.
 95 и сего ради въ свое емоу отьчьство таковою виною того приведе, и
 моленїю брата повиноути се емоу оувѣшта
 95 нь и прѣжде светителя апостоль дѣанїемь ѡбрѣтааше се, ходе бо по
 всеи земли своего отьчьства апостольскы проповѣдаше евангелїе
 96 и обычаемъ и закономъ христоименитихъ людїи отьчьство свое
 оукрашааше
 103 великыи градъ Солоунъ, на отьчьство светаго великомоученика и
 страстоносца Димитріа

- 107 примири бо себе кь грѣкомь, и кь своимь готѣомь присвои се, и ѿть
обоихъ ѿко много бесчисльное множество вьсакыихъ ѣзыкь събравь,
сь многою грѣдынию ѿко лвь рыкае, на ѿтьчество его подвиже се
- 109 състрадаше же и доушено за ѿтьчество оубо и за свое племенные люди
скръбѣше
- 109 И абіе давидьскою кротостію и вѣрою кь оному Голіаѳу изыде, и
обрѣте много множество многыихъ ѣзыкь събравша и на ѿтьчество
его идоушта.
- 126 нынѣ вѣмѣ, богоу помагаюштоу ми, еже ѿ земли ѿтьчества моего
желаніе срьдця моего съвршити
- 129 вь землю ѿтьчества своего поити
- 138 добръ богомь посланъ и насъ оубо и все людїи своего ѿтьчества
наоучити пришьль еси
- 153 како же паче за ѿтьчество и за брата не оусрьднь бѣ съболеэновати
- 170 и по всей Палестинѣ еже аште что свето и чьстно ѿбрѣтае коуповааше,
вь свое хоте донести ѿтьчество
- 171 вь светую горю и до своего ѿтьчества дльгыи поуть, владыко светый,
шьствовать имаши
- 174 слышав же благочьтивы Радославь краль вь свое ѿтьчество светаго
пришьствеіе, повелѣ епископомь и игоуменомь и съ благородными
даже и до краа срьбьскыє дръжавы подьети его дошьдышимь
- 174 светый же архїепископъ самодръжца и того благородныхъ и вьса чѣда
своего ѿтьчества видѣв
- 179 срьбьскую оукрашенную и сіаюштоу своего ѿтьчества землю видѣв
- 188 и како вь Константини градѣ архїепископъ своему ѿтьчествоу
поставленъ бысть
- 199 вь свое же ѿтьчество сіа вьса донести хоте, и ѿть Константина града
же пакы вь корабли подвиг се, на загорскую землю моремь шьствие
творить
- 203 и кромѣ своего ѿтьчества и прѣстола свое црькве вь тоужден земли
светимь лежати моштемь его
- 203 ѿ тоужден странѣ вь свое ѿтьчество ти принести попечено ти боуди.
- 204 даждь ми светіе мошти светаго господина моего и ѿтьца, да и принесоу
вь свое ѿтьчество
- 206 и кромѣ своего ти ѿтьчества вьзѣрани прѣставити се
- 206 не ѿстави своего си ѿтьчества
- 214 Благочьтивый Владиславь краль изъ загорскыє землѣ цѣла и не
раздроушима светаго въздвигъ, и вь свое ѿтьчество срьбьскую землю
понести того повелѣв

- 214 даровав ми господина моего светаго ми о҃тца и о҃учителя застоупника
молитвами моемоу о҃тцѣствоу и почѣсть достоа́нїа моего.
- 216 и о҃тцѣство же свое о҃ба коупно, Сїмѡнь, глаголю, прѣподобныи
и вѣсѣштенныи Сава, къ богоу молитвами срѣбскоую землю
оутѣрждають
- 217 мно҃гихъ же противныхъ иже на о҃тцѣство (ихъ) на срѣбскоую землю
подвигшихъ се молитвами къ богоу посрамлени оутѣратише
- 166 По прѣставлени же Стефана благочестиваго и прѣваго краля старѣишаго
сына его Радослава светый архїепископъ въ великои цркви въ рекомѣи
Житчи краљевствомъ вѣнчавъ, молитвами же и благословенїемъ того
оутѣрдивъ, прѣдасть емоу самодержавно о҃тцѣское и срѣбское скѹптро
строити

Данилов зборник

- 13 ЖКУ большѣ оупованик хоте приоберѣсти не тькьмо иже о себѣ, нь и
всѣ свое о҃тцѣство благодаранон емоу
- 26 ЖКД ты же драгыи мои и любимыи братѣ, възми вѣнѣцъ мои
царьскыи, и сѣди на прѣстола родителѣ своего; богъ бо повелѣваетъ
такъ; и въ многолѣтнѣмъ животѣ боуди краљевствоуе и бране
о҃тцѣство твое отъ насилѣна воююштиихъ на те.
- 37 ЖКД та вѣса творѣ въ домоу своемъ вѣсылаашѣ въ цркви
божѣственнѣ, и не тькьмо въ цркви нѣлико въ о҃тцѣствѣ его, нь и
въ иныхъ благовѣрныхъ языки, глаголю: твоѣ отъ твоихъ приношоу
ти, спѣсе мои.
- 78 ЖКЈ силы же иноплемѣнныхъ языкъ хвалѣштиихъ се на дрѣжакоу
о҃тцѣства ихъ
- 93 ЖКЈ съ прочиними вельможи и боляры сѣе христолюбивыи, и всемоу
народоу о҃тцѣства нѣе, и тако положише и въ о҃уготованомъ нѣе гробѣ
въ величїи и прѣдвѣнѣи цркви прѣсветыи дѣвы богородице
славѣнааго нѣе благовѣштенина, юже сама сѣна блаженана господжа
Клѣна отъ основаниа достолѣпнѣ въздвиже.
- 113 ЖКМ и отъ тоудоу въздвигъ се иде съ силами своими до вьноутрь
землѣ грѣчскыи до светыи горы атоньскыи, и все таковыи страны
царства того повоновѣвъ, землю строумьскоую и сѣрскоую, Крѣстополь
же и иныхъ страны окрѣстныи землѣ тѣхъ, и все имѣнии ихъ и
богѣтство възъмъ, пакы волѣю божию възерати се въ о҃тцѣство свое
вѣсѣчскааго добра изволенїа испльнѣ.
- 131 ЖКМ оубожи и ништии иако отъ нѣкыи сѣвѣсти тѣчаахоу къ нѣмоу
не тькьмо ближнѣи въ о҃тцѣствѣ его, нь и отъ заморьскыихъ странъ

и отъ вѣсѣхъ морьскыихъ островъ и отъ свѣтааго града славынааго
Иѣроусалима.

141 ЖКМ и сихъ не оставляе, вѣсѣгда болѣ за отъчѣство си накоже свѣтѣи
Димитрии,

142 ЖКМ благодарованѣе кѣмоу отъчѣство

144 ЖКМ нѣ вѣсѣгда болѣ за отъчѣство свое

144 ЖКМ абиѣе поучивъ своего отъчѣства вѣсѣчѣстѣныѣ властѣи и не
малааго своего сѣродѣства, опльчивъ се на ты безбожныѣ перьсы съ
своимъ си хранѣнѣнѣмъ, и одолѣвъ побѣди, и оружѣи ихъ вѣнидоше
въ сѣрьдѣца ихъ, и лоуци ихъ сѣкроушише се, и ни памѣти безбожныааго
ихъ гнѣва бысть; оѣвѣхъ сѣмрьти прѣдасть а другѣи ихъ въ заточѣнѣи
осоуди, а прочѣи ихъ и не мало въ робѣство сѣрьбѣсѣѣи зѣмли вѣдасть.

148 ЖКМ Нѣ и вѣси слышавѣше житѣи сѣго блажѣнааго и великоу
славоу и прославлѣнѣи отъчѣствоу кѣго въ дѣни самодрѣжавѣнааго
кѣмоу господѣства, како не вѣздѣвити вѣи се?

148 ЖКМ о любовѣи и прославлѣнѣе богомъ, и оуподоблѣнѣе свѣтѣимъ и
великимъ царѣмъ, кротѣкому Давидоу и славному Конѣстанѣтиноу,
и сѣподоблѣнѣе божѣиѣи помошѣи и покровоу на прославлѣнѣи и на
вѣзвышѣнѣи своему отъчѣствоу.

153 ЖКМ и вѣсѣчѣстѣнѣмъ чѣрьньци въ величѣи свѣтѣи горѣ атоњѣсѣѣи
Никодимѣ, иже бѣ и рождѣнѣи и вѣспѣтанѣи отъчѣства сѣго блажѣнааго
кѣрла Стефана Оуроша

179 ЖСДеч ты неси сила моя и кѣрѣпѣсть и неѣборимѣе основаниѣи и
дрѣжава отъчѣствоу моему

180 ЖСДеч И тако повелѣ прѣвысокиѣи кѣрль сѣбрати се вѣсѣмъ вѣнѣмъ
зѣмлѣи сѣрьбѣскыѣи отъчѣства своего на полѣ глаголѣмоѣ Добричѣ; то бо
полѣ дѣивно кѣсть и велико въ мѣстѣ рѣкомѣмъ Топлицѣи, прилѣжа бо
къ рѣцѣ Моравѣ.

182 ЖСДеч и сѣкроуши кѣ господѣи силою твоѣю, нако да не вѣзмогоуѣ
пѣстоуѣпити на мое отъчѣство

190 ЖСДеч сѣ прѣвѣзлюблѣнѣимъ сыномъ кѣрлѣвѣства ми Стефаномъ, и
сѣ вѣи моими, неже рѣкоу чѣда отъчѣствѣи ми, оноѣго зѣлокѣзѣнааго
врага цара бѣлгаромъ пришѣдѣшааго сѣ многими силами кѣзыкѣи
иноплѣмѣнѣныхъ, и хвалѣшта се на отъчѣство кѣрлѣвѣства ми, сѣ сими
оубо бранѣи сѣтворѣи въ дрѣжавѣи кѣрлѣвѣства ми въ мѣстѣ рѣкомѣмъ
Зѣмльнѣ

191 ЖСДеч цароу Михаилоу вѣздвигышоу таковоу бранѣи на отъчѣство мое

198 ЖСДеч кѣрѣпѣкыѣи и тѣрьдыѣи градѣи и неѣборимѣе забрало отъчѣствоу
своему сѣрьбѣсѣѣи зѣмли

- 200 ЖСДеч сего бо богъ оправда, яко и имени нго тъкъмо слышештоу се
оустрашати се въсѣмъ слышештиимъ зьломыслнымъ воююштинхъ
на отьчство ихъ
- 200 ЖСДеч И тако пришѣдь въ отьчство свое съ господинъ краль въ
дворы свое царьскыи
- 214 ЖСДеч и тако въсе дръжавы отьчства нго прѣдаше се въ роуцѣ нмоу
- 217 ЖКДуш благочыстивоу кралю приимышоу прѣстоль отца своего,
въсемоу оубо отьчствоу нго веселештоу се о немъ
- 221 ЖКДуш и хоте помоститиу божикю въ животѣ своемъ въздати мсть
въсѣмъ врагомъ своимъ нѣкогда злоу мыслъ и съвѣштании лоукаво
имѣвѣшиимъ съ пособьники своими на главоу сего благочыстивааго и
родителя нго, паче же и на въсе отьчство ихъ, землю срьбьскоую
- 222 ЖКДуш и велицѣи рати бывѣши въ отьчствии и дръжавѣ сего
благочыстивааго крала
- 281 ЖАJoан I въсхотѣ съ прѣво реченыи архиепископъ Сава възвратити се
въ отьчство свое землю срьбьскоую
- 281 ЖАJoан I и пришѣдьшоу нмоу въ отьчство свое, и съ блаженныи не
могы трѣпѣти таковааго разоучениа Светыи Горы
- 5 ЖКУ Радославъ краль кралевствовавъ въ отьчствии своемъ земли
срьбьсцѣи лѣтъ шестъ
- 6 ЖКУ Въ блазѣи бо вѣрѣ владычствоуи и боле за отьчствие свое
- 6 ЖКУ кралевствовавъ въ отьчствии своемъ земли срьбьсцѣи лѣтъ седмъ
- 7 ЖКУ и оутверди же землю отьчствия монго дарованоую ми
въседръжавьною твою десницею;
- 8 ЖКУ живѣаше христюлюбивыи съ краль Оурошъ великыи въ отьчствии
своемъ
- 11 ЖКУ веселиа многа быше въсѣмъ дръжавамъ отьчствия сего великааго
крала Оуроша.
- 13 ЖКУ не прѣстоупити обѣтованааго имъ, нь сътворити нго крала въ
отьчствии своемъ въ срьбьсцѣи земли, и въ животѣ своемъ даровати
нмоу прѣстоль свои;
- 15 ЖКУ отьлоученыи нмоу отъ отьчствия нго
- 22 ЖКД крѣпко же и самодръжавьно владычствоуи въ отьчствии
своемъ въ земли срьбьсцѣи
- 22 ЖКД и такови же оубо ялици зьломыслеште и хвалеште се на дръжавоу
отьчствия нго
- 23 ЖКД неправда бо и грѣдыни и лихонимство, нелико едино кѣтеро отъ
злыихъ, вса оубо та не обрѣтаахоу се въ дѣни нго, владычствоуюшоу
нмоу въ отьчствии своемъ

- 24 ЖКД мнози же мавѣ и сѣтованию великоу бывышоу въ отчѣствии
его о приѣтии таковыи ѣзвы господина ихъ
- 26 ЖКД спѣи же въ большаа къ богоу, владычствоуи въ отчѣствии
своѣмъ.
- 30 ЖКД вьсакою добродѣтелию свѣте се нако многосвѣтлаа зара слыньчанаа
въ отчѣствии своѣмъ
- 31 ЖКД и отъ вьсѣхъ своихъ нѣмоу нѣлико имѣи прѣвѣи владычствоуи въ
отчѣствии своѣмъ,
- 38 ЖКД пекы се о толикихъ своихъ своихъ и о строении домовнѣмъ, и
како бранити и заштиштати землю отчѣствия своего отъ нахождениа
и насилаа иноплемѣнныхъ ѣзыкъ
- 40 ЖКД нѣ оубо слышавыше нѣлици сильни въ отчѣствии его приидоше
глаголюште нѣмоу
- 41 ЖКД кѣто ли нѣсть такоу накоже ты, могы бранити насъ и вьсоу землю
отчѣствия твоего отъ нахождениа соупротивныхъ ѣзыкъ?
- 41 ЖКД Сѣ бо благочѣстивыи прѣдрже землю отчѣствия своего, многы
страны землѣ оугрыскыи принѣтъ, и такожде и отъ босньскыи землѣ,
отъ тоѣ бо землѣ босньскыи многыи отъ нрѣтикъ обрати въ вѣроу
христианьскоую
- 43 ЖКД нѣ тъкмо отъ землѣ отчѣствия его, нѣ и отъ иныхъ ѣзыкъ и
странъ далѣишихъ вьси идѣахоу къ нѣмоу
- 47 ЖКД и тако посла писаниа къ епископомъ и игоуменомъ и къ
властѣмъ вьсѣмъ нѣлици сильни отчѣствия его
- 48 ЖКД еѣ бо приносѣ богоу непорочноу жрьтвеу, молитвы своѣ,
нѣ тъкмо нѣлико о себѣ, нѣ и за стадо словесноѣ, неже рекоу люди
отчѣствия его
- 49 ЖКД И вьсемоу събору събраноу отчѣствия его
- 50 ЖКД Великоу же плачоу и рыданию и сѣтованию соуштоу въ вьсемъ
отчѣствии сего блаженааго
- 50 ЖКД кѣто оубо въ мѣсто тебе обрештеть се такоу накоже ты, бране
землю отчѣствия своего?
- 50 ЖКД погыбшыи приобрѣте, и расточеноѣ събра, и оубогоѣ обогати,
и падыше въздвиже, и неславьноѣ прослави, и сѣ проста никогда
бывшыи дивьно и прѣславьно нави въ отчѣствии своѣмъ.
- 51 ЖКД разумьно бранити имъ землю отчѣствия своего
- 70 ЖКД два бо сына нѣ еѣста въ дѣни тыѣ, крѣпка сильна и самодръжавьна
краля въ отчѣствии своѣмъ, срьбьцѣи земли,
- 71 ЖКД богоу за великоѣ его чловѣколюбие оутвѣдившоу прѣстоль ваю
непоколѣбимо владычствовати въ отчѣствии своѣмъ.

- 82 ЖКЈ свѣтильникъ прѣславьномуу отъчъствию своемуу земли срьбьсѣби
- 88 ЖКЈ обрѣтохъ се тоу съ прочиими братинами, епископы же
архимандриты и игоумены и въсего събора отъчъствиѧ нѣ
- 89 ЖКЈ помоли се къ господоу о въси дръжавѣ отъчъствиѧ нѣ
- 89 ЖКЈ призри милосръдныма ти очима отъ прѣстола славы твоѧ на
дръжавоу отъчъствиѧ моего дарованоу ми тобою
- 91 ЖКЈ крѣпкоу и неборимоу забрало отъчъствию своемуу
- 92 ЖКЈ блажена еси, яко чѣда отъчъствиѧ твоего тобою хвалеть се
радоующѣе се; ... молитвами твоими скиптра дръжавы благовѣрныхъ
кралѣ въсѣ срьбьскыѣ землѣ оутѣрждають се
- 92 ЖКЈ чѣда прѣхвальнаго отъчъствиѧ твоего
- 94 ЖКЈ и съ въсѣмъ же съборомъ отъчъствиѧ своего повеселихъ се доуховно
и тѣлесно, и пакы възврати се къ царьскомуу прѣстолау своемуу
- 100 ЖКЈ сътворише молитвоу надъ гробомъ блаженныѣ, въсемуу събороу
събраноу боголюбиваго отъчъствиѧ нѣ
- 104 ЖКМ дръжавьная ти благодѣть въ дръжавѣ отъчъствиѧ ихъ тобою
дарованѣи имъ
- 104 ЖКМ оутѣдникъ же славы твоѧ и свѣтильникъ отъчъствию си земли
срьбьсѣби, господинъ нашъ и оучитель, слоужитель же трисинаннаго
ти божьства, архикрѣи кирь Сава
- 105 ЖКМ и дасть тебѣ многосвѣтлаго свѣтильника отъчъствию своемуу
- 105 ЖКМ събрати елико расточенаѧ дръжавы отъчъствиѧ твоего, добраго
же пастыра словесныхъ овецъ въсѣ области твое
- 107 ЖКМ и въсемуу боголюбивомуу отъчъствию сего красующемоу се и
веселешемоу се о семь
- 107 ЖКМ тако бо по истинѣ прѣблагыи богъ оупространити дръжавоу
отъчъствиѧ твоего якоже и до нынѣ въсѣми видимо естъ
- 107 ЖКМ дръжава бо царьства гръчьскаго бѣ прилежести до мѣста
глаголемаго Липлана, и томоу царствоу насильствоуемоу, яко
хотешемоу принѣти въсоу область отъчъствиѧ сего христолюбиваго
- 108 ЖКМ на мене грѣшнаго раба своего призри и на дръжавоу
отъчъствиѧ моего дарованоу ми тобою
- 109 ЖКМ приложи ихъ къ дръжавѣ отъчъствиѧ твоего
- 110 ЖКМ тыштаникемъ съвѣкоупивъ великоу побѣдоу воиски твоѧ кылика
гръчьскаго, такожде и ины многы иноплемьны кылики, татары и
тоурькы и фругы, и съ сими иде въ безоумии своимъ хвалѣ се, яко не
тъкмо отъчъствию сего благочыстиваго хоте озылобити, но и имени
твоего не именовати се къ томоу въ дръжавѣ твоей

- 111 ЖКМ и противоу толикаго ихъ множества и силы не сътворише
толики пакости отъчъствию сего благочъстивааго, нь пакы възвратише
се въ дръжавоу свою
- 112 ЖКМ повелѣ събраномъ быти воємъ въсѣмъ нѣлико дръжавы
отъчъстивааго
- 114 ЖКМ таковыихъ бо земль дръжавы ихъ приложи къ дръжавѣ
отъчъстивааго
- 117 ЖКМ отъ сего же динаволимъ наваждениемъ завидѣ бысть на
отъчъстивааго благочъстивомоу
- 117 ЖКМ съ съвѣкоупивъ тръклетоу ю крестъ крѣпка татарскааго и нѣлико
своихъ кмоу вон, и тако въ незапоу вѣниде съ силами въ дръжавоу
отъчъстивааго благочъстивааго краа до мѣста глаголеммааго Хвостына
- 120 ЖКМ и сегоу безаконьномоу и нечистомоу цароу татаромъ,
глаголемомоу Ногею, вышѣ въ нь и наоустѣ его на сего
христолубивааго и на всѣ отъчъстивааго
- 120 ЖКМ паче противоу такоу силѣ велицѣи повиноуе се и боле за
отъчъстивааго, тако да не озлобитъ его нечъстивыи
- 121 ЖКМ и не прѣдадѣ въ роуки иноплеменикъ отъчъстивааго
- 122 ЖКМ да възвратѣ се пакы въ отъчъстивааго
- 123 ЖКМ тою бо и сие хоульноименитыи врагы моу низложи, и
соуемоудръныи ихъ съвѣты нѣлико на отъчъстивааго моу разори
- 123 ЖКМ и всемоу отъчъствию его живоуштоу тихою и безмльвною
жизнию
- 128 ЖКМ побѣды бо всѣ вражѣи оугасоше, миръ же и тишина процвѣте
въ отъчъстивааго
- 130 ЖКМ и толика слава и богатство въ дѣни боголюбивааго бысть въ
богодарованѣи кмоу дръжавѣ отъчъстивааго, тако не соупротивити се
кмоу ни кдиномоу отъ околныхъ его царь
- 130 ЖКМ и не тькмо въ богодарованѣи дръжавѣ отъчъстивааго си, нь и
по всѣи велицѣи Романии и въ самомъ велицѣмъ новѣмъ Римѣ,
Коньстанътинополи, цркви създа
- 137 ЖКМ просѣ милостивааго оутверждениа и помощи прѣсветыи
отъчъствию кмоу
- 138 ЖКМ И въ дръжавѣ же отъчъстивааго кмоу многыи монастире
божъствыи отъ самого основаниа въздвиже
- 149 ЖКМ не тькмо въ кмоу отъчъстивааго нь и въ светѣмъ градѣ
Иероусалимѣ и въ светѣи горѣ атоньсѣи и въ самомъ царьскомъ
градѣ,
- 152 ЖКМ събравъ въсь съборъ отъчъстивааго си

- 170 ЖСДеч сильноименити отьчѣстѣна нѣго прихѣдѣште покланѣахѣу сѣ нѣмоу
- 171 ЖСДеч зѣлоу ю мѣсль сѣвѣштаюште въ срьдци своѣмъ на отьчѣстѣнѣ нѣго, рѣкѣше срьбьскоу ю зѣмлю
- 177 ЖСДеч истиньна любовь процвѣтѣ, божии жѣ миръ и неизглаголана тишина въ отьчѣстѣнѣ сѣго прѣвысокааго кралѣа, и въсѣмъ чѣдомъ отьчѣстѣна нѣго радоуѣштити сѣ и вселѣштити сѣ
- 177 ЖСДеч нѣкѣтори оть окрьстѣнныхъ царь лоукавыи сѣвѣтъ сѣвѣштавѣше въ срьдци своѣмъ на отьчѣстѣнѣ сѣго прѣвысокааго кралѣа, хвалѣште сѣ расхѣтити достѣяниѣ нѣго
- 178 ЖСДеч хѣтѣ отьчѣстѣнѣ нѣго озѣлобити, и хвалѣ сѣ нако поставити прѣстѣль свои въ дръжавѣ отьчѣстѣна нѣго
- 179 ЖСДеч събра тѣмы тѣмами въсакыихъ кѣзыкѣ, и въздвижѣ сѣ на погоубѣниѣ отьчѣстѣна сѣго прѣвысокааго кралѣа, шѣстѣнѣ творѣ оть славынааго града Трьнова
- 180 ЖСДеч да разоумѣють всѣи хвалѣште сѣ на дръжавѣ отьчѣстѣна ми
- 181 ЖСДеч стрѣстѣрѣпѣчѣ христовѣ Георгинѣ, виждѣ великоу ю скръбѣ и тоуѣмъ срьдца моѣго, и вари помѣшти ми въ брани сѣи на лютааго сѣго цара, хвалѣшта сѣ на отьчѣстѣнѣ моѣ
- 183 ЖСДеч Стрѣза кнѣза блѣгарьскыѣ страны, сѣкождѣ хвалѣштааго сѣ на отьчѣстѣнѣ раба твоѣго прѣвовѣнѣчанааго кралѣа Стефана
- 185 ЖСДеч приидѣте всѣа порождѣниѣ отьчѣстѣна моѣго, и сѣникѣствоуѣте сѣ мною
- 186 ЖСДеч вѣдѣашѣ бо нако хѣштѣть быти въ мѣсто нѣго вождѣ и храниѣтель отьчѣстѣнию своѣмоу
- 187 ЖСДеч по чѣто оубѣ потышта сѣ на отьчѣстѣнѣ моѣ?
- 188 ЖСДеч конѣ жѣ прѣкрѣсны сѣго цара блѣгарьскааго и силы нѣго, нѣжѣ въздвигошѣ сѣ на отьчѣстѣнѣ сѣго прѣвысокааго
- 189 ЖСДеч въ прославлѣниѣ жѣ и чѣсть сѣмоу прѣвысокомоу кралю и въсѣмоу отьчѣстѣнию нѣго, идѣжѣ лежить тѣло сѣго цара блѣгарьскааго Михаила.
- 190 ЖСДеч и сѣ вои моими, нѣжѣ рекоу чѣда отьчѣстѣна ми
- 196 ЖСДеч идѣушта къ прѣстѣлоу своѣмоу въ дръжавѣ отьчѣстѣна своѣго, зѣмлю срьбьскоу ю, низложивѣша бо всѣ врагы свои и соупѣстѣты, и всѣи вои нѣго идѣуште въ домы свои
- 197 ЖСДеч и тако въздвигѣ сѣ сѣ силами своими оть зѣмѣнѣ отьчѣстѣна своѣго и на цара того въ дръжавѣ зѣмѣнѣ грѣчьскыѣ
- 197 ЖСДеч сѣна оубѣ всѣа, нажѣ прѣдѣхомъ писанию сѣмоу, чѣда оубѣ вѣка сѣго, мнози оубѣ оть нихъ знають сѣбѣвѣшѣна сѣ въ

отъчѣстии и дръжавѣ господина краля сътворышааго вса сина и съ прѣвъзлюбленнымъ сыномъ своимъ младымъ кралемъ помоштию христовою и молитвами господии своихъ светааго Симеона и светителя Савы, въ великоу хвалоу и славоу богу, себѣ же и сыноу своему въ велелѣпно и достойно имѣ

- 198 ЖСДеч врагы юю низложи хвалеште се на дръжавоу отъчѣстииа ихъ
199 ЖСДеч отъ селѣ блажеть мѣ вса колѣна отъчѣстииа монго
199 ЖСДеч семоу благочѣстивомоу кралю възвращышоу се отъ побѣды царевы съ въсѣми силами своими въ дръжавоу отъчѣстииа своего оставивыше сего безоумнааго и несмысленааго цара въ велицѣ оужасѣ и злобѣ
205 ЖСДеч добрый образъ прѣдъобразоующа и боголюбие въсѣмъ въ отъчѣстии землѣ срьбьскыи, въздвигыша съ светилиштьныи храмъ въ дъни житииа своего
207 ЖСДеч всаконъ благодѣти божии прѣизобилоуштен се въ отъчѣстии сего благочѣстивааго краля
212 ЖСДеч оуи несть намъ, аште и ключить ны се смръть въ земли отъчѣстииа нашего, неже яко и плѣнницы или странни пришельци да обрѣтемъ се на земли чоужден
214 ЖСДеч И по сихъ всаа вѣстники въ все дръжавы отъчѣстииа своего
215 ЖКДуш По сихъ же владыка нашъ высшедрии Христось, мироуе родъ христьянскыи, и не хоте оскрѣбити чедъ отъчѣстииа сего благочѣстивааго краля, и всоу землю срьбьскоую благоволеннемъ милости своеи вѣнчавышоу, и того неизреченоу милостию и благоволеннемъ принѣтъ прѣстоль кралявства възлюбленныи сынъ нмоу, благочѣстивыи и христолубивыи и въздвиженныи богомъ, крѣпкыи и самодръжавныи всѣхъ срьбьскыхъ и поморьскыхъ земь Стефанъ краля.
216 ЖКДуш нмоуже оубо достойно послѣдоваше достоинименитии моужикъ начальници и хранители отъчѣстииа сего благочѣстивааго краля
216 ЖКДуш киръ Сава, добрый образъ боголюбия показавыша чedomъ отъчѣстииа своего
216 ЖКДуш яко прѣдръжешта прѣстоль царствииа землянааго и богатство и славоу неизглаголану неже има въ дръжавѣ отъчѣстииа юю
217 ЖКДуш мысль злоу мыслештиимъ на отъчѣстиие него
218 ЖКДуш И тако повелѣ быти събороу богомъ събраноу отъчѣстииа него
219 ЖКДуш и съ въсѣмъ съборомъ отъчѣстииа него повеселивъ се

- 220 ЖКДуш дары многы и чьстьны вьдасть наже на подобоу семоу
прѣосвещенному и вьсемоу съборуу отьчьствина своего
- 220 ЖКДуш богу неподвижимоу крѣпостию оутвердильшоу прѣстоль
него кракевьствовати хвално и великолѣпно въ отьчьствии своемь
- 220 ЖКДуш и нарекии се прѣвысокии и самодръжавьныи господинь
краль, оутвердивии отьчьствие свое въ любовь Божию
- 222 ЖКДуш вьсталъ бѣ идинъ отъ царь земли блгарьскыи на отьчьствие
сего прѣвысокааго краля
- 223 ЖКДуш и съ прѣвысокии и благочьстивии краль съвькоупивъ
вьсоу силоу воискии своимъ нлико соуште въ отьчьствии своемь, и
иде тамо вьноутрь гръчьскааго царьства, и грады многы царьствина
того прикть, и землѣ многыи дръжавы тонѣ плѣни, и богатство ихъ
и славоу приложивъ къ богатствоу и славѣ отьчьствина своего и въ
славоу вельможъ и людии своихъ
- 224 ЖКДуш съвѣштании сътвори съ сильными отьчьствина си
- 226 ЖКДуш приложи къ земли отьчьствина своего и землѣ нѣкаторыи
многы отъ области царьства того и грады
- 227 ЖКДуш заvida бысть отъ краля оугрьскааго Карла на сего
благочьстивааго краля и на дръжавоу отьчьствина него.
- 227 ЖКДуш нако съ христолюбивии краль изиде съ силами своими въ
дальнаа царьствина кзыкъ хотѣ повоневати на, а отьчьствие него
ныкимьже сынабдимъ
- 227 ЖКДуш и съ зьломыслыи краль оугрьскыи несытьствомъ
прѣдреченааго гоубителя распаланъ се въхотѣ озьлобити дръжавоу
отьчьствина сего благочьстивааго краля
- 228 ЖКДуш и възвигьноу брань на сего благочьстивааго, събравъ тьмы
тьмами кзыкъ многыхъ на погоублении отьчьствина него
- 228 ЖКДуш нако не соуштоу семоу благовѣрьномуу въ дръжавѣ отьчьствина
своего
- 229 ЖКДуш посыланыи на сего благочьстивааго и на дръжавоу отьчьствина
него
- 230 ЖКДуш вѣсто боуди славномоу ти кракевьствоу, нако оныи многыи
силы пришьдыше на отьчьствие твое вьси гнѣвомъ господьними
побѣждени сконьчаше се
- 234 ЖАА томоу оубо нареченому просвѣтителю и обновителю отьчьствию
своемоу, земли срьбьсѣби, въ нки бо благословениемъ Божиимъ
пръвыи архиепископъ нарече се
- 237 ЖАА въ дьни бо сего прѣосвещенааго правана и съвершенаа вѣра
объяви се въ отьчьствии него

- 242 ЖАА хоте навити се по нѣмь въторыи оучитель и наставьникъ
отъчѣствию нѣго
- 246 ЖАА пастыра и оучителя чѣдомъ отъчѣствию нѣго земли срьбьсцѣи
- 246 ЖАА отъ земли отъчѣствию твоего прииде къ намъ волюю божию
- 247 ЖАА тебе же оставляю мѣсто мене правителя быти светынѣ вѣры и
блюстителю и пастыра словеснааго стада христоименитыхъ овецъ,
илико чѣдъ отъчѣствию моего.
- 248 ЖАА И снѣ глаголы яко слышаше вса чѣда отъчѣствию нѣго, горько
начешѣ плакати се
- 249 ЖАА да не скръби на скръбь прилагаетъ чѣдомъ отъчѣствию своего
- 250 ЖАА въ тѣ же днь прѣосвѣщенные киръ Сава сътвори велико
трьжество и радость съ благочыстивымъ кралемъ Радославомъ и съ
всѣмъ съборомъ отъчѣствию нѣго
- 251 ЖАА всѣми чѣды отъчѣствию своего
- 252 ЖАА и землю въсоу отъчѣствию своего благослови
- 274 АС II възврати се пакы въ отъчѣствие свое
- 277 ЖАЖоан I яко да оставь отъчѣствие свое
- 290 ЖАЖоан I и сихъ посла съ великоименитыми болхари отъчѣствию
нѣмъ, яко да принесутъ мошти прѣосвѣщеннаго
- 308 ЖАЖев I иже сътвори възискание съ богодарованнымъ нѣмоу съборомъ
отъчѣствию нѣго, земли срьбьскыи

Григорије Цамблак, *Житије Свѣтой Сѣефана Дечанског*

- 56 Въ сихъ томѣ соущоу нѣкто ѿтъ благородныхъ того ѿтъчѣства.
- 59 и пастира постави своему нѣго ѿтъчѣствѣ.
- 60 яко ниже малъ нѣкы негодоваѣа испѣтити глаголь, пакы своимъ
того ѿтъчѣствоу дарова.
- 61 Како въ желающее того ѿтъчѣство възврати се.
- 62 доволнѣи оубо дньи шѣствовавъ, достиже ѿтъчѣство.
- 66 а не съ тоуждымъ езыкомъ свое ѿтъчѣство ратоуи.
- 67 яко и мнозѣмъ изъ далече своа ѿтъчѣства оставляти.
- 87 того ѿтъчѣствоу изъоставленю бысть.
- Константин Филозоф, *Житије десѣйота Сѣефана*
- 269 Шѣствие же пакы въ свое ѿтъчѣство сътвори князь Стефанъ
- 284 обѣхде землю ѿтъчѣства своего
- 282 кесарь Оуглеша ... землю свою ѿтъчѣскоу прѣнѣти и оудръжа. И бысть
якоже нѣкомъ крыло христианомъ.

283 мѣста отъчьскааго или дѣдъна или прѣдѣдъна ничьтоже лишити се

Патријарх Пајсије, *Жиѡије цара Уроша*

217 И оставлаетъ сина своего младооумнаго еше юнь възрастомъ и върѣчастъ вьлкашиноу скиптръ дръжави, и клетвами заклеть не насилити сина его, дондеже въраста достигнеть, и боудеть ѿчьствоу своемуу наслѣдникъ, по родоу и колѣноу како ѿ прѣдѣдъ томоу бысть.

САМОДРЪЖЬЦЬ САМОДРЪЖАВЬНЬ, САМОДРЪЖАВЬНО САМООСВЕШТЕНЬ, САМОВЛАСТЬНЬ

Свети Сава

151 Ж пришьдышоу же въ ловитвоу господиноу нашемъ и самодрѣж'цоу, царьствоуюцоу вьсеє срѣ'скыє землє, Стефану Немани,

151 Ж постави сего самодрѣж'наго господина царьствовати вьсею срѣ'скою землєю, нареченнаго Стефана Неманю.

Стефан Првовенчани, *Жиѡије Свейѡї Симеона*

15 господина же и самодрѣж'ца ѿтьчствиа си в'се срѣ'скыиє зем'лє и помор'скыє

Доментијан, *Жиѡије Свейѡї Симеона*

41 и светыимъ прозрѣникъмъ прѣподобьнааго изѣра благовѣрнааго сына своего Стефана, и сътвори него самодрѣжавьна господина вьсемоу владычствоу своемуу, и вьставъ съ прѣстола своего и прѣдасть и емуу съ вьсакыимъ благословениемъ своимъ, благослови него глаголю

Доментијан, *Жиѡије Свейѡї Саве*

152 и изѣравъ благовѣрнааго сына своего киръ Стефана, и сътвори него великааго жоупана, самодрѣжавьна господина вьсемоу отъчьствоу своемуу, и посади него на прѣстолѣ своемъ, и прѣда емуу вьсе стадо свое словесьное

221 и отъ вьсего събора вьселеньскааго како къ томоу паки не ходити иномоу архипископоу въ вьселеноую на освѣшеникъ, нь толико поменованиє него въ прѣвѣныхъ, и самоосвѣштену быти отъчьствоу него, какоже и божиею помоштию самодрѣжавьно естъ

227 благодѣть и мирь оть бога отьца господа нашего Иисоу Христа
благочыстивомоу и христолюбивомоу и самодръжавьномоу
сьпрѣстольникоу светааго Симеона, прѣвеликомоу жоупаноу всѣхъ
сръбьскыхъ земель и поморьскихъ, вселюбьзномоу братоу моѣмоу
кирь Стефану

247 и помаза нѣго доухомъ светымъ на кралѣвство, нако звати се ѣмоу
самодръжавьномоу господиноу кирь Стефану кралу

Теодосије, *Жиѣије Свѣѣиої Саве*

10 и скръбию недооумѣаемы ловитеоу оставльше, скоро възвратише се къ
самодръжцоу отьцоу его, повѣдающе ѣмоу безвѣстїе сына его.

11 въ скорѣ оубо самодръжьць отьць съ страхомъ оть плача прѣмѣнити
се всѣмъ повѣлѣаетъ, благодаривъ бога на мнозѣ

21 сынъ оногo самодръжца владыкы сръбьскаго, отьца съцарьствоуюшта
оставивъ, селитеоу съ нами възлюбивъ, пришль кѣтъ

35 самодръжьць отьць встаетъ съ прѣстола

36 въспрїемъ же слово самодръжьць къ всѣмъ соуштіимъ благороднымъ
глагола: друзѣ и братїа и чѣда оуслышите ежѣ къ вамъ слово моѣ.

37 Всѣмъ же чюдештимъ се ѡ недооумѣнїи слова самодръжца

38 сего приємъ отьць самодръжьць

38 самодръжьць отьць и съ светымъ епископомъ чѣстнымъ на главоу
крѣстомъ и ѡбою роукоу възложенїемъ Стефанъ благословляетъ се
жоупанъ великыи, владыка и самодръжьць всѣе сръбьскыя земли

39 по вѣрѣ же и по чѣсти самодръжца дароуетъ, ово за единого власти
оставленїа, се же за друтаго приетїе, всѣхъ толита, веселита же и
оутѣшаста

40 сыноу его самодръжцоу Стефану

41 сына же самодръжца ѡскръбити не хотѣшта

43 въписоуютъ же себе въ помень съ благочыстивыми цари, съ сими и
самодръжца Стефана,

46 много бо приношаахоу има отъ самодръжца Стефана

49 вса вамъ нынѣ ѡ господи възможна соутъ, въ своѣи земли самодръжци
естѣ, и нынѣ царствоуюштіимъ по плѣти сьродны естѣ, аште что
просити благоволите, прошенїа ваша не соуетна.

54 и вса наже ѡ монастыри добрѣ добраа отьца съвершивша, тогда
владичьствоуюштоу сръбьскими землями благочыстивомоу самодръжцоу
Стефану, зетоу благочыстиваго Алеѣїа, цара грѣчьскаго, семоу прѣдаютъ
монастырь ѡбладати и пешти се имъ нако ѡ своемъ отьчествѣ.

65 отъ брата его самодръжца Стефана

- 75 хоте самодръжцоу Стефану благословеніе еже оть отче даровати
благодѣти
- 78 и юже мвѣрѣ стѣклѣницоу оть светыхъ мошѣи прѣподобнаго си
отца ношаше, сию любезномуу си брату самодръжцоу Стефану
оудавѣ
- 78 посланнымъ же сръбскыи землѣ дошѣдышимъ, и светаго мвѣрѣ стѣклѣницоу
и съ писанми принеши самодръжцоу Стефану выдають
- 79 и враждевааше великыи кнезь Влькань брата своего самодръжца Стефана
о благословеніи отьчи
- 80 приемъ сына своего Стефана себе въ мѣсто владыкоу и самодръжца всеи
земли сръбскои постави
- враждоуе и озлабляе брата своего Стефана самодръжца, и иноплеменные
языки многы въ помощь приемае
- 80 реченныи великыи кнезь Влькань, нѣ градуу неоворимомуу, иже на
молитеѣ и на благословеніи отьчи основанъ бѣ, къ самодръжцоу
Стефану, глаголе
- 80 Выписа же богоносномуу и блаженномуу Савѣ христолюбивыи братъ
иже тогда самодръжць Стефанъ, моле и глаголе
- 82 Възвѣсти же свое самодръжцоу брату съ светыми отьца и мвѣроточивыми
мошѣи къ немуу шѣствіе
- 84 нѣ оть светыи горы и съ светыми моужии носимъ бывааше, сыномъ
аггеломъ приносимъ, и сыномъ благочестивымъ самодръжцемъ
приемлемъ
- 84 и въсѣхъ ништѣихъ яко много пришьдышихъ доволнѣ самодръжць
любвию насытивъ, и милостивнѣ оушѣдривъ, и тако въ своа каждо
отъходѣтъ вси
- 84 Приблизышоу се дньи, въ нже память прѣставленіа прѣподобнаго
отца, любезныи сынъ великыи жоупанъ и самодръжць Стефанъ съ
всѣми благоудными на сътвореніе праздника пришьдѣ
- 87 благочестивыи же Стефанъ самодръжць близъ прѣподобнаго си оца
гроба прѣдстоѣ
- 87 запрѣти же самодръжцоу брату и всѣмъ плачущимъ оумьчати
- 88 и тако вса своа чювства мвѣромъ помазоуѣтъ освѣштае се, сице же и
брата самодръжца Стефана
- 89 Выпріем же слово прѣподобныи къ самодръжцоу брату и благоудными
и къ всѣмъ оуштѣимъ глагола
- 92 Се же самодръжць и вси благоудныи страшноѣ оглашеніе слышавше
- 93 Светыи же и съ пришьдышими съ нимъ еже въ светую гороу свое
възвращеніе воспоминають самодръжцоу

- 94 видѣ самодръжца брата и всѣхъ благороднѣихъ на землю прѣдъ ногами
его подаюштихъ
- 97 како и самомоу самодръжцоу дивити се
- 97 Въ мнозѣ же любви пришьствѣемъ светаго братамо съединившим се,
самодръжца глаголю Стефана и великаго князя Влькана
- 98 Въ врѣме же нѣкое пришьдышоу емоу съ самодръжцемъ сыгледати
зиждоуштихъ архієпископію, бѣ бо и многинихъ дѣлатель здыць и
мраморникъ искоусныхъ привель изъ гръчскыє земли
- 101 таковыми свѣтилы съвтѣше се тогда сръбьскаа земля, таковыми моужіи
оуѣрашаше се, како и прочіи миродръжители слышеште дивнаа чюдеса
светима бываема въ любовь самодръжца Стефана молахоу оусвоити се,
ниже что на дръжавоу его противно смѣахоу начинати
- 104 и оубо гонимъ оть нихъ и отьноудъ отьгнанъ бысть, и не имыи где
пристроити се, прибѣгаєть къ благочестивомоу великомоу жоупаноу и
самодръжцоу Стефану
- 104 онѣми же иже въ Загоры царствоуюштыми многашти оу самодръжца
Стефана стрѣзъ просимъ бѣ
- 109 оуставаше же самодръжца и все начелныє его воеводы глаголахъ
- 109 и егда оузрѣ светаго, какоже егда оу самодръжца Стефана обычаи къ
немоу имѣаше, на землю падъ покланяет се
- 113 богомоудріи же Сава къ самодръжцоу братоу все начелныє его воеводы
призвавъ
- 114 Благочестивыи же Стефанъ самодръжць и вси благородныи страшное
оглашеніе светаго оуслышавше
- 115 егда бо и на трапезѣ съ братомъ самодръжцемъ сѣдѣаше
- 115 безмѣрноую почысть оть самодръжца брата,
- 116 пришьдъ же къ самодръжцоу братоу, отьходное цѣлованіе дати емоу
хотѣ
- 117 любьзны же Стефанъ самодръжць
- 118 въ скръби же самодръжцоу Стефану и зѣло мнозѣ
- 121 дивит же се старць поустыинникъ всеноштномоу и недрѣманномоу
стоанію, слъзам же и оумиленію самодръжца миранина
- 122 егдаже бо и на трапезѣ прѣдъсѣдѣше, тмьпани и гоусльми како
обычаи самодръжцемъ благородныхъ веселаше
- 122 самодръжцоу сыноу оу гроба отьча прѣдъстоешта и слъзамъ мѣри не
имоушта,
- 123 вси же оть самодръжца и до послѣднаго реченнымъ Иларіономъ
чистителемъ светнымъ мвромъ помазоуемы бывахоу

- 123 по сих же всѣмъ въ оуслышаніе Стефанъ самодръжць въсприемъ слово глаголетъ
- 130 къ семоу же и размирїа самодръжцемъ вѣсточнымъ съ западными и по срѣдѣ ихъ нестроеніемъ боудоушѣе бѣды
- 136 братоу самодръжцоу Стефаноу прихощь свои писаніемъ прѣдъвѣѣштаеть.
- 136 и съ всакою почѣстию къ самодръжцоу ѿтцоу привождаетъ синови Стефанови
- 136 пришьде же светии надъ болѣзньными одръ самодръжца брата
- 136 крѣпка бо болѣзнь самодръжца бѣше
- 137 о здравїи самодръжца
- 137 Светии же мнозѣми дньми братомъ самодръжцемъ оутѣшаемъ
- 141 Скоро же и съ всѣми лѣпотами подобными иже въ Житчи великои цркви съвершенѣ бывши, повелѣваетъ светии архїепископъ братоу самодръжцоу Стефаноу съ высокыми и съ всѣми благородными тамо прїити
- 141 светии же съ братомъ самодръжцемъ на прѣстоль прѣвосветительства сѣдъ
- 144 съ самодръжцемъ братомъ светии архїепископъ сѣдъ
- 149 по единой стаїи глаголати начинаеть, самодръжцоу Стефаноу
- 152 и оу самодръжца же крала брата его многыхъ даровъ приемникъ ѡбрѣташе се
- 174 светии же архїепископъ самодръжца и того благородныхъ и вса чѣда своего ѿтчѣства видѣвъ, похвали бога,
- 181 самодръжца оубо и великихъ его, новаго же архїепископа ї епископы и всѣхъ пришьдышихъ доволнѣ светии въ архїепископы оутѣшивъ,
- 209 и тако любезнымъ провожденіемъ самодръжца растанїе сътвориша
- 214 и тако любовнымъ провожденіемъ растанїе сътвориша самодръжца скоро же Владиславъ краль светаго носима достиже, и нако древлє Давидъ прѣдъ кїотомъ прѣдъ светими его моштвами исходе и прѣдъходе радоваше се.
- 143 баграницю же и бисромъ прѣпоасаеъ и оукрасивъ, и вѣнцемъ царствїа чьстноюу главою его вѣнчаеъ, и муромъ того помазаеъ, о боуъ самодръжавна крала срьбскаго сего быти нарицаеть
- 188 лышав же патріархъ нако самодръжавна ѿтца светии сынъ бысть
- 192 бѣ бо и разумѣль нако самодръжавна ѿтца сынъ и западнии архїепископъ ксть
- 3 Съ сынъ бѣ жоупана великааго Неманє, владыкы срьбскааго, иже самодръжавно владычествовавшоу всѣми срьбьскими землями, еже

глаголют се Діоклитіа Далматіа Травоуніа, къ вѣстокоу оубо Иліріи приближають се, къ западоу же рымьсѣи области прилежести.

166 По прѣставленіи же Стефана благочѣстиваго и прѣваго краля старѣишаго сына его Радослава свѣтѣи архієпископъ въ великои цркви въ рекомѣи Житчи краљевствомъ вѣнчавъ, молитвами же и благословеніемъ того оутѣрдивъ, прѣдасть ємоу самодрѣжавно ѡтьчѣское и сръбское скѣптро строити

130 ѡа въса скръбнаа разсоудивъ, и ѡтъ всѣхъ сѣихъ свободоу и о бозѣ самовластоу ничто же обладаемоу вѣсточною западноу нашоу црковъ оустроити хоте

Данилов зборник

21 ЖКУ отъ възлюбленнаго сына своего благочѣстиваго и христолюбиваго самодрѣжца краля Стефана радоуе се и веселе се о бозѣ съпасѣ своемъ

93 ЖКІ отъ всѣхъ тоу соштитиѣхъ малыѣхъ и великиѣхъ възвѣщааше се плачь и рыданіе на много часъ громоу подобнь, ѡко и самомоу мѣстоу томоу подвигнути се и нечоувѣственому камению на рыданіе и слъзы прѣложити се, зрѣште самодрѣжца сице горько плачоушта и рѣкою слъзъ потопляема

4 ЖКУ благочѣстиваго и христолюбиваго и самодрѣжавнааго съ богомъ всѣмъ сръбскимъ и поморскимъ землемъ господина краля Стефана Оуроша, и сына ємоу прѣвѣсокааго и благочѣстивааго краля Стефана Оуроша третинааго, и сына ємоу крѣпкааго и самодрѣжавнааго краля Стефана, вѣноука свѣтааго краля Стефана Оуроша

5 ЖКУ съ бо принѣмъ самодрѣжавноє и крѣпкоє краљевство сръбскимъ землемъ и поморскимъ, и великолѣпнѣи и дивнѣи чѣсти съподобленъ отъ господа, отъ благааго бо корѣне прѣкрасыни и прѣдивныи цвѣтъ изъшьдь

8 ЖКУ ѡко вѣдоуште и крѣпкааго и самодрѣжавнааго краля въ отчѣствіи своемъ, въ сръбсѣи земли

14 ЖКУ се бо сътвараю сына моего быти самодрѣжавнааго краля въсѣи сръбсѣи и поморсѣи земли

18 ЖКУ и сѣдышоу ємоу на прѣстола отъца своего краљевствовати наче въ сръбсѣи земли и нарече се благочѣстивыи и христолюбивыи и самодрѣжавныи въсѣи сръбсѣи и поморсѣи и подоунавѣсѣи и сръмьсѣи земли Стефанъ краљ

21 ЖКУ Благочѣстивыи же и самодрѣжавныи сынъ єє Стефанъ краљ принѣмъ съ любовію и въ сладость поочѣненіе єє

- 24 ЖКД о крѣпкыи и славныи и самодръжавьныи господине нашъ, хранителю и застоупниче, чѣто оубо сътворимъ мы раби твои, стадо твоє соуште дарованое ти богомъ?
- 26 ЖКД дарова нмоу прѣстоль свои царьскыи, и по достоинанию прославише и рекоуште: многа лѣта сътвори богъ благочытивомоу и христолюбивомоу и самодръжавьномоу вьсен срьбьскыи и поморьскыи земли Стефану кралу Оурошу.
- 52 ЖКД и дошдышимъ имъ въ Расъ къ цркъви светааго моученика христова Георгина въ свои нмоу монастырь ... и тако гробоу прѣдаше сего блаженааго Теоктыста монаха, нѣкогда бывешааго крала Стефана крѣпкааго и самодръжавьнааго, и тоу оубо лежить и до сего днѣ
- 70 ЖКК два бо сына не бѣста въ дни тыи, крѣпка сильна и самодръжавьна крала въ отчъствии своемъ, срьбьцѣи земли, многы страны нзыкъ прѣдръжешта, рекоу благочытивааго крала Стефана Оуроша и брата семоу Стефану крала
- 102 ЖКМ Мѣсца октябрьна въ .жѣ. днь житие и жизнь благочытивааго и христолюбивааго и светородьнааго, крѣпкааго и самодръжавьнааго съ богомъ господина крала Стефана Оуроша нареченааго Милоутина, правьноука светааго Симеона Немане новааго мироточьца срьбьскааго, и вьноука прьвокрѣпчанааго крала Стефана, и сына великааго крала Стефана Оуроша.
- 105 ЖКМ Съ благочытивыи и христолюбивыи господинъ мои прѣвысокыи и крѣпкыи и самодръжавьныи краль Стефанъ Оурошь бысть сынъ славьную родителю, великааго крала срьбьскааго Оуроша и матерѣ негѣ христолюбивыи Елены.
- 131 ЖКМ накоже бысть прослоути се имени негѣ и пронавленоу быти по вьсѣхъ окръстныхъ странахъ вьсточьныхъ и западныхъ Стефанъ Оурошь, прѣвысокыи и крѣпкыи и самодръжавьныи и милостивыи краль срьбьскыи
- 145 ЖКМ царь самодръжавьныи великыи Романие Андрейникъ Палеологъ
- 148 ЖКМ Нъ и вси слышавыше житие сего блаженааго и великоу славоу и прославлению отчъствоу негѣ въ дни самодръжавьнааго нмоу господства, како не въздвити вы се?
- 194 ЖСДеч прѣвысокыи и благочытивыи и богомъ помилованыи, крѣпкыи и самодръжавьныи кралу, мы оубо раби твои слышахомъ крѣпость даноую ти отъ
- 215 ЖКДуш приеъ прѣстоль кралѣвства възлюбленныи сынъ нмоу, благочытивыи и христолюбивыи и въздвиженныи богомъ, крѣпкыи и самодръжавьныи вьсѣхъ срьбьскыхъ и поморьскыхъ земель Стефанъ краль

220 ЖК Душ нарекуи се прѣвысокуи и самодръжавьныи господинь краль,
оутѣрдивыи отъчѣствик

Исаијин ученик, Житије старца Исаије

70 Роди же се при благочастивѣмъ и христороубивѣмъ самодръжци все
сръпские землѣ и подоунавские и поморские и арбанашкиѣ светомъ крали
Оуроши.

Григорије Цамблак, *Житије Свѣтѣи Сѣефана Дечанскоѣ*

61 Посилааше самодръжѣць грѣкомъ къ сетевы своему сръбскомъ цароу
посланники

Константин Филозоф, *Житије десѣиѣ Сѣефана*

248 словоуштии деспоть именова се въ всѣхъ странахъ, и отъ малаго
сръбскаго скиптра множишии по вселеннѣи гласъ и име притежа
паче самодръжавьныхъ и славьныхъ и въ многихъ кзыцѣхъ
высештихъ о народѣхъ кзыкъ

261 въ того самого грѣдаго и страшнаго самодръжца

263 къ самодръжцоу

308 всточныи господинь и самодръжц Моухамед

СРЪБСКАЯ ЗЕМЛЯ
СРЪБСКИИ
СРЪБЛИНЬ, СРЪБИНЬ
НОВЫИ ИСРАИЛЬ

Свети Сава

1 XII Тѣмъ же по мнозѣи его и неизмѣрнѣи милости и чловеколюбю
дарова нашимъ прадѣдомъ и нашимъ дѣдомъ оладати сиювъ землю
сръбскоу ... и постави ме великаго жоупана, нареченаго въ свѣтѣмъ
кръщени Сѣефана Неманоу.

152 Ж та вса моудростію и троудомъ своимъ сіа вса приобрѣте, погубѣ
шоую некогда ѿ насилѣа своеѣмоу дѣдины, достоинаѣмоу сръбские
земли.

161 Ж Въ тѣжде днь и богоданномоу подроужіе, господжа бывши въсеи
сръбсѣи земли, Анна, и та пріестъ си светый образъ и наречено бысть
име ни господжа Анастасіа.

188 ПС Писа милостію божією пръвѣи архієпископъ вѣсе срьбскыи землѣ
Сава грѣшніи.

176 С Симеонъ Новѣи Срьбскыи

Стефан Првовенчани, *Жиѣије Свейої Симеона*

15 господина же и самодрѣца ѡтьчѣства си вѣсе срьбскыи землѣ и
поморскыи

18 неже быѣшоу великоу метежоу въ странѣ си срьпскыи землѣ
сподоби се вѣторѣ крѣщении приѣти ѡ роуки светителя и архинерѣа
посрѣдѣ срьпскыи землѣ

22 свѣщавѣ бо се съ старѣишимъ ѡ братиѣ негѣ, владычѣствоующоу тогда
сею землѣю срьпскою

43 къ синоу своѣмоу негѣже ѡстави въ ѡчѣствѣ своѣмъ владычѣствовати
вѣсею землѣю срьпскою

56 принесе свѣтило ѡчѣства негѣ просвѣщанѣ конѣце вѣсе срьбскыи землѣ

66 въ храмѣ своѣмъ оу срьдоу срьпскыи землѣ

Доментијан, *Жиѣије Свейої Симеона*

1 Мѣсеца фѣрѣвара .гѣ. житиѣ и жиѣнь прѣподобнааго и светааго въ светѣи
отѣца нашего Симеона быѣшааго Неманѣ прѣвааго, ѡбновителя
срьбскааго ѡчѣства, новааго миротѣча и великааго чѣудотѣорѣца.

3 и ѡтѣ благааго коренѣ красныи цѣвѣтъ изышѣдѣ ис чрѣслѣ
господѣствоуюштиихъ срьбскою землѣю

9 и свѣѣштавѣше съ старѣишимъ братѣмъ ихъ, съ владычѣствоуюштимъ
тогда срьбскою землѣю

16 они тамо въ Ханаанѣ, а си такожде здѣ въ срьбскѣи землѣ свѣѣтъ зыи
свѣѣштавѣше на правѣдикааго отѣца нашего;

114 сеѣмоу богоносѣмоу повелитѣлю живоуштоу въ Светѣи Горѣ, а
послоушатѣлю негѣ въ срьбскѣи землѣ, пачѣ же и ни тоу бѣхѣма, нѣ
горѣ въ вышѣннихъ въ прѣнебѣсѣннихъ обитѣлѣхъ вѣдѣвараюшта се съ
прѣбогатыимъ отѣцѣмъ небѣсѣнымъ

116 и по благословѣнию светааго Симеона прѣдрѣжештоу ѣмоу прѣстоѣ
дѣдинѣ и отѣчинѣ и самодрѣжавѣно владычѣствоуюштоу ѣмоу вѣсѣми
срьбскыими землѣми и поморскыими

116 прѣосвѣштенѣмоу вѣвторѣмоу кирѣ Савѣ, а третѣиѣмоу архієпископоу
срьбскыихъ землѣ

117 сѣна книга посѣлана быѣтъ ѣмоу на благословѣниѣ ѡтѣ Светыи Горы въ
срьбскоую землѣ

Доментијан, Жиѡије Свеѡи Саве

- 118 житиѣ и жизнь прѣподобнааго отьца нашего и богоноснааго
наставника всѣх срьбьскыѣ землѣ и поморьскыѣ архієпископа Савы
- 118 благовѣрномуу же и благочытивомуу и богомъ избранномуу и
богомъ въздвиженномуу и самодръжавьномуу господиноу Стефануу
великославьномуу и велеродьномуу и прѣвеликомуу жоупануу Немани
самодръжавьно царствоуюштоу всєю срьбьскою землєю и поморьскою
и Диоклитинєю и Дальмацинєю и Травоунинєю,
- 136 И рече старьць: Христа ради чеда вы рекоу, сии чрьньць божии оученикѣ
єсть, а братѣ єдинѣ отъ насѣ єсть, и сынѣ єсть благовѣрнааго цара
срьбьскааго
- 203 нѣ самѣмъ богомъ приведена отъ срьбьскыѣ землѣ въ Светоу Гороу
- 215 богоносномуу повелителю живоуштоу въ Светѣи Горѣ а послушателю
єго въ срьбьскои землѣ
- 220 прѣосвєштенни патринарьхъ всѣхъ вселєнныѣ Гєрьманѣ поставихъ
єго кирѣ Савоу архієпископа всѣмъ срьбьскыимъ землѣмъ и
поморьскыимъ
- 227 благочытивомуу и христолюбивомуу и самодръжавьномуу
сьпрѣстольникуу светааго Симеона, прѣвеликомуу жоупануу всѣхъ
срьбьскыихъ землѣ и поморьскыихъ, всєлюбьзномуу братуу моємуу
кирѣ Стефануу
- 344 прѣбольшемуу и прѣвеликомуу крѣлю Стефануу Оурошоу въ своємъ
отчьствѣ самодръжавьнѣ царствоуюштоу всѣми срьбьскыими
землѣми и поморьскыими

Теодосије, Жиѡије Свеѡи Саве

- 1 житіє и подвизи въ поустыни съ ѡтьцемъ и ѡсобѣ хожденїа и ѡть чєсти
чюдєсь сповѣданїа иже въ свєтѣихъ ѡтьца нашего Савы, прѣваго
архієпископа и оучитєла срьбьскааго, съписано мѣ прѣподобнымъ
Доментїаномъ, їеромѡнахомъ монастырь Хиландарѣ нарицаемаго.
- 2 прѣваго архієпископа и оучитєла срьбьскааго
- 3 Съ сынѣ бѣ жоупана великааго Неманѣ, владыкы срьбьскааго, иже
самодръжавно владычєствовавшоу всѣми срьбьскыими землѣми, єже
глаголют єє Дїоклитїа Далматїа Травоуниа, къ вьстокуу оубѡ Илиріи
приближающѣ єє, къ западоу же рымьсцѣи ѡбласти прилєжєшти.
- 12 сынѣ великааго жоупана владыкы срьбьскааго
- 21 сынѣ оногѣ самодръжца владыкы срьбьскааго, ѡтьца съцарствоуюшта
ѡставивѣ, сєлитвоу съ нами възлюбивѣ

- 30 образом же иночества брать единь оуть насъ естъ сынъ же естъ
благочыстиваго цара срьбскаго, царствоуюшта же оутьца оставивъ, и
славоу земельноую и вьса краснаа
- 38 Стефанъ благословляетъ се жоупань великын, владыка и самодръжыць
вьсее срьбскыя землє
- 49 своему оутьчствоу оутвердите срьбскыи монастырь звати се
- 54 тогда владычствоуюштоу срьбскыи землями благочыстивоу
самодръжцоу Стефану, зетоу благочыстиваго Алєзіа, цара гръчскаго
- 56 о срьбскыихъ црквахъ
- 78 посланнымъ же срьбскыя землє дошдьдышимъ, и светаго мвра стьклѣбницоу
и съ писанми принеши самодръжцоу Стефану выдають
- 79 сына своего Стефана себе въ мѣсто владыкоу и самодръжца вси землє
срьбской постави
- 80 и въ сицевомъ враждеваніи и гоненіи междоу братома въ велицѣи
ноужди, нако въ тѣснотѣ нѣкоєи, срьбсцѣи землє одръжимои бывши
- 81 накоже въ светѣи горѣ чюдотвореніємъ и мвронзлитіємъ оудиви прѣпо-
добнаго оутьца его, сице и въ срьбской землє прѣдъ сынми и людми его
дръзновенно надѣе се
- 82 съ сими светими светые и мвроточивые светаго и прѣподобнаго си оутьца
вьсприємъ мошти, въ свое оутьчство въ срьбскоую землє шьствїе
съ ними творить, да накоже на вьстоцѣ въ светѣи горѣ самовидци
бывше божїихъ чюдєсь, имиже богъ своего прослави оугодника,
сихъ и западнимъ истинно възвѣстеть, и наже пакы на западѣ въ
срьбсцѣи тажде и сихъ приходєшта оузреть, и сихъ въ своа пришьдыше
вьсточнымъ сказателїе боудоуть
- 97 въ мнозѣ же пространьстви тогда соуште срьбсѣи землє, благочыстїа
вѣрѣ по неи вьсоудоу распространяюшти се молитвами светыхъ оутьць
нашихъ Свмєона и Савы
- 101 таковыи свѣтили съвѣше се тогда срьбскаа землє, таковыи
моужїи оукрашаше се
- 120 сина въ срьбскоую землє оуть светые горы донести посилаеть
- 121 посланныи же авва Иларїонъ їеромонахъ срьбскыя землє дошдьдъ
- 129 роукою прѣчьстнаго и вьсєсвѣщенного вьселєньскаго патріарха
архієпископа Коньстантина града новаго Рїма Гьрмана светии
архієпископъ вьсее срьбскыя землє освєштаетъ се
- 129 прѣосвєщенный же вьселєньскыи патріархъ архієпископа срьбскаго
сьпрѣстольника и сьтрапезника себѣ приемлєть
- 131 нако к томоу не приходити оуть срьбскыя землє вьнигда осветити себѣ
архієпископа въ Коньстантинъ градъ

- 131 Савоу ѿсветиѣхъ архієпископа всен срьбскои земли, и вѣдахъ емоу о
божѣ власть по всен области црьковной
- 143 и вѣнцемъ царствїа чьстноюю главоу его вѣнчавъ, и мвромъ того по-
мазавъ, о божѣ самодръжавна крална срьбскаго сего быти нарицаеть
- 153 бѣ бо прѣдвѣзвѣштень пришьдышими моужїи яко приходен
архієпископъ братъ нсть крална срьбскаго
- 153 оутърскомоу же кралю множество много оутри и коумани събравышоу,
и на срьбскоую землю прїити покоушаюштоу се
- 156 и миръ и любовь съ кралнемъ срьбскимъ имѣти
- 157 боуди намъ присныи гость, и братъ твои краль срьбскыи
- 159 братоу твоемоу и моемоу Стефану кралю срьбскомоу истинноюю
любовь ѿ насъ повѣдан
- отъ брата моего крална срьбскаго
- 159 Пришьдъ же светыи въ своа си, миръ и многоу любовь отъ оутърскаго
крална и отъ вельможъ его братоу своему кралю срьбскомоу и всѣмъ
благороднымъ своимъ сказаетъ
- 166 прѣдасть емоу самодръжавно отъчьское и срьбское скуптро строити
- 174 слышавъ же благочыстивы Радославъ краль въ свое отъчьство светаго
пришьствїе, повелѣ епископомъ и игоуменомъ и съ благородными
даже и до краа срьбскыи дръжавы подѣсти его
- 177 таковыимъ тогда срьбскаа земля богосвѣтлымъ свѣтилникомъ
просвѣшташе се, такового къ богоу прѣдъстателю имоушти, и въ мирѣ
молитвами его благодоушествоуюшти радоваше се.
- 179 законы же и оуставы срьбскоую оукрашенноу и сіаюштоу своего
отъчьства землю видѣвъ
- 201 свое оученикы въ срьбскоую землю отъпоустивъ
- 203 иже многыи подвигы и бесчислыи труды ѿ срьбсцѣи земли подѣмша
- 214 Благочыстивыи Владиславъ краль изъ загорскыи земли цѣла и не
раздроушима светаго въздвигъ, и въ свое отъчьство срьбскоую землю
понести того повелѣвъ, самъ же на трапезоу веселїа царемъ, якоже
рекохомъ, позванъ въниде.
- 216 и отъчьство же свое ѿба коупно, Сїмѡнь, глаголю, прѣподобныи
и всесвѣтленныи Савѡ, къ богоу молитвами срьбскоую землю
оутѣрждають, и отъ нашствїа противнїихъ възбранаюште
сблюдають, и никтоже инъ иноколѣннь въ срьблїихъ ѡгосподи
се, тѣчїю отъ плѣмена ихъ, отъць сыноу и сынъ сыноу кральство
прѣдаюште.
- 216 являють же се и прѣдъ плыковыи срьбскыихъ скуптрїи въ видѣнїи
ѡбраза ихъ божїи аггели, на помощь въ.

217 мно҃гыѣ же противныѣ иже на о҃тъчѣство (иѣ) на срьбскоуѣ землю подвигших се молитвами кѣ бо҃гоу посрамлени о҃тъвратише, нѣкыих же и до конца низложише (и) оубише.

его же сынъ въсесвѣтанныи Сава иже равно апостоломъ прѣвыи архіепископъ и оучитель срьбскыи цѣль и не раздроушимъ и благооухае лежить въ великомъ монастыри въ цркви възнесенія господна, юже благочыстивыи краљъ Владиславъ създаль, въ мѣстѣ зовомѣмъ Мылешевъ.

212 Глагола оны: не вѣдѣ о҃тъчѣ, бо҃гъ вѣсть, едино вѣмъ како въ вечерашныи днь страннѣимъ о҃нѣмъ пришьдышимъ и доволно любовію напитавшимъ ме и оупоившимъ, како не мошти ми рогозины мое доплъзвешоу покои полоучити, въсклоних же се кѣ гробоу светаго Савы срьбина, и безвѣстѣемъ врхоу его възлегъ спяхъ.

Данилов зборник

1 ЖКУ краљъ срьбскыи и поморьскыи земли

1 ЖКУ Симеона Неманю новааго мироточьца срьбскааго

1 ЖКУ самодръжавьнааго съ бо҃гомъ въсеи срьбскыи и поморьскыи земли господина краља Стефана Оуроша

4 ЖКУ въсинавьшихъ въ о҃тъчѣствии своѣмъ, рекоу въ земли срьбьсѣи

4 ЖКУ новааго мироточьца срьбскыи земли

4 ЖКУ прѣстоль краљевства земли срьбскыи прѣдръжашѣ крѣпко и самодръжавьно

5 ЖКУ Радославъ краљъ краљевствовавъ въ о҃тъчѣствии своѣмъ земли срьбьсѣи лѣтъ шесть

5 ЖКУ съ бо҃ принѣмъ самодръжавьнои крѣпкои краљевство срьбскыи земли и поморьскыи

6 ЖКУ краљевствовавъ въ о҃тъчѣствии своѣмъ земли срьбьсѣи лѣтъ седмъ

8 ЖКУ крѣпкааго и самодръжавьнааго краља въ о҃тъчѣствии своѣмъ, въ срьбьсѣи земли

13 ЖКУ сътворити нго краља въ о҃тъчѣствии своѣмъ въ срьбьсѣи земли

14 ЖКУ самодръжавьнааго краља въсеи срьбьсѣи и поморьсѣи земли

18 ЖКУ и сѣдышоу нмоу на прѣстолѣ о҃тца сво҃его краљевствовати наче въ срьбьсѣи земли и нарече се благочыстивыи и христулюбивыи и самодръжавьныи въсеи срьбьсѣи и поморьсѣи и подоунавьсѣи и срьмьсѣи земли Стефанъ краљъ

22 ЖКД самодръжавьно владычствоуи въ о҃тъчѣствии своѣмъ въ земли срьбьсѣи

- 26 ЖКД многа лѣта сътвори богъ благочѣстивомоу и христолюбивомоу
и самодръжавьномоу всен срьбьскыи и поморьскыи землѣ Стефану
кralю Оурошу
- 43 ЖКД житиѣ сихъ христолюбивыхъ царь и кralь срьбьскыи землѣ
- 58 ЖКЈ благовѣрныхъ кralь срьбьскыи землѣ житиѣ ихъ съставивъ
- 58 ЖКЈ подроужикъ великомоу срьбьскомоу кralю Оурошу
- 70 ЖКЈ два бо сына не бѣста въ дни тыѣ, крѣпка сильна и самодръжавьна
кralя въ отчѣствии своемъ, срьбьсцѣи землѣ
- 78 ЖКЈ миръ же и тишиноу дароуи стадоу твоемоу съблюдаюшти и
оутѣрждаюшти дрѣжавоу благовѣрныхъ кralь срьбьскыи землѣ
- 82 ЖКЈ свѣтильникъ прѣславьномоу отчѣствию своему землѣ срьбьсцѣи
- 88 ЖКЈ всемоу събороу срьбьскыи землѣ събравьшоу се къ нѣи
- 92 ЖКЈ блажена нѣси, нако молитвами твоими скиптра дрѣжавы
благовѣрныхъ кralь всен срьбьскыи землѣ оутѣрждаютъ се
- 97 ЖКЈ славыи и прѣзѣштыи градъ глаголемыи Бѣлградъ срьбьскыи,
иже стоитъ на брѣгоу рѣкы Доунава и Савы
- 102 ЖКМ правьноукъ светааго Симеона Неманѣ новааго мироточьца
срьбьскааго
- 104 ЖКМ свѣтильникъ отчѣствию си землѣ срьбьсцѣи
- 105 ЖКМ великааго кralя срьбьскааго Оуроша
- 107 ЖКМ бѣ бо въ ты дни видѣти землю срьбьскоую въ тѣснотѣ велицѣ
обытоу и оумаленоу
- 111 ЖКМ въ прѣдѣлы землѣ срьбьскыи до мѣста рекомааго Липлана и
Призрѣна
- 119 ЖКМ по божию бо изволеннию съ прѣвысокии кralь многы страны
нзыкѣ приноуди силою своею къ богомъ дарованѣи ѣмоу дрѣжавѣ,
землѣ срьбьсцѣи
- 122 ЖКМ съ великоименитыми властели землѣ срьбьскыи
- 131 ЖКМ Стефанъ Оурошь, прѣвысокии и крѣпкыи и самодръжавьныи
и милостивыи кralь срьбьскыи
- 143 ЖКМ призва нѣкоую чѣсть отъ тѣхъ безбожныхъ перьсъ въ
богодарованую си дрѣжавоу на похвалоу и на чѣсть и на зависть
своемоу владычествоу отъ окольныхъ царь; и пришьдышимъ же
имъ въ землю срьбьскоую
- 144 ЖКМ а прочиныхъ и не мало въ робьство срьбьсцѣи землѣ вѣдасть
- 150 ЖКМ съ бо епископъ Данииль бѣ рождениѣ и въспитѣниѣ землѣ
срьбьскыи
- 152 ЖКМ просвѣштыника срьбьскои землѣ киръ Савоу
- 154 ЖКМ не хотѣ прѣслоушати всего събора срьбьскааго

- 154 ЖКМ прииде въ срьбьскоую землю
- 154 ЖКМ прѣосвещенному арьхинепископоу всен срьбьскыи земли и поморьскыи
- 154 ЖКМ прѣвопросвѣтителю срьбьской земли
- 156 ЖКМ съ малою чедию нѣкоторыхъ властеличѣи земли срьбьскыи
- 170 ЖСДеч въ вьсоу дрьжакоу земли срьбьскыи
- 171 ЖСДеч на отъчѣствѣи его, рекыше срьбьскоую землю
- 174 ЖСДеч велико съвѣштании сътвори съ властели срьбьскыи земли
- 176 ЖСДеч вьсему събору събраноу земли срьбьскыи
- 176 ЖСДеч вьси велемоштынни земли срьбьскыи
- 176 ЖСДеч вьсего събора богомъ събранаго земли срьбьскыи
- 176 ЖСДеч Данилоу прѣосвещенному арьхинепископоу вьсѣхъ срьбьскыхъ и поморьскыхъ земель многаго лѣта
- 180 ЖСДеч И тако повелѣ прѣвысокий краль събрати се вьсѣмъ военъ земли срьбьскыи отъчѣства своего на полѣ глаголемое Добриче
- 181 ЖСДеч съ вьсѣми властели земли срьбьскыи
- 184 ЖСДеч и тако боруште се, бысть падании много болгаромъ, и тако одолѣ сила срьбьская
- 186 ЖСДеч сии же по величѣи и страшнѣи брани быкышии въ тѣ днь, и отъ толикихъ кровѣ пролитуи отъ тѣхъ есзбожьныхъ и поганыихъ кзыкъ пришьдышиихъ на землю срьбьскоую съ симъ царемъ, рекоу яко тои самон рѣцѣ глаголемои Строумѣ измѣнити се вьси въ кровь
- 189 ЖСДеч арьхинепископоу всен срьбьскыи и поморьскыи земли кирь Данилоу
- 189 ЖСДеч къ вьсему събору земли срьбьскыи
- 190 ЖСДеч и тако сътвори вьписании по вьсѣхъ монастырѣхъ земли срьбьскыи
- 191 ЖСДеч просвѣтителю же и наставникоу земли срьбьскыи
- 195 ЖСДеч отъ селѣ бо срьбьское кралевство и царство болгарское въ едино соуште съвкоуплении и миръ боудеть
- 196 ЖСДеч идоушта къ прѣстолу своему въ дрьжакоу отъчѣствѣи своего, землю срьбьскоую, низложивша бо вьсе врагы свои и соупостаты
- 196 ЖСДеч повелѣ събрати се вьсѣмъ военъ своимъ земли срьбьскыи хоте ити съ ними аште оубо богу хотештоу на оногъ втораго врага своего, цара гръчьскаго, иже единоу мысль и съвѣштании имѣ съ царемъ болгарскимъ о сѣмъ благочѣстивѣмъ крали
- 198 ЖСДеч твердыи градъ и необоримое забрало отъчѣствоу своему срьбьцѣи земли
- 205 ЖСДеч въ отъчѣствѣи земли срьбьскыи

- 215 ЖКДуш вьсоу землю срьбьскоую благоволеніемъ милости своен
вѣнчавьшоу
крѣпкыи и самодржавьныи вьсѣхъ срьбьскыихъ и поморьскыихъ
земль Стефанъ краль
- 217 ЖКДуш господь дасть вожда и застоупьника срьбьсѣи земли
- 218 ЖКДуш вьсемоу съборуу събраноу землѣ срьбьскыи вь царьсѣмъ
дворѣ его Сврьчинѣ
- 221 ЖКДуш вьсе отъчство ихъ, землю срьбьскоую
- 224 ЖКДуш отъ селѣ бо вь єдиноу любовь нераздѣлимоу боудеть дръжава
землѣ гръчьскыи и срьбьскыи
- 229 ЖКДуш Жидьча, идѣже наричетъ се домъ сыпасовъ, великаа
архїепископина срьбьскаа,
- 232 ЖАА Ськазаниѣ о житии прѣосвѣщенныхъ архїепископъ срьбьскыи
и поморьскыи землѣ
- 234 ЖАА кирь Савы, прьвааго архїепископа срьбьскааго
- 234 ЖАА житиѣ кралєвъ срьбьскыи землѣ
- 234 ЖАА просвѣтителю и обьновителю отъчствию своємоу, земли срьбьсѣи
- 237 ЖАА прьвомоу архїепископоу срьбьсѣи земли
- 246 ЖАА пастыра и оучителя чедомъ отъчствина его земли срьбьсѣи
- 250 ЖАА вьсемоу съборуу землѣ срьбьскыи
- 250 ЖАА Арьсению прѣосвѣщененому архїепископоу вьсеи срьбьскыи и
поморьскыи землѣ многана лѣта
- 273 АС II Сава вьторыи, архїепископъ срьбьскыи
- 275 АД I Архїепископъ срьбьскыи Данииль
- 276 ЖАJ I Иоаникиѣ архїепископъ срьбьскыи
- 281 ЖАJ I вь отъчство своѣ землю срьбьскоую
- 283 ЖАJ I крала вь срьбьсѣи земли
- 285 ЖАJ I вьзєрати се вь срьбьскоую землю,
- 287 ЖАJ I вьсемоу съборуу събраноу землѣ срьбьскыи
- 292 ЖАJев I житиѣ свѣтааго Нвьстатина, шѣстааго архїепископа
срьбьскааго
- 308 ЖАJев I съборомъ отъчствина его, землѣ срьбьскыи
- 312 ЖАJев I великоую архїепископию срьбьскоую
- 320 АJак Инаковъ архїепископъ срьбьскыи
- 322 АJев II Нвьстатинъ вьторыи, архїепископъ срьбьскыи
- 324 АС III Сава третии, архїепископъ срьбьскыи
- 326 АН Никодимъ архїепископъ срьбьскыи
- 328 ЖАД II житиѣ прѣосвѣщеннааго архїепископа срьбьскааго Даниила
- 329 ЖАД II благовѣрныхъ царь земль срьбьскыихъ

- 331 ЖАД II арьхинепископа вьсеи срьбьскыи земли
 362 ЖАД II вьсеи сьбору земли срьбьскыи
 363 ЖАД II вьсеи сьбора Светыи Горы и сьбора земли срьбьскыи
 363 ЖАД II Даниилоу прѣосвещенному арьхинепископу вьсѣхъ срьбьскыихъ и поморьскыихъ земли многаи лѣта
 365 ЖАД II арьхинепископа срьбьскаго
 371 ЖАД II прьвозданаго арьхинепископа срьбьскаго рекомаго Жидьча
 375 ЖАД II прьвааго арьхинепископа срьбьскааго
 380 ПІ И по прѣставленіи патринарьха крь Иоданикина Стефанъ царь сьбра сьборъ срьбьскыи и гръчьскыи въ градѣ Сѣроу
 380 ПІ нъ поиска благословеніи бесчиньно на патринарьхоу трьновьскомъ и на арьхинепископу охридскомъ и съ сьборомъ срьбьскыимъ
 382 ПС IV посылаеть старьца крь Исаию къ патринарьхоу срьбьскому Савѣ
 383 ПС IV иже пришьдше въ Призрѣнь яко отъ лица патринарьхова, и вьшьдше въ црьковъ цареву слоужише и приобьштише се светителемъ и свештеникомъ срьбьскыимъ отьлоученыимъ прѣжде
 386 ПІеф и бывають патринарьхина Коньстантина града съ срьбьскомъ патринарьхиомъ въ любви и смирении и въ єдиньствѣ

Епископ Марко, *Жиѣије Светиої ѡаѣријарха Јефрема*

- 69 ѡ(ть)ца нашего єфрема патріарха срьбьскаго
 69 срьбьскон же скуптро тогда правецюу милѣтинѣ св(е)т(о)мѣ краљу
 70 къ срьбьскон земли бѣжити
 70 стефану же ц(а)рю, земельноу ц(а)р(ь)ство изменив'шѣ. вьсташе сьмоуцѣиѣ въ земли срьб'цѣи
 71 тогда прѣдръжещѣ срьб'скаго ц(а)р(ь)ствѣи скуптро великомѣ кнезѣ лазарѣ
 71 быв'ши расколѣ ѡт прѣжде быв'шиихъ ц(а)реи, междоу цр(ь)ковію вьселен'скою коньстан'тина гр(а)да и срьб'скою
 71 вьзвєселаютъ д(ѣ)шє г(о)сп(о)дѣ срьб'скыхъ и архієреи и вельможѣ
 71 м(о)литъ своа д(оу)ховнаа чєда г(о)сп(о)дѣ срьб'скоу, и [вє]цѣнныи сьборъ
 72 седьмъ ц(а)р(ь)ствѣи на срьб'скѣю землю вьдвизжѣт' се агараанѣ

Исаијин ученик, *Жиѣије сѣарца Исаије*

- 69 блаженіи ѡтыцъ нашѣ Исаїа. бысть рожденіе и вьспитаніе срьбьскыи земли
 70 Роди же се при благочастивѣмъ и христолюбивѣмъ самодръжци всеи срьбьскыи земли и подоунавскыи и поморскыи и арбанашкѣи светомъ крали О҃роши.
 75 не сьглашенію начелникомъ црьковьнымъ. Грькомъ и Сербемъ

Григорије Цамблук, *Житије Светиої Стефана Дечанскої*

43 житіє и жителство светаго великомученика въ царехъ Стефана сръбскааго,
иже въ дѣчахъ съписано григоріємъ мнихомъ и прѣзвитеромъ
43 Бѣше и се великааго и славнѣишаго сръпскаго языка
61 Посилааше самодръжць грѣкомъ къ сетевы своемуу сръбскомѣ цароу
посланники
64 на достойное томоу сръбское царство прѣподасуеть се
71 (Михаил) на сръбское поодвижааше се начелство
72 българскыѣ же и сръбскыѣ роды
74 иже българомъ царь, ѡтъ воинь сръбскыихъ етъ бывъ
84 и си Сръблемъ царь.

Константин Филозоф, *Житије десїѡта Стефана*

244 патриарха землє тоє сръбскыѣ
248 словоуштии деспотъ именова се въ всѣхъ странахъ, и отъ малааго
сръбскааго скиптра множаишии по вселєннѣи гласъ и имє притежа
пачє самодержавьныихъ и славьныихъ и въ многыихъ кзыцѣхъ
высєштиихъ о народѣхъ кзыкѣ.
250 Сръбь
252 сръбскоую страну
255 въ нашє роды владычествова
257 родомъ Сръбинь
258 сръбскаа црква
263 порабоштєна бысть сръбскаа страна
271 воиньствовашє Оугры на Сръблє
274 побѣждєни абикъ бышє и пожрѣшє се остринємъ мьча же и копийи
сръбскааго скиптра
281 приближаюштоу се кмоу прѣдѣломъ сръбскыимъ, идѣже прѣваа
архиепископина Сръблемъ
284 обѣходє землю отъчѣства своего ... и отъ дрєвлє нарєкышаа се тѣчию
сръбскаа въ нѣкаа вѣремена
284 обрѣтаєтѣ мѣсто прѣдѣренааго Бѣль градаглаголю и испрошь се отъ
Воугрь, по нєже аште и въ прѣдѣлѣхъ сръбскыихъ лєжимо єсть
287 прѣстолю митрополита бѣльградьска, кєсарѣха всѣхъ сръбскыихъ
земль
294 господинь Сръблемъ деспотъ
297 посъла Вьлка прѣждє варити брата своего въ Сръблєхъ и землю прѣieti

299 въ срьбьскоу землю
 300 Стенимахо, по нашѣмоу нзыкоу тѣсьно бранство глаголетъ се
 301 възноситъ кости его въ срьбьскоу землю
 305 симѣ же оубо приходишти, тако бо Сербѣ навѣче воевати
 306 о срьбьскыхъ (о српским приликама)
 306 въ срьбьскыхъ странахъ
 307 прѣдѣлы срьбьскыя
 308 срьбьскимъ воинствомъ поуѣ засѣчетъ
 308 на срьбьскѣ оустрьми се скиптро
 311 по градохъ оугрьскыхъ же и срьбьскыхъ
 312 кште молимъ се о благочѣстивомъ деспотѣ иже и срьбьскѣ странѣ
 325 патриарха кирь Никона срьбьскыхъ и поморьскыхъ земель

Патријарх Пајсије, *Житије Светлої цара Уроша*

215 и поискавъ съ вьсакым оусрьдіемъ и подвигомъ и едино изъ ѡбрѣтохъ
 въ лѣтописѣхъ срьбскомѣхъ
 поспешеніемъ вьсемоуцнѣ царицѣ и светыхъ срьбскихъ господъ и оучитель
 нашихъ
 216 Сегоже великаго и благочѣстиваго цара срьбскааго Стефана и храбраго,
 иже многажды рать имѣе съ агарѣни и прѣгна ихъ обоньполь мора к
 томѣ не имѣновати се въ срьбскомѣхъ предѣлахъ
 217 ѡ велика надеждо и застѣпниче срьбскыи ... оубы намъ срьбска велика
 похвало
 218 вьсь сынмъ срьбскыи
 224 подвизаютъ се вси агарени единодѣшно, и приходеть до мѣста идѣже
 бѣхоу вси неоуправлѣни и вьнезапоу нападаютъ на нихъ. они же ѡ
 семь нѣ ведѣще, оутроу глыбокоу соущоу и разбиваютъ вое срьбьскыи и
 бѣ чюдѣ зримоѣ, гнѣвъ господень на нихъ нападе
 230 на похвалоу прародитѣлемъ своимъ и всемоу срьбскомѣхъ родоу, на чѣсть
 и славоу а иновѣрнѣмъ на ѡбличеніе и оукоризноу сице ѡ семь бысть
 231 то лѣто съжизаютъ моци прѣкрасныи и чюдотворнѣ светаго Сави
 срьбскаго, некимъ бегомъ, наоученіемъ дѣволскимъ, иже исконїи
 добра нѣнавѣдѣи и приходить къ сердарѣ синанъ паши, арьбанасинъ
 соущи тоу пришьль бѣ зимовати въ бѣльградоу
 217 ѡвѣ срьбскѣи земли тогда и плачю непрѣстаномѣхъ и жалость и тоуга и
 рыданію не оутѣшимоу
 218, 222 И разыдоше се кждо въ своа и вьлкашинъ раздѣлаеть на трїи
 чѣсти: ѡглянши вьдаеть середѣ и нарече его кесара а гоика деспота въ
 трапѣзонтоу сиречь трыновоу, а самъ въ срьбскѣи земли.

224 И тоу негда съвѣкоупляють се обон, овѣи ѿ срьбскіе земли Оу҃глеше ѿ
грѣчскихъ предѣлъ и бивають вои довол'ни и прѣписѣють колико их
ксть борити се съ агарени

„НОВЫ ИСРАИЛЬ“

Доментијан, *Жиѣије Свѣѣиї Симеона*

3 тако же и сего прѣподобнааго отца нашего прозрѣ господь хотештоую
быти въ немъ благодѣть свою и благочыстивы хотеште родити се отъ
него, и како новомоу Израилю сѣмени его явити се отъ него, и
прѣбольшею благодѣтию на конѣць просвѣтити се имъ

14 Прѣподобныи же отецъ нашъ по подобію прѣвааго Израила имѣше
сыны и дѣштери

50 како да прословить богъ въ тебѣ своа чоудеса, и вѣторыи и новыи
Израиль наречеши се, и чѣда твоа обновиши доухомъ свѣтымъ, и
паствина твоа богомъ възрастыши наречеть се избранникъ божикъ

51 подобе се боговидьномуу Инаковуу ис тебе бо вѣторыи Израиль прорастеть,
да и ты недомыслимоую радость примѣши о чѣдѣ своемъ, какоже
Инаковъ о Иосифѣ, да и азъ такожде наслаждоу се твоимъ свѣтымъ любве
за многа лѣта

103 богохвално провожденикъ сътворише светомоу боголюбива чѣда
его съ великою славою и чѣстию, по подобію прѣвааго Израила
прѣкраснымъ Иосифомъ провожденааго отъ Египта въ Хананю,
и се вѣторыи Израиль прѣнесенъ бысть, нъ не отъ Египта, нъ отъ
Свѣтыхъ Горы въ свое отчѣство.

Доментијан, *Жиѣије Свѣѣиї Саве*

150 како да прославить богъ въ тебѣ своа чоудеса и вѣторыи новыи Израиль
наречеши се, и чѣда твоа обновиши доухомъ свѣтымъ, и паствина
твоа богомъ възрастыши наречеть се избранникъ божикъ

150 прииди многолюбзна жалости доуши моки, подобниче
боговидьномуу Инаковуу, изъ тебе бо вѣторыи Израиль прорастеть, да и
ты недомыслимоую радость примѣши о чѣдѣ своемъ

194 и провожденикъ сътворише светомоу боголюбива чѣда его съ славою и
чѣстию по подобію прѣвааго Израила; и се вѣторыи Израиль прѣнесенъ
бысть не отъ Египта нъ отъ Свѣтыхъ Горы

314 а сии прѣосвѣщенныи того же силою и благодѣтию дарованою ему отъ
бога таже чоудеса сътвори, сии вѣторыи Израиль богомъ въздвиженныи
новыи люди господѣви приведе.

316 прѣвоѣу Израилю и чедомъ его оусыниение и слава и обѣти, и въ заветѣ его не прѣбывъше на тѣхъ изрѣченіе бысть; а на семъ прѣосвѣщенѣмъ богатыно оутверди се милость божина, оусыниение и слава и обѣштание боудуштинѣхъ благъ бесконѣчнааго житиѧ господемъ семоу дано бысть, и новыи Израиль нарече и, и обѣты все господемъ обѣштаныи прѣдасть чедомъ своего отчѣства.

Теодосије, *Жиѣије Свѣтої Саве*

48 Нѣ иже чюдесемъ богъ древле пришьствіемъ въ тоуждестранствіи оумноживъ и распространивъ Іакова съ прѣкраснымъ Іосифомъ плѣтскы въ Египтъ, съ нинашнаго о҃тца Сімеона новаго Израила и съ прѣкраснымъ доушею Савомъ не плѣтскими нѣ доуховными чѣды въ поустыни въ тоуждеи странѣ пришьствіемъ оумножити и распространити хотѣ

74 свѣтѣ въ о҃ткрѣвеніе наше, нако да тобою познають нако и мы истинныи твои рабы есмы и вѣрніи тринчѣсци поклонници и въ славоу моемоу о҃тчѣствоу, людїи твоихъ, новаго їраила

83 Дивно же бѣ се иже о҃т бога чловекомъ мноу же и аггеломъ видѣти сего прѣподобнаго о҃тца нашего и паче древнааго Израила моштіи свѣтихъ прѣнесеніе

84 и тако съ великою чѣстию станомъ стаюште и въздвижоуште се и носеште нако дру҃аго Іакова и новааго Израила патріарха о҃тца нашего Сімеона сынове и сыновъ сынове съ свѣщенными въ коупѣ и съ всеми благородными къ оуготованномоу его гробоу допроводише

88 на оудивленіе и оутѣшение благопокоривымъ людемъ, чедомъ его, и людемъ его, новомоу їраилю, и сїа о҃т соухаго вара мвропрозѣбателна сътвори силою своею, накоже того неизреченныи и неизслѣдованныи поути его

Константин Филозоф, *Жиѣије десїоїа Сїефана*

296 расѣяана Израилева събираи и сихъ въ кдино събра

320 сътворише въ истину новии Израилитѣне новомоу Израилю плачь велии

321 лиши же и насъ, вождоу, новааго Израила

ИНОПЛЕМЕНЬНИКЪ, ИНОПЛЕМЕНЬНЬ
 ЮРЕСЬ, ЮРЕТИКЪ, ЮРЕТИЧЬСКЪ,
 ИЗМАИЛЬТЪНИНЬ,
 АГАРЪНИНЬ

Свети Сава

155 Ж Мнѡси же иноплемѣнници вѣсташѣ на мѣ и обидѡшѣ мѣ ѡко и
 пчѣлы сѣть, нѣ именѣмъ господнимъ противѡхѣ сѣ имъ и одолѣхѣ имъ.

Стефан Првовенчани, *Житије Свѣтої Симеона*

25 Разъгнавшоу же и расѣнавшоу же тогда сѣмоу светомоу враги своѣ по
 странама иноплемѣнныма

26 побѣди врагы своѣ иноплемѣнныѣ ꙗзыки

54 Нѣ аще и оумножьшимъ сѣ съ нимъ иноплемѣннымима плъкомъ силы
 божии никако же не бысть съ ними

46 не оубою сѣ нападающихъ на мѣ окръсть ни иноплемѣнныкъ варъварь
 шетанина

54 изведъ бо иноплемѣнныкы на ѡчъство

55 въпадохомъ въ плѣнъ иноплемѣнныкъ

55 ѡ ꙗзыкы и ѡ роукы иноплемѣнныкъ

59 помощию прѣподобнаго ѡтрѣсьшоу ѡ сѣбе вѣсе противныиѣ варъвары
 бывъше на ѡчъствѣи нѣго

27 дрзнухъ възвѣстити дръжавѣ твоѣи, нѣже не любѣшана ти вѣра и
 тръклѣтана нѣрѣсь южѣ оукорѣняетъ сѣ въ владичьствѣи твоѣмъ

29 не могоущии тръпѣти смрада глоухихъ коумирь и мръзкыѣ нѣрѣси

29 свѣты же изведъ сию прѣдъ сѣ боръ свои събраны на нѣрѣсь тоу лоукавоу.

46 нѣрѣси прогна помощию Христа твоѣго

46 По истинѣ бо нѣси пастирь добри положи въ доушоу свою за ѡвѣце свои,
 и прогнавъ мыслѣныѣ ѡко вѣлѣкы нѣретичьскана оученина ѡ нѣго.

67 изъбывъше прѣльсти нѣретичьскыиѣ

Доментијан, *Житије Свѣтої Симеона*

64 не оубою сѣ отъ тьмы людеи нападающихъ на мѣ окръсть и
 иноплемѣнныкъ соупротивѣнаго шетанина

96 самъ изышьде и изведе иноплемѣнныкы на отъчъство своѣ

98 оскверни сѣ зѣмѣла наша безаконьми нашими, и оубиѣна бысть крѣвѣми,
 и въпадохомъ въ плѣнъ иноплемѣнныкъ, и врази наши подражашѣ
 ны, и окръсть насъ соуштии пороугашѣ ны сѣ за безаконіѣи наше

- 98 иноплемѣнникомъ бо пришьдышимъ отъчство светааго по истинѣ
сътворише въ опоустѣнии
- 98 и миноувъшимъ имъ, по нихъ прииде друуги иноплемѣнникъ,
рекомыи гладь, горьшии тѣхъ, мимошьдышихъ
- 99 о прѣподобнѣ, събралъ бы ны отъ кзыкъ и отъ роукъ иноплемѣнникъ
- 19 помостити светааго и великааго моученика Георгия побѣди врагы свои
и иноплемѣнныи кзыки
- 96 оумножьшимъ се съ нимъ плкомъ иноплемѣнныимъ
- 22 злославныхъ кретики память потрѣби по отъчствѣ своимъ
- 64 прѣлѣстныи мракъ безбожныхъ кретики отгна, и креси ихъ потрѣби,
и капишта ихъ раздроуши, и идолы ихъ съкроуши, и злославноу ю
память ихъ събьхъ потрѣби, и славоу ихъ безъ отѣлка оугаси, и заре
благовѣрия проави въ всѣмъ отъчствѣ твоѣмъ

Доментијан, *Жиѣије Свѣѣѣ Саве*

- 205 кико бѣхоу страсти и напасти подыли отъ плѣнованиа
иноплемѣнникъ, отъ глада и пагоубы вьсакныхъ наваждениемъ
вьсеоубителя старааго дивабола ис прѣва пагоубника рода
чловѣчскааго, рать бо бѣ въздвигль между братома, Вьлканомъ и
кирь Стефаномъ
- 233 О оьновлєнии свѣтыи истинныи вѣры прѣосвѣщеннымъ кирь
Савомъ и проклєтии безбожныхъ кретики
- 234 на проклєтии безбожныхъ кретики
- 238 вьсе кретики и вьсоу крєсь ихъ проклєнанємъ
- 243 злославныхъ оученикъ кретики трьнова оучениа исѣцає словомъ
божьствєнааго си разоума
- 287 безбожныхъ кретики истовыи потрѣбитель
- 320 сии прѣосвѣщенныи огнемъ божьствєннымъ кретики безаконныи по
отъчствѣ си попали, и срьпомъ доуховьнымъ пожєжє

Теодосије, *Жиѣије Свѣѣѣ Саве*

- 195 тебѣ бо съ нами не боудоуштоу, въ работу иноєзычники сими возєш-
тїими насъ продани боудємъ
- 80 по прѣставлєни же светааго старца вьсѣми оьбразы бѣ подвижє се,
враждоує и злаблєє брата своего Стефана самодрьжца, и иноплемѣнныи
кзыки многы въ помость приємає, вьстаашє на нь многашти, хотє
озлобити и праздыа сътворити, злыхъ съвѣтомъ подвижємъ.

- 80 посрамлен бо многашти быѥ ѿ нѣго, и ѡбращѣнь, и съ соуштимъ
ми съ нимъ иноплемѣнными плѣшти выдавше, съ стоудомъ въ своѧ
възвѣршааху се, и страхомъ ѡдръжими въ тѣсныхъ мѣстѣхъ поути
за собою ѿ Стефанны зазѣдааху.
- 81 зѣмля наша безаконными нашими ѡскверни се, и ѡубиѣна бысть крѣвми,
и въ плѣнь иноплемѣннымъ выпадохомъ, и врази наши подражашѣ
ны, и нашею ненавистию поношенію и пороуганію быхомъ соуш-
тимъ окрѣсть насъ.
- 147 ѡ ересехъ же слово къ вамъ глаголати поустѣхъ се, многыи бо сіе ѿ
испрѣва и до нынѣ діаволъ ѡумысливъ посѣяти, и много плѣкель
зловѣрїа служештимъ емоу безаконніими еретики въ вселенноу
расплодити
- 147 вѣкы тяжкы и моужѣ глаголюште развращѣннаа еретики нарече, иже
ѿ правыѣ вѣры въ ереси ѿтведѣстихъ.
- 150 тако вѣроуемъ и тако исповѣдаемъ, въсѣхъ ерѣтихъ и въсоу ересь ихъ
злоу проклинаемъ
- 34 зѣмкѣ людїи своихъ православіемъ просвѣтили еси, и вѣкы ереси прогнавъ
37 съблюсти вамъ боудїи непримѣсноу къ ересемъ, ихже ѿ насъ изгнахомъ
55 ереси прогнавъ, и чистителѣ въведъ, трѣнїе злочѣстїа истрѣгъ
96 ереси разараашѣ, цркви въздвижаашѣ
- 126 ѿ зѣмкѣ людїи нашихъ зловѣрїа ересь ѿтѣмъ моимъ и нами
ѿтгнана бысть, и православіа вѣра възростаѣтъ и множит се
- 147 ѡ ересехъ же слово къ вамъ глаголати поустѣхъ се
- 147 кромѣ бо кое ереси соуштимъ правовѣрнымъ ѡбразомъ свѣтые вѣры
обнавляюште се
- 148 аште кто и еште нечистымъ ѡученїемъ ереси ѿт васъ ѡдръжимъ, се,
исповѣданїемъ недоугъ да обличить
- 148 не моштно бо нѣтъ ѿт злыхъ не ѿтлоучивше се благыихъ навѣкноути,
ни ересь съдръжештоу божество свѣтые троице чистѣ исповѣдовати
- 148 молю васъ не ѡутанти въ себѣ богомръзостниѣ ереси
- 149 нѣкимъ же и ересь, еюже съдръжими бѣху, ѡбличаюштимъ
- 150 въсоу ересь ихъ злоу проклинаемъ
- 150 стонаху вси въ цркви исповѣдоуште божество и ѡбличаюште ересь
- 151 исповѣдавшихъ же ересь съ собою ѡу цркви ѡдръжавъ, и ѡсобѣ ихъ
испытнѣе испытавъ, и соуштихъ не крыштенїихъ съ прѣжде прокли-
нанїемъ ересы
- 150 и тако крѣстити се имъ повелѣвашѣ, соуштіихъ же крыштенїихъ въ ла-
тинѣи ересы такожде съ прѣжде проклѣтїемъ злыѣ ихъ ересы

- 152 въ ересех же соуштихъ
 152 въ богомръскыи ереси не повиноуе се оутверждаше се
 158 оутрицаеши ли се ереси?
 158 По наоучению же святаго оутрицает се ереси и юже вѣроу латинскоую дръжаше, и всѣхъ ереси злыхъ и стоудныхъ
 159 о оуточе, имже ме оу тьмы прѣлсти и ереси извелъ еси
 218 проповѣдаемъ еже въ насъ благосѣданіи вашихъ, православіа вѣроу, ереси свободеніе, истинное крштеніе

Данилов зборник

- 121 ЖКМ не прѣддита въ роуки иноплемьники отъчъстива баю
 171 ЖСДеч ѡко и благовѣрномоу цароу Константину побѣда на иноплемьники вѣры ради
 185 ЖСДеч съ младии краль зѣло прослави се въ рати тои ѡко Иисоусъ Навинь на иноплемьники озлобивъше Ираиля
 193 ЖСДеч нь богатство и имѣние цара сего ѡко иноплемьници рахыштаюште
 194 ЖСДеч сътворише нмоу ѡко иноплемьници веселеште се о погыбѣли его
 199 ЖСДеч ѡкоже и крѣпкыи Сампсонъ много множество иноплемьникъ побѣждь, тако и съ благочъстивии краль одолѣ въсѣмъ иноплемьникомъ
 343 ЖАД II и сина носе прѡиде плъкы нечъстивыхъ иноплемьники неврѣдимъ
 38 ЖКД како бранити и заштиштати зѣмлю отъчъстива своего отъ нахождениа и насилия иноплемьныхъ кзыкъ
 39 ЖКД ѡко могохомъ съповѣдати вашемоу боголюбию сего боголюбива възданиа и цары къ иноплемьнымъ кзыкомъ ѡко къ царемъ и воеводамъ и прочиимъ силнымъ; въ роусьскоую бо зѣмлю множицею посылааше сълы свои
 71 ЖКJ николиже боюшта се отъ соупротивленіа насильствоуюштинхъ въ иноплемьныхъ кзыкъ
 78 ЖКJ силы же иноплемьныхъ кзыкъ хвалештинхъ се на дръжавоу отъчъства ихъ
 106 ЖКМ ѡко напасти многы подыеть въ юности свои отъ многинхъ иноплемьныхъ царь и отъ инѣхъ прочиинхъ
 110 ЖКМ съвѣкупивъ великоу побѣдоу воиски свои кзыка гръчъскааго, такожде и ины многы иноплемьны кзыки, татары и тоуркы и фругы, и съ сими иде въ безоумии своимъ хвалѣ се

- 141 ЖКМ дивьно бо кже цароу съ царемь иноплемьными ставше се пакы оулоучити хотѣнии свои
- 190 ЖСДеч оного зьлокъзньнааго врага цара блъгаромь пришьдышааго съ многими силами кзыкъ иноплемьныхъ
- 198 ЖСДеч како ни глагола хоульна никомоуже оть иноплемьныхъ царь решти на сию благочыстивою
- 211 ЖСДеч се бо не како чедолюбивыи сынь кмоу, нь како иноплемьныи ратьники гонимь ксмы имь
- 228 ЖКДуш вѣсто боуди прѣвысокомоу ти кралквьствоу, како силы многыхъ иноплемьныхъ кзыкъ приидоше въ дръжавоу прѣвысокааго ти кралквьства
- 117 ЖКМ съ съвкоупивъ трьклетою кресь кзыка татарьскааго и келико своихъ кмоу вои
- 146 ЖКМ видѣ како малъ остатъкъ оныи прѣдреченыи треклетыи креси, кже рекоу перьсы поганыи, великоу зьлобоу и пакости твореть дръжавѣ кго
- 147 ЖКМ идоше на побѣдоу таковыи креси
- 343 ЖАД II прѣдасть имь монастырь ть твердѣ стрѣштити и брати се съ прѣдреченою кресию
- 348 ЖАД II въведе къ себѣ въ монастырь съ ороужии ихъ, како да бореть се съ оною треклетою кресию
- 41 ЖКД оть тои бо земань босньскыи многыи оть кретики обрати въ вѣроу христьянскую
- 50 ЖКД ты бо плѣвелы кретицкыи срыпомь доуховьнымь изъ корѣи посѣклъ кси

Епископ Марко, *Житије Светиої иаѣријарха Јефрема*

- 72 седьмъ ц(а)р(ь)ствѣи на срьб'схю землю въздвижѣт' се агараань
- 72 единаче же тоу'р'ци ратѣюще. и съборѣ не могѣхѣ съвкоупити се

Григорије Цамблук, *Житије Светиої Сѣефана Дечанскої*

- 51 Тогда же иже на разлычнаа вѣмена разлычнѣими ереси възмоутивѣи црьковѣ врагъ.
- 51 нѣкого варлаама изнесе акундинатьскыи ереси начелника
- 52 и мнозсы того ереси послѣдовааше
- 53 смърьтоноснаго своеи ереси наа прѣподасть
- 55 въ полатѣ тоговы ереси

55 како и цара къ еретикомъ изыгнанію подвигнути

61 И како прѣмудро самодръжца подвиже къ еретикомъ изыгнанію

Константин Филозоф, *Житије десѣотиа Сѣефана*

258 измаильскихъ родъ, иже какоже нѣкотори проузи на насъ изниаше се

259 изъ давѣна грѣхскомоу скиптроу смѣраемоу и Измаилитомъ
оумножающтиимъ се и испроливающтиимъ се даже и въ западѣнага
постигнути, коупно и Персы съ собою имоуште

260 Прѣвѣзмагающтиимъ же Измаилитомъ и вѣсточныѣ страны
отымѣшиимъ

261 вѣдетъ се на Измаилиты и сраженію бывшоу на мѣстѣ нарицаемѣмъ
Косовѣ бысть сице

262 нр бо тѣчию отъ Исмаилитъ бѣда належааше, нѣ и западѣнии окръсть
на брань оуготовише се

269 скрозѣ же царьстѣина вѣсего и вѣсѣхъ кзыкъ, ихъже Исмаилити подь
носѣ свои покорише

271 воинствовааше Оугры на Срѣблѣ

271 како да не възысканиѣ боудеть отъ Исмаилитъ

272 кже отъ Косова порабоштѣнъ быхъ исмаилитьскомоу кзыкоу

272 царь Персомъ и Татаромъ

280 иже не хотѣшѣ Тоурькомъ побарадоху

281 исмаилитьскомоу же воинствоу

282 исмаилиты

282 въ прѣдѣлы исмаилитьскыѣ

284 Исмаилиты самовластно, тѣхъ вѣзетъ

290 иже и Исмаилитомъ въ бранѣхъ

297 нѣкыи отъ Исмаилитъ

299 съвѣзда же иубраныѣ Исмаилиты

304 Исмаилитѣ съ плѣкомъ вышѣдыша въ градъ

307 оугрьскыимъ възможныимъ, босньскыимъ же прѣдреченыимъ
исмаильтскыимъ воеводамъ

311 въ кже по вѣселѣнѣи дръжатели кже съ западѣныими вѣсточныи враси

317 босньскыи

318 Влахы

319 тоу нѣгдѣ исмаилитьскоу воинствоу соуштоу

321 кѣлико и Исмаилитомъ дивити се

323 прѣстрашышимъ се Исмаилитъ ради

Патријарх Пајсије, *Житије цара Уроша*

- 230 на похвалоу прародитѣлнѣмъ своимъ и всемоу сръбскомѹ родоу, на чьсть
и славоу а иноуѣрнѣимъ на ѡбличеніе и оукоризноу сице ѡ семъ бысть
- 216 Сегоже великаго и благочьстиваго цара сръбскааго Стефана и храбраго,
иже многажды рать имѣе съ агарѣни и прѣгна ихъ обоньполь мора к
томѹ не имѣновати се въ сръбскомъ предѣлѹ
- 222 въ то самое лѣто воздвижаютъ се агарени изъ прекомора на калиполѣ ... и
покѹшаютъ се на сръбскѹю землю прити
- 223 не посрами насъ за име твое светое предъ симъ поганимъ ѣзикомъ
оугрскимъ
- 224 И тоу негда съвькоуплаютъ се обои, овиѣ ѡ сръбскіе земли Оуглеше ѡ
грѣчьскыихъ предѣлѣ и бивають вои довол'ни и прѣписѹють колико ихъ
нѣсть борити се съ агарени
- 224 проклѣти агарени оуходѣть
- 224 подвижаютъ се вси агарени единопѣшно
- 226 И агарени възрацѹють се къ андріаноу градоу съ побѣдою и радостію,
наши же въ скръби и тѣсноти

БИБЛИОГРАФИЈА

Извори

- Григорије Цамблак, *Књижевни рад у Србији*, прир. Д. Петровић, Београд 1989.
- М. Грковић, *Прва хрисовуља манастира Дечани*, Београд 2004.
- А. Давидов и др., *Житије на Свешан Дечански ош Григориј Цамблак*, София 1983.
- Данило Трећи (Бањски), *Сабрана дела*, прир. К. Миловановић, Београд 2023.
- Данило II, Данилов ученик, Григорије Цамблак, Јефимија, Данило III, Свешан Лазаревић, Андоније Рафаил, Консантијин Филозоф, Јелена Башић, Никон Јерусалимац, прир. Т. Јовановић, Нови Сад 2015.
- Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, прир. Г. Мак Данијел, Д. Петровић, Београд 1988.
- Данилови настављачи. *Данилов ученик, друш настављачи Даниловој зборника*, прир. Г. Мак Данијел, Београд 1989.
- Ђ. Даничић, *Похвала кнезу Лазару*. Из рукописа писана на хартији на крају XIV или у почетку XV века, који је у народној библиотеци у Београду под бр. 29, *Гласник Друштва српске словесности* 13 (1861), 358–368.
- Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 1979.
- Димитър Кантакузин, *Сбрани съчинения*, прир. Б. Ангелов и др, София 1989.
- Доментијан, *Живот светител Симеона и светител Саве*, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865.
- Доментијан, *Живот светител Саве и Живот светител Симеона*, прир. Р. Маринковић, Београд 1988.
- Доментијан, *Животи Св. Саве и Св. Симеона*, превео Л. Мирковић, предговор В. Ђоровић, Београд 1938.
- Н. Дучић, *Старине хиландарске*, *Гласник СУД* 56 (1884), 68–77.
- Житија краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866.
- Зборник средњовековних ћириличких њовеља и њисама Србије, Босне и Дубровника I (1186–1321)*, прир. В. Мошин – С. Ђирковић – Д. Синдик, Београд 2011.
- А. Ивић, *Стари српски њечати и њрови. Прилој српској сфрагистици и хералдици*, Нови Сад 1910.

- В. Јагић, Константин Философ и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српског, *Гласник СУД* 42 (1875), 223–328. Фототипско издање, прир. Ђ. Трифуновић, Горњи Милановац 2004.
- Константин Филозоф, *Повести о словима (Сказаније о њисменех)* – изводи; *Житије десијота Стефана Лазаревића*, прир. Г. Јовановић, Београд 1989.
- К. Куев – Г. Петков, *Събрани съчинения на Константинъ Костенечки: Изследване и тексты*, София 1986.
- П. Матейч, *Българският химнописец Ефрем от XIV век: Дело и значение*, София 1982.
- С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, *Светиоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003.
- А. Младеновић, *Повеље и њисма десијота Стефана*, Београд 2007.
- А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003.
- Монахиња Јефимија, *Књижевни радови*, прир. Ђ. Трифуновић, Крушевац 1983.
- К. Невострујев, Три хрисовуље у Хиландару, *Гласник СУД* 25 (1869), 272–287.
- С. Новаковић, Нешто о кнезу Лазару. По рукопису XVII. вијека, *Гласник Српској ученој друштва* 21 (1867), 157–164 (прештампано у *Житије светјоја кнеза Лазара*, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 1989).
- Патријарх Пајсије, *Сабрани списи*, прир. Т. Јовановић, Београд 1993.
- И. Плаовић, *Слово о светјом кнезу Лазару непознатог Раваничанина у српскословенској рукописној традицији*, *Археографски прилози* 38 (2016), 39–59.
- Н. Порчић, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама. Доба Немањића*, Београд 2017.
- Н. Порчић – Н. Исаиловић, *Документи владара средњовековне Србије и Босне у венецијанским збиркама*, Београд 2019.
- Примери из старе српске књижевности*, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 1975.
- Ђ. Сп. Радојичић, Похвала кнезу Лазару са стиховима (један досад непознат спис с краја XIV века), *Историјски часопис* 5 (1954–1955), 241–254.
- Н. Радојичић, Пет писама с краја 15. века, *Јужнословенски филолози* 20/1–4 (1953–1954), 343–367.
- И. Руварац, Житије цара Уроша од патријарха Пајсија, *Гласник СУД* 5/22 (1867), 209–239.
- С. Рудић, Повеља Ђурђа I Балшића Дубровнику, *ССА* 8 (2009), 101–110.
- Свети Сава, *Сабрани списи*, прир. Д. Богдановић, Београд 1986.
- Свети Сава, *Сабрана дела*, приредио и превео Т. Јовановић, Београд 1998.
- Д. Синдик, Српски средњовековни печати у манастиру Хиландару, *Осам векова Хиландара, историја, духовни животи, књижевности, уметности и архитектура*, ур. В. Кораћ, Београд 2000, 229–237.
- А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936.
- Списи о Косову: Монахиња Јефимија, Кнез Лазар, Кнегиња Милица, Вук Бранковић, Непознати раванички монаси, Давид, Јелена Балишић, Андоније*

- Рафаил Ейакийиѣ, Десјой Сїефан Лазаревић, Најсїарији срїски заїиси о Косову, прир. М. Грковић, Београд 1993.
- Сїиси Димийїрија Канїакузина и Владислава Грамаїника, прир. Ј. Грковић-Мејџор, Београд 1993.
- Србљак: Службе – канони – акаїиїи 2, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 1970.
- Сїари срїски родослови и леїоїиїи, прир. Љ. Стојановић, Сремски Карловци 1927.
- Сїари срїски заїиси и наїїиїи 1, прир. Љ. Стојановић, Београд 1902.
- Сїари срїски заїиси и наїїиїи, прир. М. Павић, Београд 1986.
- Стефан Првовенчани, Сабрани сїиси, прир. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 1988.
- Стефан Првовенчани, Сабрана дела, предговор, превод дела и коментари Љ. Јухас-Георгиевска; издање на српскословенском Т. Јовановић, Београд 1999.
- Теодосије, Живойї свеїїоїа Саве, изд. Ђ. Даничић, Београд 1860.
- Теодосије, Жиїиїја, прир. Д. Богдановић, Београд 1988.
- Г. Томовић, Морфолоїија ћириличких наїїиїа на Балкану, Београд 1974.
- Ђ. Трифуновић – В. Бјелогрић – И. Брајовић. Хиландарска оснивачка повеља светого Симеона и светого Саве, Осам векова Сїуденице, Зборник радова, Београд 1986, 49–60.
- Ђ. Трифуновић – И. Шпадијер, Служба кнезу Лазару, Свеїи кнез Лазар: Сїоменица о шестїї сїїїїїињици Косовскої боја, 1389–1989, Београд 1989, 193–221.
- Ђ. Трифуновић, Слово о свеїїом кнезу Лазару Андонија Рафаила, Зборник исїорије књижевностїи 10: Стара српска књижевност, прир. В. Ђурић, Београд 1976, 147–179.
- Ђ. Трифуновић, Жиїиїје свеїїїїиїиїарха Јефрема од епископа Марка, Анали Филолошкої факултетїа 7 (1967), 67–74.
- В. Ћоровић, Силуан и Данило II, српски писци XIV–XV века, Глас Срїске краљевске академије 136 (1929), 13–103.
- В. Ћоровић, Сїиси св. Саве, Београд – Ср. Карловци 1928.
- В. Ћоровић, Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаного, Свеїїосавски зборник 2, Београд 1936, 15–74.
- Хресїїомаїиїа средњовековне књижевностїи 2: Српска књижевност, прир. Т. Јовановић, Београд 2012.
- Ј. Шафарик, Житије Стефана Дечанског, Гласник Друшїтва србске словесностїи 11 (1859), 35–94.
- Шестїї йисаца XIV века. Гриїорије Рашки, Јаков Серски, Силуан, Неїїознаїиї Свеїїїїорац, Монах Јефрем, Марко Пећки, прир. Д. Богдановић, Београд 1986.
- Das Corpus des Dionysios Areiopagites in der slavischen Übersetzung von Starec Isaija (14. Jahrhundert) 2, ed. H. Goltz – G. M. Prochorov, Freiburg 2011.
- Monumenta Hungariae historica XXXIII. Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum II, ed. L. Thallóczy – A. Aldásy, Budapest 1907.

F. Rački, Pismo prvovienčanoga kralja srbskoga Stjepana I papi Honoriju III god. 1220, *Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 7 (1875), 53–56.

Електронски извори

- Ђ. Костић, *Квантитативни опис сѣрукѣуре срѣској језика* 1–3, *Срѣски језик од XII до XVIII века*, Доментијан, Живој светѣоја Симеона и Живој светѣоја Саве I–III, Београд 2009.
- Ђ. Костић, *Квантитативни опис сѣрукѣуре срѣској језика* 4, *Срѣски језик од XII до XVIII века*, Теодосије Хиландарац, Живој светѣоја Саве, Београд 2010.
- Ђ. Костић, *Квантитативни опис сѣрукѣуре срѣској језика* 5–6, *Срѣски језик од XII до XVIII века*, Архиепископ Данило II, Живој краљева и архиепискоја срѣских I–II, Београд 2010.
- Ђ. Костић, *Квантитативни опис сѣрукѣуре срѣској језика* 7–8, *Срѣски језик од XII до XVIII века*, Жиѣија, канон, хронике I–II (Свети Сава, Стефан Првовенчани, Теодосије Хиландарац, Григорије Цамблук, Патријарх Пајсије, гроф Ђорђе Бранковић), Београд 2012.

Литература

- М. Благојевић, Срби – изабрани народ: О националним и државним интересима у делима Доментијана, *Историјски гласник* 1–2 (1994), 15–28 (прештампано у *Немањићи и Лазаревићи и срѣска средњовековна државност*, Београд 2004, 115–132).
- М. Благојевић, Студеница – манастир заштитника српске државе, *Сѣуденица и византијска уметност око 1200. године*, Научни скупови САНУ 41, Одељење историјских наука 11, Београд 1988, 63–74.
- М. Благојевић, Српско краљевство и „државе“ у делу Данила II, *Архиепиској Данило II и његово доба*, Научни скупови САНУ 58, Одељење историјских наука 17, Београд 1991, 139–155.
- М. Благојевић, Свети Сава и „бол за отачаством“, *Казивања о Светѣј Гори*, Београд 1995, 47–65.
- М. Благојевић, Архиепископ Сава – вожд отачаства, *Свети Сава у срѣској историји и традицији*, Научни скупови САНУ 89, Београд 1998, 63–74.
- М. Благојевић – Д. Медаковић, *Историја срѣске државности* I, Београд 2000, 11–318.
- Д. Богдановић, *Историја старе срѣске књижевности*, Београд 1980.
- Д. Богдановић, Политичка философија средњовековне Србије: Могућности једног истраживања, *Сѣудије из срѣске средњовековне књижевности*, прир. Т. Суботин-Голубовић, Београд 1997, 98–127.
- Б. Бојовић, Генеза косовске идеје у првим посткосовским хагиографско-историографским списима: Оглед из историје идеја српског средњег века, *Косовска битка 1389. године и њене последице*, прир. В. Ђуретић, Београд 1991, 15–28.

- Ђ. Бубало, Поганици (погани, поганини), *Лексикон српској средњеј века*, прир. С. Ђирковић – Р. Михаљчић, Београд 1999, 533–534.
- Ђ. Бубало, Територијална компонента краљевске титуле Немањића, *Краљевско и архиепископској у српским и њоморским земљама Немањића – њемањски зборник*, ур. Љ. Максимовић – С. Пириватрић, Београд 2019, 245–290.
- М. Васиљевић, *Култови светијих на централном Балкану у време османских освајања*, Београд 2021.
- Т. И. Вендина, *Средњовековни човек у ојледалу старословенској језика*, прев. Ј. Годић, Пале 2019.
- Ж. Вујосевић, *Стари завјети у аренима средњовековних српских и бујарских њовела* (необјављени магистарски рад), Београд 2008.
- Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских* 3, Београд 1864.
- М. Динић, Српска владарска титула за време царства, *ЗРВИ* 5 (1958), 9–18.
- Г. Јовановић, М. Спасојевић, О лексеми отачаство у преводима Житија Светог Саве од Доментијана и Теодосија на савремени српски језик, *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности* 11, Деспотовац 2021, 95–109.
- Т. Јовановић, Извори о спаљивању моштију Светог Саве до средине XVII века, *Спаљивање моштију Светиој Саве 1594–1994*, Београд 1997, 11–20.
- Ј. Калић, *Срби у њозном средњем веку*, Београд 1994.
- Ф. Кемпфер, Почетак култа кнеза Лазара, *О кнезу Лазару*, прир. И. Божић – В. Ј. Ђурић, Београд 1975, 265–269.
- И. Коматина, *Краљ Стефан Урош I Велики и њејов век*, Београд 2021.
- Лексикон српској средњеј века* (=ЛССВ), прир. С. Ђирковић – Р. Михаљчић, Београд 1999.
- Љ. Максимовић, Грци и Романија у српској владарској титули, *ЗРВИ* 12 (1970), 61–78.
- Р. Маринковић, Запади и истоци Растка Немањића, *Светиородна њосјода српска. Истјираживања српске књижевности средњеј века*, Београд 2007², 211–218.
- С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића: Дијломањичка стјудија*, Београд 1997.
- С. Марјановић-Душанић, Династија и светост у доба породице Лазаревић: Стари узор и нови модели, *Зборник радова Визанњолошкој инстјитиуи* 43 (2006), 77–95.
- С. Марјановић-Душанић, Реликвије, чудотворења и *furta sacra*: Прилог истјраживању српско-бугарских односа током четврте деценије XIII века, *Зборник радова Визанњолошкој инстјитиуи* 46 (2009), 281–298.
- С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ. Култи Стефана Дечанској*, Београд 2007.
- С. Марјановић-Душанић, Улога аутора у хагиографском наративу: изабрани примери српских житија, *Зборник радова Визанњолошкој инстјитиуи* 60 (2023), 367–396.
- Р. Михаљчић, *Крај Српској царстјва*, Београд ¹1975, ²2021.

- Г. Острогорски, Автократор и Самодржац: прилог за историју владалачке титулатуре у Византији и у јужних Словена, *Глас СКА* CLXIV, други разред 84, Београд 1935.
- И. А. Плаовић, *Реторичко наслеђе српској средњовековља: Слова и њихвале* (необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду), Београд 2022.
- Д. Поповић, Национални пантеон – светачки култови у темељима српске државности и црквености, *Сакрална уметност српских земаља у средњем веку*, прир. Д. Војводић, Д. Поповић, Београд 2016, 119–131.
- Д. Поповић, Српска владарска *translatio* као тријумфални *adventus*, *Под окриљем светлости: Култи светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006, 233–252.
- Д. Поповић, Патријарх Јефрем – један позносредњовековни култ, *Зборник радова Византолошког института* 43 (2006), 111–125.
- Н. Порчић, Немањински успон на краљевство у светлости дипломатичких и дипломатских сведочанстава, *Краљевство и архиепископија у српским и њоморским земљама Немањина – тематски зборник*, ур. Љ. Максимовић – С. Пириватрић, Београд 2019, 219–242.
- Ј. Ређеп, О греху и казни божијој у легенди о убиству цара Уроша, *Грех и казна божија: Судбине, бишке и предања српској средњеј века*, Нови Сад 2013, 221–231.
- А. З. Савић, Словенска књижевност и византијска апологетика/полемика против ислама: Прилози читању Житија Константина-Ђирила и Законоправила светог Саве, *Иницијал* 7 (2019), 23–61.
- Старославјански словарь (по рукописам X–XI веков)*, под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой, Москва 1994.
- С. Томин, Мотив играња пред моштима у списима о сремским Бранковићима, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 50/1–2 (2002), 71–79.
- В. Тријић, *Нови завети и хришћанско предање у српским средњовековним појављима* (необјављена докторска дисертација), Београд 2016.
- Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју*, Крушевац 1968.
- Ђ. Трифуновић, Минијаторски стил старе српске књижевности, *Књижевност* 32 (1961), 511–522.
- Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, Крушевац 1980.
- Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у 14. столећу*, Београд 1984.
- Б. Хекић, Печати раних Немањина – узор и паралеле у формативном периоду немањинске сигилографске праксе, *Историјски часопис* 68 (2019), 35–68.
- Б. Хекић, *Печати српских средњовековних владара између западних и византијских узора* (необјављена докторска дисертација), Београд 2021.
- С. Ђирковић, Албанци у огледалу јужнословенских извора, *Илири и Албанци*, ур. М. Гарашанин, Београд 1988, 323–339.

- С. Ђирковић, Биографија краља Милутина у Улијарској повељи, *Архиепископской Данило II и његово доба*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 53–68.
- С. Ђирковић, Варвари, *Лексикон српској средњеј века*, прир. С. Ђирковић – Р. Михаљчић, Београд 1999, 67–68.
- М. Шуица – М. Ивановић, Историјска перцепција султана Бајазита I у делу Константина Филозофа, *Историјски часопис* 68 (2019), 69–98.
- Abraham, the Nations, and the Hagarites: Jewish, Christian, and Islamic Perspectives on Kinship with Abraham*, ed. M. Goodman et al., Leiden – Boston 2010.
- Н. Ahrweiler, Byzantine Concepts of the Foreigner: The Case of the Nomads, *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, ed. Н. Ahrweiler – А. Е. Laiou, Washington, D.C. 1998, 1–15.
- Animals and Otherness in the Middle Ages: Perspectives across disciplines*, ed. F. de Asís García García et al., Oxford 2013.
- D. Apter, Political Discourse, *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences*, ed. N. J. Smelser – P. B. Baltes, Oxford 2001, 11644–11648.
- J. Bailey Wells, *God's Holy People: A Theme in Biblical Theology*, Sheffield 2000.
- N. Berend, *At the Gate of Christendom. Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c. 1000–c. 1300*, Cambridge 2001.
- Biblical Creatures: The Animal as an Object of Interpretation in Pre-Modern Christian and Jewish Hermeneutic Traditions*, тематски број часописа *Interfaces: A Journal of Medieval European Literatures* 5 (2018), ed. A. Lembke.
- M. Boletsi, *Barbarism and Its Discontents*, Stanford 2013.
- Z. A. Brzozowska – M. J. Leszka – T. Wolińska, *Muhammad and the Origin of Islam in the Byzantine-Slavic Literary Context: A Bibliographical History*, Łódź 2020.
- Christians Shaping Identity from the Roman Empire to Byzantium: Studies Inspired by Pauline Allen*, ed. G. D. Dunn – W. Mayer, Leiden – Brill 2015.
- J. J. Cohen, Monster Culture (Seven Theses), *Monster Theory: Reading Culture*, ed. J. J. Cohen, Minneapolis 1996, 3–25.
- I. Drpić, Jefimija the Nun: A Reappraisal, *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade 22–27 August 2016: Round Tables*, ed. B. Krsmanović – Lj. Milanović, Belgrade 2016, 921–925.
- A. Ducellier, Mentalité historique et réalités politiques: L'Islam et les Musulmans vus par les Byzantins du XIIIème siècle, *Byzantinische Forschungen* 4 (1972), 31–63.
- K. Durak, Defining the 'Turk': Mechanisms of Establishing Contemporary Meaning in the Archaizing Language of the Byzantines, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 59 (2009), 65–78.
- P. Dziadul, Between Destiny and Reality: Prophetic and Messianic Ideological Constructions in Serbian Literature during the Ottoman Period, *Зборник радова Византолошкој институту* 53 (2016), 343–354.
- Entangled Identities and Otherness in Late Antique and Early Medieval Europe: Historical, Archaeological and Bioarchaeological Approaches*, ed. J. López Quiroga – M. Kazanski – V. Ivanišević, Oxford 2017.

- Sh. Eshel, *The Concept of the Elect Nation in Byzantium*, Leiden – Boston 2018.
- B. Flusin, *Vers la métaphrase, Remanier, métaphraser. Fonctions et techniques de la réécriture dans le monde byzantin*, ed. S. Marjanović-Dušanić – B. Flusin, Belgrade 2011.
- R. Folz, *Les saints rois du moyen âge en Occident (VIe–XIIIe s.)*, Bruxelles 1984.
- J. C. Frakes, *Vernacular and Latin Literary Discourses on the Muslim Other in Medieval Germany*, New York 2011.
- M. Garrison, The Franks as the New Israel? Education for an identity from Pippin to Charlemagne, *The Uses of the Past in the Early Middle Ages*, ed. Y. Hen – M. Innes, Cambridge 2000, 114–161.
- H.-W. Goetz – I. Wood, Introduction: The Many Facets and Methodological Problems of ‘Otherness’, *‘Otherness’ in the Middle Ages*, ed. H.-W. Goetz – I. Wood, Turnhout 2021, 11–35.
- M. Goullet, *Écriture et réécriture hagiographique. Essai sur les réécritures de Vies de Saints dans l’Occident latin médiéval (VIIIe–XIIIe siècles)*, Turnhout 2004.
- Grammars of Identity/Alterity: A Structural Approach*, ed. G. Baumann – A. Gingrich, New York – Oxford 2004.
- S. Grosby, *Nations and Nationalism in World History*, New York – London 2022.
- F. Hartog, *Le Miroir d’Hérodote: Essai sur la représentation de l’autre*, Paris 1991².
- A. Hastings, *The Construction of Nationhood*, Cambridge 1997.
- A. Hilhorst, Ishmaelites, Hagarenes, Saracens, Abraham, the Nations, and the Hagarites: Jewish, Christian, and Islamic Perspectives on Kinship with Abraham, ed. M. Goodman et al., Leiden – Boston 2010, 421–434.
- E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*, Cambridge 1990.
- A Holy People: Jewish and Christian Perspectives on Religious Communal Identity*, ed. M. Poorthuis – J. Schwartz, Leiden – Boston 2006.
- Identity and Alterity in Hagiography and the Cult of Saints*, ed. A. Marinković – T. Vedriš, Zagreb 2010.
- Identity and the Other in Byzantium: Papers from the Fourth International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, ed. K. Durak – I. Jevtić, İstanbul 2019.
- Imagined Communities: Constructing Collective Identities in Medieval Europe*, ed. A. Pleszczyński et al., Leiden – Brill 2018.
- N. W. Ingham, The Sovereign as Martyr, East and West, *The Slavic and East European Journal* 17/1 (1973), 1–17.
- N. Jaspert, The Mediterranean Other and the Other Mediterranean: Perspectives of Alterity in Medieval Studies, *‘Otherness’ in the Middle Ages*, ed. H.-W. Goetz – I. Wood, Turnhout 2021, 37–74.
- W. R. Jones, The Image of the Barbarian in Medieval Europe, *Comparative Studies in Society and History* 13/4 (1971), 376–407.
- A. Kaldellis, *Ethnography after Antiquity: Foreign Lands and Peoples in Byzantine Literature*, Philadelphia 2013.

- E. H. Kantorowicz, *Pro Patria Mori* in Medieval Political Thought, *American Historical Review* 56/3 (1951), 472–492.
- N. Koutrakou, 'Animal Farm' in Byzantium? The Terminology of Animal Imagery in middle Byzantine Politics and the Eight 'Deadly Sins', *Ζώα και περιβάλλον στο Βυζάντιο (7ος–12ος αι.)*, ed. H. Αναγνωστάκης et al., Αθήνα 2011, 319–377.
- D. Krueger, Literary Composition and Monastic Practice in Early Byzantium: On Genre and Discipline, *Monastères, images, pouvoirs et société à Byzance*, ed. M. Kaplan, *Byzantina Sorbonensia* 23, Paris 2006, 43–47.
- D. Krueger, Early Byzantine Historiography and Hagiography as Different Modes of Christian Practise, *Writing 'True Stories': Historians and Hagiographers in the Late Antique and Medieval Near East*, ed. A. Papaconstantinou, Turnhout 2010, 13–20.
- J. Leerssen, Identity/Alterity/Hybridity, *Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters: A Critical Survey*, ed. M. Beller – J. Leerssen, Amsterdam – New York 2007, 335–342.
- Ch. Lorenz, Representations of Identity: Ethnicity, Race, Class, Gender and Religion. An Introduction to Conceptual History, *The Contested Nation: Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*, ed. S. Berger – Ch. Lorenz, Basingstoke 2008, 24–59.
- V. Lozanova-Stancheva, The Basilisk: Visualization of the Mystery, *Ζώα και περιβάλλον στο Βυζάντιο (7ος–12ος αι.)*, ed. H. Αναγνωστάκης et al., Αθήνα 2011, 179–193.
- S. Marjanović-Dušanić, Patterns of Martyrial Sanctity in the Royal Ideology of Medieval Serbia: Continuity and Change, *Balkanica* 37 (2007), 69–79.
- S. Marjanović-Dušanić, La réécriture hagiographique: usages et fonctions dans la Serbie médiévale, *Remanier, métaphraser. Fonctions et techniques de la réécriture dans le monde byzantin*, ed. S. Marjanović-Dušanić – B. Flusin, Belgrade 2011, 163–180.
- Metaphrasis. Redactions and Audiences in Middle Byzantine Hagiography*, ed. C. Högel, Oslo 1996.
- Nation et nations au Moyen Age*, XLIVe Congrès de la SHMESP (Prague, 23 mai – 26 mai 2013), Paris 2014.
- K. Nikolovska, 'When the living envied the dead': Church Slavonic Paratexts and the Apocalyptic Framework of Monk Isaija's Colophon (1371), *Tracing Manuscripts in Time and Space through Paratexts*, ed. G. Ciotti – H. Lin, Berlin – Boston 2016, 185–221.
- E. Noort, Created in the Image of the Son: Ishmael and Hagar, *Abraham, the Nations, and the Hagarites: Jewish, Christian, and Islamic Perspectives on Kinship with Abraham*, ed. M. Goodman et al., Leiden – Boston 2010, 33–44.
- D. Novak, *The Election of Israel: The Idea of the Chosen People*, Cambridge – New York 1995.
- 'Otherness' in the Middle Ages, ed. H.-W. Goetz – I. Wood, Turnhout 2021.

- The Ottoman Conquest of the Balkans: Research Questions and Interpretations*, ed. O. Jens Schmitt, Vienna 2016. G. Ágoston, *The Last Muslim Conquest: The Ottoman Empire and Its Wars in Europe*, Princeton 2021.
- N. Porčić, *Byzantine Influences in the Documentary Production of Serbian Medieval Rulers*, *Byzantine Heritages in South-Eastern Europe in the Middle Ages and Early Modern Period*, eds. A. Timotin – S. Pirivatrić – O. Iacubovschi, Bucharest 2022, 37–52.
- A. Z. Savić, *Athos – Jerusalem – Sinai: Peregrinations and Identities in the Lives of St Sava of Serbia, South-Eastern Europe and the Eastern Mediterranean*, ed. I. Feodorov, Brăila 2020, 23–52.
- R. Shukurov, *The Byzantine Turks 1204–1461*, Leiden – Boston 2016.
- A. D. Smith, *Chosen Peoples: Sacred Sources of National Identity*, Oxford 2003.
- A. Smith, *Nationalism. Theory, Ideology, History*, Cambridge 2010.
- I. Ševčenko, *The Decline of Byzantium Seen Through the Eyes of Its Intellectuals*, *Dumbarton Oaks Papers* 15 (1961), 167–186.
- J. Tolan, *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination*, New York 2002.
- J. Tolan, *Réactions chrétiennes aux conquêtes musulmanes: Étude comparée des auteurs chrétiens de Syrie et d’Espagne*, *Cahiers de civilisation médiévale* 44/176 (2001), 349–367.
- M. Uebel, *Ecstatic Transformation: On the Uses of Alterity in the Middle Ages*, New York 2005.
- S. Vryonis Jr., *Byzantine Attitudes toward Islam during the Late Middle Ages*, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 12 (1971), 263–286.
- H. White, *The Forms of Wildness: Archaeology of an Idea*, *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*, Baltimore 1978, 150–182.
- T. Wolińska, *Arabs, (H)agarenes, Ishmaelites, Saracens – a Few Remarks about Naming*, *Byzantium and the Arabs. The Encounter of Civilizations (from Sixth to Mid-Eighth Century)*, ed. T. Wolińska – P. Filipczak, Łódź 2015, 22–37.
- E. A. Zachariadou, *The Neomartyr’s Message*, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 8 (1990/91), 51–63.

SUMMARIES

Nebojša Porčić

THE PRESENCE AND FORMS OF EXPRESSION OF NATIONAL AND PATRIOTIC SENTIMENTS IN DOCUMENTS OF THE RULERS OF MEDIEVAL SERBIA

Although documentary sources constitute the majority of primary source material available to researchers of the medieval history of Serbia, only a small fraction of those documents (c. 600 units in total) are of domestic origin. This information is highly relevant for research of primarily internal phenomena, such as this proposed enquiry into the presence and expressions of national and patriotic sentiments. Fortunately, this small corpus has a redeeming quality in the fact that more than 75% is made up of documents issued by individuals who ruled over the Serbian state as a whole or over various almost or fully independent regional lordships that occasionally sprung up on its territory. This fact is highly important to the present research, because, as the highest political leaders of medieval Serbian society, the issuers of these documents were positioned as the protagonists, and in fact primary generators, of Serbian political discourse. This makes their documents, through which they primarily communicated with other politically relevant actors, such as the nobility and the clergy, a direct relict of that discourse. Also, although preserved documents span only the latter part of the medieval period (from the last decades of the 12th century), it is also the part during which the development of Serbian medieval statehood and society attained its highest achievements, first as a unified state under the powerful Nemanjić dynasty (c. 1170 to c. 1370), whose rulers assumed the titles of king (1217) and emperor (1346), and then – after a period of political fragmentation under regional lords – within a project of gradual reunification under princes and, from 1402, despots belonging to the Lazarević and Branković dynasties.

Expression of elements of political discourse in medieval documents was closely tied to the types of documents, and especially to various components from which the document text was structured. The two main document types are charters, dedicated to recording legal actions, and letters, whose primary purpose was to convey information. As a rule, let-

ters were much simpler in structure and expression, while their content rarely strayed out of its practical, current purpose. The more complex charters, however, addressed not only the present, but also the future in which the recorded legal action was expected to exist, sometimes perpetually. Therefore, they could more easily accommodate elements of political discourse or even its “programmatic” dispositions, particularly in textual components such as the *arenga* or proem, which presented the general motivation of the legal action, the exposition, which narrated the immediate motives and lead-up to the action, and the sanction, which sought to ensure respect of the document’s stipulations through admonitions and/or threats of punishment. In addition, elements of political discourse, including national and patriotic sentiments, could be expressed in the formulas by which the issuer presented himself (intitulation and signature) and addressed the recipient (inscription or address), and they could also make their way into the disposition, the part of the text that conveyed the very purpose of the document.

The documents themselves evidently provided enough opportunities, but expression of national and patriotic sentiments ultimately depended on the level and forms of presence of those sentiments within a given society. This is especially important for the present research because in medieval Europe, there were many factors at work which did not favor that presence. First, in the period we are discussing, nearly all Europeans, including Serbs, shared a common framework through which they perceived and interpreted their environment. This was the Christian faith, which thoroughly permeated all fields of public discourse. Admittedly, by the late 12th century Christianity had already been divided into the Roman Catholic and Eastern Orthodox sphere, and the rift only became deeper as time progressed, but this was at most sufficient to distinguish the mainly Orthodox Serbs from only one part of their neighbors. Secondly, at the outset of the period discussed, the predominant form of political organization was the feudal monarchy, a system in which authority was vertically conveyed and horizontally supported by a network of ritualized personal ties, conferring a personal character to the perception of political power. Thirdly, even within the same political system, that is, under the same monarch, medieval societies were internally sharply divided into groups of distinct social and, more importantly, legal status. Membership in those groups was most frequently acquired by birth and it determined in the most tangible manner the way in which an individual went about his everyday existence, thus providing the medieval individual with perhaps his most powerful sense of group identification, belonging and dedication.

Nevertheless, the very fact that, since the Middle Ages, throughout Europe there have continually existed on roughly the same territory political entities bearing the same ethnic names, indicates that the medieval period was not devoid of national and patriotic sentiments. Moreover, Serbia provides one of the examples where this continuity managed to bridge a centuries-long period without its own political structure, and still possessed the strength to reconstitute such a structure when the opportune moment arrived. In recognition of these specific conditions in which national and patriotic sentiments existed in the Middle Ages, and the circumstances with which they had to contend, an account of the presence and forms of expression of those sentiments can very well consist of three segments. These include overviews of information provided by the documents of Serbian medieval rulers on the various obstacles that stood in the way of that presence and expressions, on the existence of preconditions for their presence and expression, and on the forms of expression themselves.

1. Obstacles

The commonality of the Christian faith, encapsulated in the openness of Jesus Christ's messianic role and message to the whole of mankind, were directly expressed in the documents of Serbian rulers through poems presenting the incarnation of Jesus as an act of potential salvation for all humanity. Also, they use epithets such as "lover of mankind" or the "hope and glory of Christendom", but there are also sanctions which threaten the potential offender with exclusion from the common "Christian inheritance" and its replacement by damnation. In addition, belonging to the wider Christian community was expressed through declarations of reverence for the universally celebrated Christian saints, from the Mother of God, through the Archangels, to saints Nicholas, George, Stephen, Peter and Paul, etc. The association of this reverence with the wider Christian context is demonstrated by very frequent use of characteristic pan-Christian, or at least pan-Orthodox, epithets for each saint. Finally, an especially telling expression of these pan-Christian sentiments was the occasional mention of displays of reverence for saints whose cults were more localized to certain communities outside of Serbia, namely the cult of Saint Blaise in the neighboring city-state of Dubrovnik.

Obstacles presented by the nature of the medieval political system come to light in the use by the rulers of first-person pronouns to describe the various attributes, functions or institutions of the state: "my land", "my

kingdom”, “my men”, “my army”, “my customs official”, “my markets”, “my cities”, “my governance”, etc. These are characteristic not only of the powerful Nemanjićs, but also of the most modest regional lords. The personal, dynastic hold on power is illustrated by charters frequently listing various relatives as the potential heirs to the ruler’s power. Then, there are also mentions of the ruler’s special connection to members of his family, the nobility and the heads of ecclesiastic institutions and clergymen in general. These were important as holders of landed properties, who in exchange for their personal loyalty to the ruler, frequently administered those properties with a large degree of autonomy from central power. Many charters precisely define the extents of this autonomy, displaying, sometimes quite starkly, the degree of existing particularism, which was manifestly unfavorable for development of national and patriotic sentiments. On some properties, the ruler’s officials or representatives were even denied right of entry, and even the obligation of the populace to participate in the defense of the realm could be very limited.

This autonomy also contributed to the apparent ease with which nobles, if the circumstances arose, could transfer their allegiance from one ruler to another. Documents mention a number of such instances, the most frequent being examples of former Byzantine noblemen switching their loyalty to Serbian rulers after the Serbian conquests of wide swaths of Byzantine territory from the late 13th to the mid-14th century. In Serbia itself this occurrence had a special dimension, due to the existence along the southeastern Adriatic coast of several Serbian principalities with long-standing traditions of political autonomy and independence, although they were united with the hinterland principality of Raška under the rule of the founder of the Nemanjić dynasty, Stefan Nemanja. Their particular identity is strongly supported by document texts under the early Nemanjićs, with the region of Zeta maintaining that identity throughout the Nemanjić period and becoming, albeit somewhat inconsistently, the territorial identifier for the lordship of the Balšić family of regional potentates in the latter 14th and early 15th century.

The borders that were drawn within Serbian medieval society by landed properties and traditional principalities were compounded by divisions of the population, often within the same locality, according to different legal statuses. The nobility itself was divided into the higher and lower, while the dependent agricultural population comprised several distinct groups. A major one included pastoral communities, originally descended from the pre-Slavic Romanized populations of the Balkans; although by the period in question they had been largely Slavicized, these communities were called Vlachs, after the ethnic name used by the Slavs for their

forefathers, and the regulations that determined their status were called “Vlach law”. However, as an analogy to their designation, the two most important sub-categories of the mass of dependent population which engaged in arable farming and which had originally been predominantly Slav, i.e. Serb, was collectively called “Serbs” and the regulations applying to them were the “Serb law”. This presented the development of national sentiments with a peculiar obstacle by creating potential for confusion between the eponymous ethnonym of the Serbian state itself and the name of just one legal category of population, which, moreover, had a very lowly status.

2. Preconditions

In spite of obstacles in the form of much wider identities associated with the Christian faith, the much narrower social, legal and even political identities existing within the Serbian state, and the sentiments directed towards the person of the ruler, documents of Serbian medieval rulers also testify to the existence of necessary preconditions for the development of national and patriotic sentiments. Thus, the issue of the use of “Serb” as an ethnonym is resolved, with its appearance as a sort of additional name or nickname of individuals who were definitely not of Serb legal status (e.g. “Dragoslav Srbin”), as well as its appearance in lists whose purpose was to ensure that no member of the nobility who is loyal to the ruler, “whether a Serb, a Latin, an Albanian, or a Vlach”, will violate the stipulations of his document. In fact, the use of the Serbian and other ethnonyms proves quite frequent, diverse and sometimes contextually nuanced. In the previous example, the term “Latin” refers to the Serbian rulers’ subjects from Adriatic maritime communities, who were of Romance origin and Roman Catholic faith, and used Latin as their official and ecclesiastic language, but in other instances it may also include foreign subjects with the same ethnic characteristics, such as inhabitants of Dubrovnik or Italians.

Within the context of national and patriotic sentiments, the most indicative by far is the widespread use of ethnonyms to name the countries or, more precisely, states which were perceived as belonging to that ethnic group. A very interesting example is a mid-14th century listing of Serbia’s neighbors which names “the Bulgarians, the Hungarians, Bosnia, the Greeks and Basarab’s land”. Those whose identity is perceived as ethno-political (Bulgaria, Hungary, Byzantine Empire) are designated by

ethnonyms, Bosnia is apparently considered a territorial-political identity, while the principality of the Southern Carpathian Vlachs, which had only recently gained independence from Hungary, is simply named as the land of the independence movement's leader, Basarab. In analogy to this, Serbia is also named as "the Serbs" (*Srblje*). However, even more frequently countries and states are named by combining the ethnonym with the noun "land" (*zemlja*), such as "Greek land", "Hungarian land", "Vlach land", and of course "Serb land" (*Srpska zemlja*). In fact, the "promotion" of Vallachia from "Basarab's land" in the mid-14th century to "Vlach land" in the early 15th century demonstrates how the perception could change once a new factor would prove that it has come to stay, that it has, in a sense, become a nation.

The documents at hand also give some indications to the defining characteristics of an ethnic group or nation – those that can be identified include language, creed and ties of kinship. This last one evidently gave rise to the term "fatherland" (*otačastvo*) as the designation of one's own country or state. Although some examples of its use leave doubt as to the possibility that it was a term used by rulers to denote patrilinear inheritance of the power their family held over the country, other instances confirm its wider meaning. As an aside to this, one can notice the presence of a binary terminology differentiating own and foreign, with terms such as "landsman" (*zemljanin*) and "foreign-landsman" (*tudozemljanin*). Finally, in some autobiographic passages there are examples of negative emotional responses to the possibility of life in exile "so that I may not see the land of my fathers (*zemlju otačastva moga*)".

The growing inclination of Serbian rulers for calling the land over which they ruled by the Serbian ethnic name is best attested in their numerous intitulations and signatures. By the second half of the 13th century references to the former independent principalities all but disappear, to be replaced with small variations of the formula "king of the Serb and maritime land(s)" and, after in 1346 conquests of large Byzantine territories led to the assumption of the imperial title, the formula "emperor of the Serbs and the Greeks". In contrast, after the end of the Nemanjić dynasty, the new regional lords on the lands of the former Nemanjić state were mostly reluctant to assume any territorial definitions of their power, instead speaking vaguely of "the land God gifted to me" or "the land of my lord and parent". The only exceptions were the Lazarević princes and the Lazarević and Branković despots, who, as part of their program of reunification, very early felt entitled to assume the core title of "lord of the Serbs", and the abovementioned Balšićs,

who somewhat inconsistently styled themselves lords of Zeta, bearing in mind that there are indications both from the Nemanjićs and from the Balšićs themselves that Zeta was in fact considered an extended part of the “Serb land”.

An important contribution to the preconditions for the development of national and patriotic sentiments was provided by the apparent strengthening of the transpersonal character of authority and power. This is evidenced by instances which allow for the possibility of having a successor from outside of the ruler’s family, and even a foreigner, and, more importantly, by mentions of transpersonal symbols of power, such as the crown or the throne. These objects are frequently defined as specifically Serbian (“and with the God-given crown of the Serbian kingdom I was crowned emperor”), linking their symbolic power to attract affirmative sentiments not to the person of the ruler, but to the ethnonymic country or state.

3. Expression of National and Patriotic Sentiments

In spite of occasional reflections, such as the above-mentioned examples of negative emotions when facing the possibility of exile, true articulation of national and patriotic sentiments had to be included into the framework provided to all public discourse by the Christian faith. The basic approach to this problem was to utilize the Judaic concept of the chosen people, present in Christianity through the Old Testament, whereby a people, nation, country or state would be shown to enjoy special favor and grace from the divine. The most effective demonstrations in this regard were concerned with situations where divine favor apparently enabled a significant political or military achievement, especially within a conflict situation. This special grace is showed to come directly from God, but also from the Mother of God and various saints. Among the latter, a special place in Serbia was held by Saint Stephen the Protomartyr. His depictions on seals and the consistent use of his name among the Nemanjićs testify that he was a dynastic patron, but the assumption of both customs by the Lazarevićs would seem to indicate that patronage has also extended to Serbia as a whole. However, when the Lazarevićs were succeeded by the Brankovićs, the link apparently became weaker.

The clearest and most impressive way of expressing God’s special grace bestowed upon Serbia, and thereby also Serbian national and patriotic sentiments, in a Christian framework was through the existence and

efforts of Serbian saints, the chief among them being Stefan Nemanja, frequently mentioned by his monastic name Simeon, and his son Saint Sava, founder of the autocephalous Serbian church. Nemanjić rulers proudly declared them among their forefathers and attributed to them various patriotic achievements, both in life and in sainthood. Thus, Nemanja was “a lover of the fatherland”, “the Serb enlightener”, “the first who was ruler of the Serb land”, and Sava is hailed as “the first Serbian archbishop”, “the first-enthroned of the fatherland”, while they together are “those who first inherited and sanctified this fatherland of ours”. They are also conspicuously present in document sanctions, capable of sentencing the potential offenders to “be damned ... and expelled from the fatherland and from our kin, like Judas from the image of the apostles”.

Since both of the main types of available sources for the content of Serbian medieval political discourse – rulers’ charters and hagiographic texts celebrating holy rulers and church leaders – are heavily imbued with Christian faith, teaching, attitudes and rhetoric, more secular expressions of national and patriotic sentiments are hard to come by. Still, some examples of such expressions are offered by the Serbian rulers’ letters. These are rare and mostly concentrated in the latest period, when severe threats to the very survival of the country as a political entity, and then its final demise, gave rise to some interesting examples, from a defiant and confident reply to a threat of Hungarian attack to a cautious conciliatory attempt to gain Turkish approval for a reconstitution of the Serbian state on part of its already conquered territory.

These last examples can serve as an invitation to continue the research attempted here by examining the relatively numerous examples of those segments of document texts which express national and patriotic sentiments in order to identify and explain what can be called national and patriotic motifs. As examples of such segments, the two appendices offer excerpts from the text of Stefan Nemanja’s founding charter for the Serbian monastery of Hilandar on Mount Athos, issued in 1198, and the text of the charter issued to the same monastery almost exactly three centuries later (in 1496), by the titular Serbian despots Đorđe and Jovan Branković and their mother Angelina, then living in exile in Hungary. Essentially framing from both sides the period covered by the corpus of sources which have been hereby examined, they display not only the presence of national and patriotic sentiments, but also the presence of threads of continuity and development in their expression, indicating the depth and strength of the medieval roots of those sentiments among the Serbs.

Smilja Marjanović-Dušanić

THE CONCEPT OF FATHERLAND
IN SERBIAN HAGIOGRAPHY:
LIFE AND DEEDS OF THE FOUNDER

The formation of proto-national states in Europe began in the Late Middle Ages. The notion of a proto-nation entails an awareness of belonging to a wider community, characterized by complex traditions and loyalties and living on a territory ruled by a „chosen” dynasty (*Dei gratia reges*). Its genesis is tied to the idea of a common past, going back to religiously and theologically understood „origins”, reinforced by sharing the same language and resisting the common enemy. One of the principle aims of the current project is to answer the question whether we should speak of the Serbian nation as a specific cultural, ethnic, territorial and social community existing in pre-modern times.

Our analysis in this paper focuses on the three hagiographies dedicated to St. Simeon, the founder of the holy dynasty. Its goal is to pin down the changed perspective towards the hero of the three celebratory narratives, falling within the span of half a century: St. Sava’s text dates from the end of the 12th century, Stefan’s from around 1216, and Domentijan’s from the mid-13th century. These changes are inseparable from the different purposes with which the two later *metaphrases* of Sava’s original text were commissioned.

A comparison between these three hagiographies is enlightening for a number of reasons. The very fact that in a relatively short time span the leaders of both church and state felt it necessary to present the life (*vita*) of the dynasty’s founder shows that significant changes were taking place in the way the notion of *fatherland* was conceived. This judgement gains further support from the obvious importance of the three authors of our texts. They are: the first abbot of Studenica and the youngest son of St. Simeon, as well as his co-founder of the Studenica and Chilandar monasteries; the second son and heir of St. Simeon; and the Chilandar monk Domentijan who in 1263/4 is given this task by the highest ecclesiastical authorities of the Serbian church, the finished work being presented as a gift of Mount Athos to the ruling king, himself the grandson of St. Simeon.

Sava’s text was intended to provide a moral example and to celebrate the ascetic virtues of the hero. The first hagiography of St. Simeon thus conformed to the expectations of the monastic audience. A completely

different model was followed in the second text, celebrating St. Simeon as a statesman. The author, who was himself the actual ruler, emphasizes the role of his predecessor on the Serbian throne as the “new David” and “new Constantine” – the God-anointed ruler of the independent state; it was he who brought victory in the sign of the cross, in war against the state’s enemies, he who educated his people and, finally he who “taught them the fear of God”. This specific catalogue of virtues is emphasized already in the very title and the introductory lines of the hagiography. Its purpose was to transform the *vita* of his father as a saint into a political testament outlining the conditions necessary for the flourishing of his state.

With regard to the third text, it is important to note that it was written under completely different circumstances. Foregrounding the “life and deeds” of St. Simeon in the title of his work, the Athonite monk Domentijan was relying on the set of ideas defining the celebratory concept central to the understanding of dynastic holiness in the mid-13th century. The *life* was conceived as a “blessing” from Chilandar and was thus dedicated to the actual Serbian king, St. Simeon’s grandson, in order to support the idea of the sacred dynasty. The author was aware of the broader context in which his hero should be placed. Therefore he accentuates the link between St. Simeon’s successors and his own virtues as a restorer of the Serbian fatherland, a new St. Demetrius the myrrh-bearer and a great miracle-worker. With a third generation of the Nemanjić family on the throne, the idea of dynastic holiness had gained traction. At that point, it became politically necessary to enforce as canonical a definite picture of the past. The double emphasis on both political and the sacred level should be understood against this background.

Our detailed analysis of key concepts and their use in the chosen texts clearly confirms the methodological assumptions of our approach. The comparisons that were made between the texts afford a reliable picture of the conceptual evolution. This, of course, reflects the changes between the time of St. Sava’s writing the brief *vita* of the founder of the Studenica monastery and the time of the reign of the founder’s grandson Uroš Ist half a century later. The conception of the state and the ideology of its governance have evolved to the point where we may speak for the first time of proto-national ideas in Serbian history.

The glossary of terms crucial to our analysis is given at the end of the paper, with indications where they appear in the key sources. Among such terms are *autocrator* (*autocratic*), *Serbian lands*, *fatherland* (as both noun and adjective), *Serbian*. Comparing their occurrence in the three hagiographies confirms the preliminary conclusions offered in this paper.

Aleksandar Z. Savić

**“THE HEATHEN ARE COME INTO
THINE INHERITANCE” (PS. 78, 1): IDENTITY
AND ALTERITY IN SERBIAN POLITICAL DISCOURSE
IN THE OTTOMAN CONQUEST ERA**

The aim of this chapter is to demonstrate how a political discourse devised by Serbian elites at the time of the Ottoman conquest – specifically, in the aftermath of the battle of Kosovo (15 June 1389) – influenced the notions of collective identity and alterity. In using the term “political discourse” I am referring to the definition proposed by David Apter. For Apter, “[d]iscourse in general is a way of organizing human experience”; it “establishes frames of meaning by recounting and interpreting of events and situations”. In political discourse, stories about events (understood as “social texts”) are collectivised and shaped into master narratives promoted through an authoritative agent; in the present case, this would be the Church backed by politically relevant lay circles in enforcing the veneration of Lazar Hrebeljanović, the Serbian martyr-prince who engaged the sultan’s army at Kosovo. Founded on the interplay of retrievals and projections – i.e., of drawing upon the past (real or otherwise) and looking towards an idealised future –, such recounting was meant to assist a discourse community, forged through partaking of a specific “symbolic capital”, in overcoming a traumatic condition in the present; in other words, to impose order on chaos, to “rende[r] the unimaginable manageable”.

In line with the nature of the given situation (foreign invasion), it is little wonder that the discourse conceived to counteract it was based on erecting a categorical boundary between the beleaguered Self and the encroaching Other. Evidence for the gradual formation of this discourse is offered by a corpus of writings celebrating the memory of Prince Lazar, composed from the early 1390s to 1419/20. Having taken up the “ideological work of facing hostility from without” (M. Uebel), the authors of these texts went to considerable lengths to advance a narrative of communal cohesion and spiritual unity; to support it, however, they simultaneously constructed a discursive figure of Ottoman alterity which is thoroughly tackled in the first section of this chapter.

When considering such a notion, however, one must be mindful of the fact that the term “Ottoman” is analytical rather than inherent to the source material. Albeit scholarly reflection demands that medieval dis-

cursive categories be “translated” so as to neutralise their biases, in order to grasp that for which “Ottoman” otherness stands it is necessary to pay closer attention to original designations encountered in the pertinent writings. Two such markers have a special bearing on the discussion, viz., “Ishmaelite” and “Hagarene”; both allude to the biblical story of Hagar the slave-girl and Ishmael, the son whom she had borne to Abraham, and of their banishment to the desert on the birth of Isaac. The narrative itself, being familiar enough, need not be reiterated here in detail, yet it should be noted that, in spite of hardship, the Patriarch’s outcast progeny was himself to engender a “nation”; for the writers of Christian antiquity these “Ishmaelites” or “Hagarenes” came to be equated with the Arabs, who at the time still adhered to their traditional pantheon. With the rise of Islam, the same scriptural frame of reference was reused to the purpose of fashioning notions of Muslim alterity. Leaning on the authoritative insights of the Church Fathers, the endeavour was to allow Christians to gain some control over the unsettling narrative of the Caliphate’s initial triumphs and recast it in terms of sacred history. Needless to say, this imagery would take a number of forms in the medieval period, as ideas about the Muslim Other evolved across social and cultural contexts.

Apart from the fact that they are most often found in the historical evidence under scrutiny here, the designations “Ishmaelite” and “Hagarene” are noteworthy because they evoke various layers of meaning contained in the biblical episode to which they interchangeably refer. The fact that Ishmael was cast away from his father’s hearth – and covenant – lends itself to a complex notion of otherness surpassing religious difference as such. Forced to abide in the wasteland, Abraham’s bastard offspring became the archetypal *ferus homo* whose “hand will be against every man, and every man’s hand against him” (Gen. 16, 12). Ishmael, thus, embodied spatial as well as moral coordinates of wild(er)ness, and his kin came to be understood in much the same manner: destined to inhabit the outer reaches of the oikoumene in utter depravity and bereft of divine grace, they readily joined the monstrous ranks of the Christian imaginary. Now, it is along the lines of this multifaceted conceptual scheme that I propose to draw the contours of “Ottoman” alterity envisaged by late medieval Serbian authors: to wit, apart from not belonging to the Christian fold, the Other is characterised by embodying an alien presence, and a fundamentally devious and belligerent one at that.

In an attempt to expand on this outline, I shall first address the problem of the Other’s religious background. To the scholarly Byzantine’s mind, the exonyms “Ishmaelite” and “Hagarene” denoted Muslims regardless of ethnicity – a model which might well have been adopted among

the Serbs. However, Islam as such does not appear to be of any concern to our literati: although they unanimously declared faith a major line of division between themselves and the invaders, genuinely “Islamic” traits of the latter fail to come to the fore. What most authors do is yield essentialising binaries of those who meet the(ir) norm and those who do not: “infidel”, “lawless”, and “godless” (or “God-loathing”) are all labels that obviously depend on positive, self-referential analogues. In terms of religious affiliation, then, the Other is basically represented as a sort of negative standard, i.e., non-Christian. Everything beyond this general categorisation may have been discerned by implication (depending, of course, on the notional apparatus of the audience). For the writers and their educated confreres, the “Ishmaelite” name was likely to bring to mind anti-Islamic treatises or other polemically intoned works circulating in Greek as well as Slavonic at the time. Yet we would do well to remember that much of the corpus of interest here had a wider reach and was intended for more than learned contemplation: the pieces composed in Lazar’s praise spoke to congregations largely oblivious of the knowledge shared by the studied milieu. What is more, in what follows I shall argue that this knowledge played no vital part in the ideological design behind the message which conquest-era texts presumably meant to relay.

A second “face” of the Ottoman Other is that of an outsider. To contextualise this aspect it is important to bear in mind the political-theological concept of *otvčbstvo* (“fatherland”), employed by Serbian authors from the early thirteenth century onwards to describe the nascent Nemanjić state prospering under the auspices of dynastic saints. Contingent upon this ideological construct of the “within” was that of the “without” inhabited by strange peoples. Even prior to the Ottoman conquest, *ezyci* (Slav. for *ethnē*) had been marshalled against Serbs by antagonistic neighbouring powers; a like host, whose numbers could scarcely be fathomed, now flocked under the sultanic banner. Though most sources do not differentiate particular groups within the formidable multitude, the core of the enemy legion is described in several recurring terms: aside from “Ishmaelite” and “Hagarene” one comes across a pair of proper ethnonyms, viz., “Persian” and “Turk”. In the writings celebrating Lazar’s memory, these latter are at times used to complement the former two, yet on the whole they are encountered comparatively seldom. Even in the more extensive body of late medieval writings of South Slavic origin, the archaising marker “Persian” seems to fare no better; in turn, “Turk” is relatively well attested to in an array of narrative sources, inscriptions, marginal notes, and also diplomatic material. Yet notwithstanding the vagaries of naming, a dichotomy overarching our textual evidence remained in place: the foreign Other was

inherently opposed to the “children of the fatherland”, who strove to protect the sanctity of its confines from the intruders.

Their efforts, however, would be foiled by the advancing foe. In 1371, on the heels of the ruinous clash at Černomen on the Marica, a monastic by the name of Isaiah penned a colophon to his Slavonic translation of the *Corpus Areopagiticum*, vividly capturing the poignant fate of the Christian populace: deeply immersed in Pseudo-Methodian imagery, he laments their decimation, enslavement, or abandonment to the agonising aftermath of battle. Yet by the early fifteenth century, these words – memorable as they may be – amounted to just one among many reports of “Ishmaelite” brutality alleging not only unspeakable carnage but also the desecration and pillage to which houses of worship had been subjected in the conquest’s course. Amidst their ravaging spree, these “enemies of Christ” came to exemplify the full spectrum of moral decay: purported savagery and nefariousness, as well as arrogance and vainglory fed into a sense of revulsion which pervaded our writers’ experience of the Other even to the point of shaping the latter’s physical traits. What those who touched on the Ottomans’ “impure faces” perchance wished to convey is that a repugnant countenance was yet another – if not the ultimate – manifestation of their depravity.

Having denied them even a modicum of virtue, the sources go on to challenge the “Ishmaelites” very humanity: to this purpose emerged a complex of animal figurations evoking their feral nature. Commonly referred to merely as “beasts” (*zvěrie*), growling and set to devour the “Christonymous flock”, they are at times explicitly likened to dogs or wolves. These comparisons are further elaborated by similar literary devices. Aside from their predatory urges, wolves and dogs also tend to hunt in packs; though such an image was well-suited for Ottoman raiders, a stronger emphasis needed to be placed on their overwhelming numbers: pursuant to a standard *topos*, the “innumerable multitude” falling upon the land was handily conceptualised as a swarm of bees or a flock of birds. One last important animal metaphor, as redolent of Scripture as previous ones, rests on the ambivalent term *zmii*, signifying both snake and dragon. Ophidian symbolism is perhaps most purposefully exploited in reference to Ottoman sultans. Much like “the roaring lion”, the serpent is a familiar allusion to the devil; after all, who better to assume the role of the evil one than an enemy prince spearheading an army of invaders.

Up to this point my goal has been to briefly lay out the structure of Ottoman alterity as attested to in the analysed source material. The main components of this discourse, as I have argued, may be localised in the – at times mutually overlapping – realms of faith, ethnicity, and culture;

these form a distinctive criterion that, if not met, gives rise to an “Other” antithetical to the “Self”. In order to understand how such a mechanism of othering functions, one can turn to the concept of *civilisational standards* introduced in a relatively recent book by Maria Boletsi, titled *Barbarism and Its Discontents* (2013). These standards, inclusive of though not limited to the above three categories, reflect the “central self-defining principle” which as a rule underlies the idea of the superiority of one party over another. In any given period or milieu, the author suggests, a standard might stand out as dominant, but even so it normally comprises a “constellation” with other standards, and a unique one at that; to wit, standards constantly (re)combine in order to yield an adequate response to particular circumstances. By the same token, they “do not stand in isolation as strict conceptual frameworks but constitute mutually illuminating and intertwined discursive domains”.

Boletsi’s theoretical architecture appears to be quite instructive for the present inquiry. Writers of the period do indeed brand the “Ishmaelite” as barbarian, which is yet another projection of otherness “coexistent and imbricated” with heathen, savage, beast, or monster. But to what exactly might that key principle of self-definition amount in Serbian sources, given that it is supposed to integrate all the elements of identity/alterity formation hitherto discussed? In my view, it may well come down to the familiar scriptural concept of chosenness, which essentially presupposes a privileged relationship between a community and God under the precepts of a covenant. Medieval spiritual elites across Christendom fancied their nations as the new or “true” Israel, a phenomenon with which the Serbian case falls right in line. Profoundly religious, this construct however had manifold implications. On the one hand, it entailed ethnic and territorial boundaries (sublimed in the notion of *patria*); and on the other, a model of conduct defining intrasocietal relations which ultimately betrayed the community’s regard for God and his commandments. Simply put, as long as the Hebrews of old observed the rules of their own pact with Yahweh, his bounty – crucially displayed in the gift of land – remained plentiful; conversely, failure to do so resulted in a fall from grace and punishment.

As the studied historical evidence seems to suggest, this is precisely how the arrival of the Ottomans ought to be interpreted: the grisly fate which befell the Serbian lands had, by all appearances, been wrought by sin. To be sure, there was little (if any) genuine novelty to this conception. Reputed deviations from the religious norm had been a means of making sense of Christian defeats at the hands of Muslims as early as the seventh century. When the expansion of *Dār al-Islām* caused Christians to face

defeat and subjugation in many a former province of the Roman Empire, there arose a need to entertain some sort of notion as to why such a calamity had struck. Arabian hordes were grasped as divine chastisement for ungodly conduct, and the array of transgressions hardly lacked substance: everything from dogmatic faults to sexual debauchery prompted swift and severe punishment from on high. The argument's basic outline would keep its appeal during the Middle Ages, adapted by literati across the ethnic, linguistic, and religious spectrum; indeed, an example which readily comes to mind is the inclination of late Byzantine savants to interpret their society's coil as brought forth by its wicked ways – *dia tas hamartias hēmōn*.

Rendered into Slavonic, the very same phrase – *grěhъ radi našihъ* – occasionally appears in our sources: in lieu of detailed accounts, the wrongdoings which had provoked the Ottoman scourge are as a rule alluded to in generalising terms of this sort. Truth be told, some later authors did offer more specific accounts of the faults of their fellow countrymen for which this terrible price had had to be paid. One thus reads of society's underlying corruption, the depravity of its elites, and the folly of princes, all of which are, in fact, stock-in-trade *loci communes* of Christian literary traditions reaching from the Middle East to the Iberian Peninsula. The point, in short, is that in taking for granted their alliance with the Almighty, the Serbs had grown impious and for that were made to succumb to a force which embodied the negation of all major tenets of their identity: a force of infidels, outlanders, and despoilers imagined by analogy with Old Testament Babylonians. This drawing upon the biblical past best exemplifies David Apter's idea of interconnection between retrievals and projections as a form of recounting events. In Apter's definition,

[e]vents serve as *signifiers* and *metaphors* in which meanings are transmitted in terms of past and similar situations, real or fancied; and as *metonymies* in which the event is a fragment or representation of some larger logical theoretical or revelatory belief system. By this means the past provides evidence for a projected and transcending state of affairs [...].

What this is to say with respect to the Serbian view of the Ottoman conquest is that events and situations from time immemorial served a double purpose: on the one hand, to account for and give meaning to the present condition by evoking a precedent from the sacred narrative (the fall of Jerusalem and the Babylonian captivity), and on the other, to anticipate the resolution of the predicament in line with the redemptive nature of the relationship between God and his elect.

This overarching discourse is precisely the realm from which hail the “Ishmaelites”/“Hagarenes” of our sources. The way in which they are portrayed is determined by their function in the story: given that God and the faithful were seen as the only truly consequential parties in the grand scheme of salvation history, it was the perceived theodicean purpose and not innate qualities (religious, cultural, etc.) that would define the invaders. This peculiar “rhetoric of otherness” (F. Hartog) was consumed by the medieval audience not merely as a scriptural backdrop to the hardships endured, but also as a sort of reassurance that in their own day and age the cogs of salvation history were still very much in motion and that the chastised, as heirs to the original chosen people, would eventually be set on a path of deliverance – a path trodden by Lazar and his soldiers who had given their lives “for the faith and fatherland”. Indeed, as the studied writings would have us believe, those who had perished at Kosovo defending their creed and ancestral land gained life eternal; still, it seems that for the Serbian warriors their own salvation was not the primary concern. In truth, it was hoped that their feat would compensate for the sins of all their countrymen, that is to appease God’s wrath and allow the Serbs to reclaim their place in the providential design. In this vein, the “official” vision of community was recast: under the aegis of the martyred Prince, a “new Israel” was now gathered around his relics revered as the nation’s sacral focus.

In summary, it can be argued that the Other emerging from the relevant source dossier is in fact a resultant of a variety of dehumanising invectives which, taken together, amount to much more than random pejoration. To wit, the “Ishmaelites” are perceived as a vehicle of God’s anger directed against the Serbs who needed to suffer the consequences of their misdeeds in order to find a way to atone for them. The pattern itself is a familiar one: the metahistorical sequence spanning transgression, chastisement, and redemption harked back to the Old Testament narrative in which conquest-era authors recognised a consecrated model against which to interpret their own reality. Promoted as the backdrop of the Serbs’ Christian identity long before the Ottoman advent, the concept of divine election would be reinvented as a means of coping with the latter’s formidable expansion: it was a temporary state that had begun and would come to an end at the Almighty’s pleasure. This line of reasoning, in my opinion, should not be taken as defeatist; quite the contrary, it might have fostered hopes of resistance which at the turn of the fifteenth century could conceivably still be entrusted to the Serbian ruler – Lazar’s son and heir, Stefan – and his arms.

Zorica Vitić

PATRIOTIC LEXEMES IN MEDIEVAL SERBIAN HAGIOGRAPHY: TOWARDS A GLOSSARY

In establishing the corpus of narrative sources from which the most numerous and diverse examples of the use of “patriotic” lexemes in Serbian medieval literature could be distinguished, the extensive *vita* stands out as the most represented and noteworthy genre. Although every Serbian “biography” is firmly integrated in the system of Byzantine-Slavic hagiography, some special features of the hagiographies dedicated to rulers, and even Church dignitaries, uniquely represent the formation and development of the consciousness about the spiritual, cultural and state community of the people and the feeling of belonging to the “fatherland” from the very beginning of Serbian literature.

Of exceptional importance is the continuity of their creation from the first decade of the 13th century to the mid-17th century. Thus, the Glossary of the terms related to nationalism and patriotism will include examples from three hagiographies dedicated to the founder of the dynasty, Saint Simeon (by Sava, Stefan and Domentijan respectively), and two dedicated to Saint Sava (by Domentijan and Teodosije), all of them written in the 13th century; then, from the extensive collection of Archbishop Danilo II and his successors (*The Lives of Serbian Kings and Archbishops* from the 14th century); furthermore, the following works were also used: *The Life of Saint Stefan of Dečani* by Grigorije Camblak, *The Life of Despot Stefan Lazarević* by Konstantin the Philosopher (15th century) and, finally, *The Life of Emperor Uroš* by Pajsije, which was written much later (17th century). A shorter *vita* from the end of the 14th century was also included – *The Life of the Elder Isaiah* by an anonymous writer, as well as *The Life of Patriarch Jefrem* by Bishop Marko of Peć from 1402. Because of their antiquity and importance, the examples also include genre-diverse writings of Saint Sava – the Karyes and Hilandar *Typika*, *The Service to Saint Simeon* and *The Letter to Hegumen Spiridon*.

In studying the manners of expressing national and patriotic sentiments in Serbian hagiography there are four clearly distinct groups of lexemes that should be followed:

1. The most common noun in this corpus that denotes the fatherland, homeland, native land or heritage is the noun “отъчство”, frequently in the variant “отъчствие” (πάτριά). There is also the adjective “отъчскъ” and the compound “отъчстволюбъць”.

2. The key noun for understanding the sovereignty of Serbian rulers is “autocrat”, “ruling on one’s own” (“самодръжьць”, “αὐτοκράτωρ”) and related adjectives and adverbs (“самодръжавьнь”, “самодръжавьно”).
3. The official name of the country: the syntagm “Serbian land” (“срьбьская земля”), the adjective “Serbian” (“срьбьский”), as well as the nouns “Срьблинь” and “Срьбинь”. Of significance is also the identification of Simeon Nemanja with the Old Testament patriarch Jacob (“новы Израиль”), which is to say that the Serbs are a chosen people protected by God.
4. Naming foreigners, infidels, enemies of the state and religion (“ино-племеньникъ”, “иноплеменьнь”, “ѳересь”, “ѳеретикъ”, “ѳеретичь-скъ”), as well as the usual names for Turks (“Измаильтъѳнинь”, “Агарѳнинь”).

In the Old Slavic language corpus (10th/11th centuries), there is evident prevalence of Christian spiritual values, while there are much fewer words denoting state power, as well as the self-awareness of belonging to lineage, family, and the land of forefathers. Such lexical hierarchy was also kept in Serbian medieval writings; however, the numbers became rather different when it comes to the notions regarding the homeland, state, sovereign power and people. In Sava’s *Service to Saint Simeon*, “отъчство” is mentioned as many as six times, while in the hagiography written by Stefan the First-Crowned “отъчствию” is the fourth most used noun (immediately after the nouns “богъ”, “господь” and “владыка”), which is used 36 times in the *Life*. Both sons also referred to their father, the first “national saint”, using the term “отъчствоулюбьць”.

In the hagiographies written by hieromonk Domentijan, fatherland (“отъчство”) holds a special place. It is mentioned as many as 258 times and to Sava, as well as to Simeon, it represents much more than the homeland, the country of origin, the nation, the state and the church they headed. The active relationship between the saints and their fatherland is evident on every page of these *Lives*, while the roles are multiple – from showing the right path, divine agency, the ruler as the light of faith, sacrificing the soul for the people of their fatherland (*The Life of Saint Simeon*), to an ultimate model, teacher, leader, the Eastern star which enlightens the Western fatherland, the one who understands and feels its faults and alone bears its burden, as well as the one who never ceases edifying it, collecting honey for it as a wise bee (*The Life of Saint Sava*).

In his extensive *Life of Saint Sava*, Teodosije of Hilandar mentions the word “fatherland” less frequently (37 times), but this *Life* contains a suc-

cinct, sublimated description of the crucial support and protection provided by the first Serbian saints to their fatherland: “both of them – that is, Venerable Simeon and Saint Sava – with their prayers to God strengthen their **fatherland**, the Serbian land, and protect it by defending it from enemy attacks”.

Danilo's Collection introduces the largest novelties in the structure of the *vita* genre and constitutes a literary mosaic, a large whole consisting of relatively small biographical texts, a sort of Serbian prologue, the ultimate enterprise in shaping the pantheon of Serbian saints. Hence, “patriotic” lexemes are quite present in these texts, in repeated, similar and evenly distributed formulations. In this collection, the nouns “отъчство” and even more frequently “отъчствие” appear as many as 161 times, but visibly, almost always, as a synonym, they appear with the syntagm “Serbian land” (the adjective “Serbian” is used 105 times). Frequently mentioned is also the epithet “самодръжць”, a translation of the Byzantine term “αὐτοκράτωρ” or “autocrat”, in the sense of an individual who is “self-ruling”, that is, wielding fully independent power. This epithet is applied to rulers and archbishops of the “Serbian and maritime land”, who rule in their God-given state. From the very beginnings of Serbian hagiographic literature, Saint Simeon and Stefan the First-Crowned are called autocrats or autocratic lords already in the introductory section of Sava's *Life of Saint Simeon*, as well as in the very title of Stefan's work. Curiously, Domentijan does not use the noun “autocrat”, but only the syntagm “autocratic lord”, “he who autocratically rules”, “autocratic fatherland”, “autocratic co-holder ili partaker of the throne”. This term is used in a similar manner by Archbishop Danilo II (“autocrat” twice, and “autocratic” 19 times).

The frequency of the noun “autocrat” is quite exceptional in Teodosije's *Life of Saint Sava* (77 times). The writer most often refers to the ruler with the syntagm “autocrat-father”, “the grand *župan*, ruler and autocrat of the entire Serbian land” (Nemanja), while he refers to Stefan as “the son of that autocrat, the Serbian ruler”, and as the father's successor “the grand *župan*, ruler and autocrat of all the Serbian land”, “autocrat Stefan” (mentioned thus as many as 28 times), but also as the “autocrat-son”, “autocrat-brother”, and “autocrat-king”.

The illustration of Teodosije's careful shaping of Stefan's ruling dignity is found in the description of the translation of his father's relics to the Serbian land: “more glorious than the translation of the relics of **Old Israel**... our father Simeon was carried like **second Jacob** and **new Patriarch Israel**”.

This passage leads us to an important identification of Saint Simeon with the Old Testament patriarch Jacob, which is crucial for understand-

ing the chosen role of the ruler and the people in Serbian hagiographies. Serbian saints as God's chosen ones, new Israel, are mentioned in that way 15 times by Domentijan and Teodosije. This is notably the case in the passages narrating the translation of Saint Simeon's relics, as well as in parts of Domentijan's final praise to Saint Sava. Besides the first Serbian saints, only Despot Stefan Lazarević in Konstantin's *Life* is identified with Israel, as the last in a short series of great religious, ideological, political and military leaders of the Serbian nation during the Middle Ages.

At the end of the Middle Ages, in our territories, the concept of fatherland itself was changed. Due to inevitable rapid change of the borders, the relocation of the capital city and its saintly patrons, as well as the altered meaning of the concept of nation in relation to the new sentiment of general Christian identity, the awareness of endangerment and temporality of the existing structures is reflected in the ruler hagiographies.

"The second cult" of Saint Stefan of Dečani belongs to the martyr cults of late medieval piety and was celebrated in Camblak's *Life and Service* (after 1402). In the title itself, Stefan of Serbia is "a great martyr among the rulers" from "the great and the most celebrated Serbian people", from the good lineage of Simeon "Trismegistus"; however, the writer does not emphasize the king's autocratic power and the war triumph in the battle of Velbazhd is not emphasized either in comparison to his "greater", God-pleasing feat. His sacred body is a valuable legacy to the **fatherland**.

Konstantin the Philosopher, the learned biographer of Despot Stefan, also tries in his work to emphasize the continuity with the sacred predecessors on the Serbian throne, but in a quite modified manner, by introducing the genealogy, which connects the origin of the holy rulers of Serbia to the lineage of Constantine the Great. Apart from the unique description and true praise to the Serbian land, this writer emphasizes Stefan's rulership virtues: "from the small **Serbian** army, he gained the greatest stature and name in the universe, **above the autocrats** and the glorious in many nations".

In *The Life of Emperor Uroš*, Patriarch Pajsije uses recognizable old models and standard hagiographic topoi – in the introductory parts of the *Life*, and in the sources he uses, in his lament over Emperor Dušan, in presenting the rulers' hereditary dignity – thus supplementing and completing the writings dedicated to the Serbian medieval dynasty.

The somewhat heterogeneous last segment of the Glossary includes the expressions denoting foreigners, non-natives, but also those used for the "unorthodox" (i.e., heretics), as well as for "infidels", notably Turks (Agarenes, Ishmaelites). The most detailed description of the heretics is given by Stefan the First-Crowned in chapter six of *The Life of Saint*

Simeon, while, together with Konstantin the Philosopher, the most diverse testimonies about enemies are given by Patriarch Pajsije.

In the end, something should be said about the method of work on the Glossary, which was facilitated by the fact that most of the resources were also available in the electronic form. It is made on the basis of the first editions of the Serbian medieval hagiographies, and divided by the selected word groups into four above-mentioned wholes. Within each of these wholes, examples are categorized by writers and works listed chronologically. Every example is given in context, while the analysed word is graphically emphasized, so that at the very first glance at the Glossary it is immediately possible to get insight into the scope and share of “patriotic” lexemes in Serbian hagiography.

БЕЛЕШКА О АУТОРИМА

Смиља Марјановић-Душанић (1963) редовни је професор на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. На истом факултету је дипломирала, магистрирала и докторирала, а у тренутно звање изабрана је 2007. Као гостујући професор предавала је на Ecole des Chartes, Ecole pratique des hautes etudes, EHESS и на универзитетима Sorbonne Université i Panthéon-Sorbonne. Члан је Центра за византијске студије у Паризу и члан председништва Међународне комисије за дипломатику. Уредник је историјске библиотеке „Полис“ у издавачкој кући Клио.

Контакт: smilja.dusanic@gmail.com

Небојша Порчић (1973) ванредни је професор на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду, где предаје историју средњовековне Европе и Средоземља, помоћне историјске науке и више специјалних курсева из тих области. У истраживачком раду, бави се превасходно дипломатичким и другим аспектима докумената српских средњовековних владара и српском средњовековном дипломатијом. Објавио је око 40 научних радова и два тома издања српских средњовековних докумената са обимним пратећим студијама и коментарима: *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: Доба Немањића* (2017) и *Документи владара средњовековне Србије и Босне у венецијанским збиркама* (2019; коаутор Н. Исаиловић). Поред тога, као сарадник у изради дигиталне базе српских средњовековних докумената, учествовао је у више домаћих и међународних пројеката посвећених дигитализацији средњовековне рукописне баштине.

Контакт: nebojsa.porcic@f.bg.ac.rs

Зорица Витић (1965) редовни је професор на Катедри за српску књижевност са јужнословенским књижевностима (Средњовековна књижевност), Филолошки факултет Универзитета у Београду. Дипломирала је на Филолошком факултету 1990. године (*Ајнокриф о јосѿољубљу Авраамовом у српском рукописном наслеђу*). Одбранила је магистарски рад (*„Жиѿије св. Анѿионија“ у српској рукописној традицији*, 1997) и докторску дисертацију (*„Жиѿије св. Панкраѿија*

Тавроменијској“ у српској рукописној традицији, 2010) на истом факултету. Од 1993. запослена на Филолошком факултету, од 2023. године у звању редовног професора. Предаје српску средњовековну књижевност, а бави се проучавањем средњовековних рукописа, историјом средњовековне литературе, византијским утицајем на српску средњовековну житијну књижевност, као и израдом електронског корпуса српског језика на језичкој грађи од XII до XVIII века.

Контакт: zvitic@fil.bg.ac.rs

Александар З. Савић (1991) доцент је на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, на којем је дипломирао (2014), мастерирао (2015), а напослетку и докторирао (2023) одбравивши дисертацију под насловом *Концепции „Свѣтѣ земље“ у православној свѣтѣ јужноисточне Европе (13–16. в.)*. Члан је Српског националног комитета за византологију, а обавља и дужност секретара Центра за теорију историје Филозофског факултета. Савићева главна област истраживања јесте културна историја средњег века, а теме о којима је до сада писао обухватају хагиографију, ходочашће, културне трансфере на простору источног Медитерана и хришћанско-муслиманске односе.

Контакт: aleksandar.savic@f.bg.ac.rs

CIP – Каталогизација у публикацији –
Народна библиотека Србије, Београд

323.1(497.11)“04/14“(082)

329.17(497.11)“04/14“(082)

316.75(497.11)“04/14“(082)

930.85(497.11)(082)

ПОЛИТИЧКИ оквири колективних идентитета :
сведочанства српског средњовековља / Смиља Марјановић-
Душанић... [и др.]. – Београд : Универзитет, Филозофски факултет,
2024 (Београд : Службени гласник). – 214 стр. ; 24 cm

„Ова публикација је резултат рада на пројекту Concepts of
Nationalism and Patriotism in Serbian Political Discourse – Medieval,
Modern, Contemporary (CoNatPat) који финансира Фонд за науку
Републике Србије (програм ИДЕЈЕ, бр. пројекта 7750060).“ -->
колофон. – Тираж 200. – Увод: стр. 7–9. – Белешке о ауторима:
стр. 213–214. – Напомене и библиографске референце уз текст. –
Библиографија: стр. 181–190. – Summaries.

ISBN 978-86-6427-296-4

1. Марјановић-Душанић, Смиља, 1963– [аутор]

2. Порчић, Небојша, 1973– [аутор]

а) Патриотизам -- Србија -- Средњи век

б) Национализам -- Србија -- Средњи век

COBISS.SR-ID 144101641